

PM

Pro Memorie

Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

JAARGANG 10 (2008)

AFLEVERING 1

Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht (OVR)
Uitgeverij Verloren BV te Hilversum

Pro Memorie. Bijdragen tot de rechtsgeschiedenis der Nederlanden

Redactie

T.J. Veen †, initiator en eerste hoofdredacteur
P.L. Nève (RU en UvT), erelid
E.C. Coppens (RU), secretaris
G. Donker
S. Faber (VU), voorzitter
D. Heirbaut (Universiteit Gent)
F. Keverling Buisman (Gelders archief, UvA)
R. Lesaffer (UvT, KU Leuven)
G. Martyn (Universiteit Gent)
E. Put (RA Leuven, KU Leuven)
C.H. van Rhee (UM)
F.A.J. van der Ven (RUG)

Uitgever

Uitgeverij Verloren
Postbus 1741
1200 BS Hilversum
www.verloren.nl
e-mail: info@verloren.nl

Redactieadres Nederland

Parklaan 10, 2011 KV Haarlem
Tel.: +31(0)23-5314150
E-mail: promemorie@chello.nl

Redactieadres België

Prof.dr. D. Heirbaut
Universiteit Gent,
faculteit der rechtsgeleerdheid
Universiteitsstraat 4, B-9000 Gent
Tel. +32(0)9-2646840
E-mail: dirk.heirbaut@UGent.be

Pro Memorie wordt uitgegeven voor rekening van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het Oud-Vaderlandse Recht. Het is een in twee afleveringen per jaar verschijnend Nederlands-Vlaams rechtshistorisch tijdschrift dat gratis wordt toegezonden aan alle contribuanten van de Stichting OVR.

Voor meer informatie over de Werken, uitgegeven door de Stichting OVR, over *Pro Memorie* en over de leerstoel 'oud-vaderlands recht', thans bezet door prof.dr. B. van Erp-Jacobs: www.rechten.unimaas.nl/ovr

Contribuant van OVR (en daarmee abonnee van *Pro Memorie*) wordt men door op genoemde website te klikken op 'aanmelding', of door een bericht naar prof.dr. E.C. Coppens, Postbus 9049, 6500 KK Nijmegen (E-mail: ec-coppens@mac.com).

Contribuantenadministratie:

Stichting OVR
Gelders archief
Markt 1, 6811 CG Arnhem
Tel.: +31(0)26-3521600
Fax: +31(0)26-3521699
E-mail: info@geldersarchief.nl
Postgiro in Nederland 20430
Postrekening in België 000-0142199-94

Jaarcontributie: € 25,-

Losse nummers: de prijs wordt per aflevering vastgesteld. De prijs van dit nummer is € 15,-.

ISSN 1566-7146

REDACTIONEEL

Dit eerste nummer van de nieuwe jaargang komt tot u met enige vertraging. Dat is niet te wijten aan de financiële crisis van de laatste maanden, maar aan de beperkingen die de *condition humaine* nu eenmaal kan stellen aan de dagelijkse redactie. Anders dan voorheen vindt men hier geen bijdragen van Belgische auteurs, hetgeen volstrekt toevallig is. Wel is de band met België enigszins gered door een artikel over de Franse tijd. Voorts blijkt het Nederlands zeerecht internationaal tot voorbeeld te hebben gediend. Dit nummer draagt ook een opvallend privaatrechtelijk-notarieel karakter. Min of meer bij toeval duikt ook als een rode draad de naam van Pitlo herhaalde malen op. Aldus wordt de discussie over zijn rol en zijn belang voor de rechtswetenschap in Nederland hier voedsel gegeven door enkele van zijn oud-studenten en door zijn biograaf. In zekere zin wordt deze rode draad ook doorgetrokken in de bijdrage over de teruggave van door de nazi's onvreemde kunst.

Nu al kan gemeld worden dat het tweede nummer in volle voorbereiding is, zodat het naar verwachting begin volgend jaar zal verschijnen. Ook kan reeds aangekondigd worden dat jaargang 11 zal bestaan uit een dubbelnummer, geheel gewijd aan de geschiedenis van de advocatuur in de Nederlanden.

Tegen de bedoelingen van de redactie in blijkt het niet steeds mogelijk tijdig een gesprek te hebben met elke rechtshistoricus van de Lage landen. Het verscheiden van Chris ten Raa maakt dat wij hier een In Memoriam plaatsen van de hand van twee van zijn promoti. Enkele weken geleden bereikte ons ook het bericht van het overlijden van de Leuvense hoogleraar Guido van Dievoet, aan wie wij in het volgende nummer graag aandacht willen schenken.

ECC

HET GESCHIEDT ZOALS HET GESCHIEDT

RECHTSHISTORICI UIT DE LAGE LANDEN (10): INTERVIEW MET PAUL NÈVE

Waar kun je als romanist beter wonen dan aan de voet van de Ubbergse heuvels, onder de plaats waar de Romeinen bij het begin van onze jaartelling hun eerste castellum in Nederland hadden? Waar kun je als rechtshistoricus een betere uitkijk hebben dan over de Ooy-polder in de richting van Nijmegen, de oudste stad van Nederland, die in 1950 verklaarde 1900 jaar te bestaan en die vijftig jaren later 2000 jaar bleek te tellen? Dat is de plaats bij uitstek voor een rechtshistoricus en romanist die met een gevoelige dosis humor en een hoogontwikkeld gevoel voor relativiteit zijn eigen vak op een hoogst ernstige manier heeft beoefend. Een uitkijk op de rechtsgeschiedenis met prof. mr. P.L. Nève.

Ik ben in Sittard geboren,¹ maar mijn vader werkte bij een bank en werd voortdurend overgeplaatst, zoals dat vroeger ging. Mijn moeder had gordijnen gekocht voor een huis in Roermond en toen kwam er een telefoontje van de directie van de bank met de mededeling: uw man wordt niet overgeplaatst naar Roermond, maar naar Sittard. Zij heeft van die gordijnen dan ook een stuk moeten laten afknippen.

Zij zijn dus in Sittard gaan wonen, waar ik geboren ben. Na vier of vijf jaar kreeg mijn vader weer een mededeling: u wordt overgeplaatst naar Maastricht. Mijn moeder heeft de spulletjes dan maar weer bij elkaar genomen en wij zijn naar Maastricht getrokken.

Van Sittard heb ik nauwelijks enige herinnering, wel van mijn kindertijd in Maastricht. Daar is mijn vader uiteindelijk blijven steken, want toen kwam de wereldoorlog – voor Belgen is dat de Tweede Wereldoorlog – en het hele carrouselstelsel van overplaatsing van mensen werd stopgezet. Iedereen bleef dan ook zitten waar hij zat. De bank had in die jaren overigens ook geen zin om mensen te bevorderen. Mijn vader is zijn hele leven blijven wonen in Maastricht en het gezin dus ook.

Mijn lagere school heb ik bijgevolg in Maastricht gelopen, evenals de middelbare school. De lagere school verliep gedeeltelijk tijdens de tweede wereldoorlog, maar van die oorlog, ja, daar merkte je als kind niet zoveel van in Maastricht.

¹ Paul Lucien Nève is op 1 oktober 1933 in Sittard geboren. Hij volgde van 1951 tot 1956 de opleiding voor het notarieel staatsexamen oude stijl aan de Universiteit van Amsterdam. In 1956-58 volbracht hij zijn militaire dienst. In de jaren 1958-61 studeerde hij Nederlands recht (hoofdrichting privaatrecht) aan de universiteiten van Leiden en Amsterdam. In Amsterdam promoveerde hij *cum laude* in 1972 met de dissertatie *Het Rijkskamergerecht en de Nederlanden* onder promotorschap van prof. mr. J. Th. de Smidt. Ter ere van professor Nève verschenen twee feestbundels. In het 'ten geleide' van beide boeken staan enkele biografische aantekeningen. Beide bevatten ook een uitgebreide publicatielijst: B. Jacobs en E.C. Coppens (ed.), *Een Rijk Gerecht. Opstellen aangeboden aan prof. Mr. P.L. Nève*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 41; Nijmegen 1998. en E.C. Coppens (ed.), *Secundum Ius. Opstellen aangeboden aan prof. mr. P.L. Nève*. Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut, nr. 49; Nijmegen 2005.

Na de middelbare school ging u onmiddellijk college lopen bij Pitlo ...

Hoe dat kwam? Dat is te danken aan een aaneenschakeling van toevalligheden ... In Zuid-Limburg had je rond 1920 een bijzonder bekwame belastinginspecteur van het Dienstvak Registratie en Domeinen. Mijn moeder had bij hem de notariële opleiding gevolgd, maar niet afgemaakt. Die belastinginspecteur was wel een hele goede docent. Hij werd later ook hoogleraar belastingrecht, de eerste in Nederland: dat was professor Adriani.² Mijn moeder was er zeer trots op dat zij opleiding had genoten bij Adriani.

Toen dan het eindexamen gymnasium naderde vertelde ik mijn ouders dat ik geschiedenis wilde studeren. Toen zei mijn vader: ‘Dat zou ik niet doen. Je weet hoe jullie op school die leraren behandelen.’ ‘Vader – zei ik – dit heb ik begrepen.’ Ik hoefde geen antwoord meer te geven. Maar toen ik zei dat ik dan rechten wilde studeren, antwoordde mijn vader: ‘Nee, want dat hebben mijn vader en ik ook gedaan, dat is niks. Bij ons op kantoor hebben wij notarissen als rekeninghouders en ik heb geconstateerd dat die de grootste

² P.J.A. Adriani (1879-1974), hoogleraar Belastingrecht aan de Universiteit van Amsterdam, was een van de oprichters van de Vereniging voor Belastingwetenschap en auteur van handboeken als *De sociale betekenis van het belastingrecht* (Zwolle 1938); *Het belastingrecht. Zijn grondslagen en ontwikkeling* (Amsterdam 1948-1950), 3 dln.; *Ontwikkelingen van het modern belastingrecht* (Geschriften van de Vereniging voor Belastingwetenschap, Alphen aan den Rijn 1952). Zie P.L. Nève, Adriani, Pieter Jakob Albert (1879-1974), in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/adriani>. Adriani was van 1915 tot 1922 hoofdinspecteur van belastingen in Maastricht.

omzetten maken, meer dan advocaten.’ Mijn moeder, altijd een beetje astrant, voegde daaraan toe: ‘De domste boer heeft de dikste aardappels.’ En dus werd het: notaris.

Mijn moeder gaf de raad: ‘ga naar Amsterdam, want daar doceert mijn bewonderde professor Adriani, de man van belastingrecht’. Ik ging dus naar Amsterdam, maar Adriani bleek net twee jaar te voren met pensioen te zijn gegaan.

De man op wiens advies ik gehoopt had kon mij dus niet meer helpen. Ik was naar Amsterdam gekomen om mij voor te bereiden op het Notarieel Staatsexamen en daartoe de opleiding aan de universiteit te volgen. Twee docenten verzorgden die opleiding, professor Pitlo en de lector G. Meijling, maar ouderejaarsstudenten leerden mij dat de colleges van Pitlo³ heel gemakkelijk en intellectueel zeer uitdagend waren, maar voor het staatsexamen, zeiden ze, heb je niks aan die colleges. Toen heb ik dus maar gewoon het dubbele spoor gevolgd, zoals anderen. Bij Pitlo ging je eenmaal in de week om iets te horen op academisch niveau – en veel te lachen – en naar repetitor Buikema ging je om de examens te halen.

Opleiding tot kandidaat-notaris

Voor het notariaat deden wij het staatsexamen in Den Haag, met een programma dat heel streng was. Het examen bestond uit drie delen, de eerste twee werden mondeling afgenomen, het derde schriftelijk. Je kon één keer per jaar examen doen, in Den Haag tijdens de zomermaanden. Haast iedereen zakte wel een keer voor een der examens. Vooral het derde deel was berucht, en op de notariskantoren werkte menig ‘twee/derde’ kandidaat-notaris, iemand die keer op keer in juli of augustus naar Den Haag afreisde om het derde deel weers te proberen. Je kunt het vergelijken met een Frans examen: zeer competitief; alleen de allerbesten werden doorgelaten, zoveel als de praktijk er nodig had. Er waren dan ook weinig of geen werkloze kandidaat-notarissen. Aan de universiteiten was toen echter geen opleiding voor notarissen. Professor Pitlo had wel een professoraat in het notarieel recht, maar dat was veel te academisch. Zijn colleges sloten ook niet aan op het staatsexamen.

We gingen dus allemaal naar de opleider. Die mr. Buikema was, net zoals Adriani, een gewezen belastinginspecteur, afkomstig van het *Dienstvak der Registratie*. Zijn cursussen waren sterk op het examen gericht, de docent hield zich goed op de hoogte van de op het examen gestelde vragen en de door de examinatoren gehuldigde opvattingen. Dat was heel in-

³ A. Pitlo (1901-1987), hoogleraar privaatrecht en notarieel recht aan de Universiteit van Amsterdam, was auteur van een vijfdelig commentaar op het Burgerlijk Wetboek, waarna hij ook het succesvolle handboek *Het systeem van het Nederlandse privaatrecht* schreef (1958). Op het gebied van het notarieel recht is vooral bekend zijn *De zeventiende- en achttiende eeuwse Notarisboeken en wat zij ons omtrent ons oude notariaat leeren* (Haarlem 1948) (bewerkt heruitgegeven door A.Fl. Gehlen, Deventer 2004). Over Pitlo, zie J.A. Ankum, ‘Prof. mr. A. Pitlo en de rechtsgeschiedenis’, in: *Van een van de acht*, Arnhem 1987, p. 27-37. Zie ook: J.A. Ankum, ‘Pitlo, Adriaan (1901-1987)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/pitlo>.

structief, bij Pitlo was het al Scholten⁴ en Eggens⁵ wat de klok sloeg, maar bij Buikema stond de Asser-serie voorop en werd de naam van Meijers⁶ geprezen.

Je moest de opleiding contant betalen, iedere maand werd er afgerekend. Buikema had geen enkele boekhouding. Hij had op de kalender hiërogliefjes staan, een kruisje of een x, en als je betaalde poetste hij dat tekenje uit met een stukje vlakgum. Dat was alles. De mensen die ik ken en die in Amsterdam bij hem hebben gestudeerd, hebben allemaal in een wip de drie delen van het staatsexamen gehaald. Na belastinginspecteur in Purmerend te zijn geweest, is Buikema later zelf notaris geworden, ik geloof in Gouda. Hij was de hoofdman die ons allemaal heeft opgeleid.

U moest die colleges notariaat van Pitlo wel gevolgd hebben?

Eigenlijk helemaal niet, want je had ook heel veel studenten die op kantoor werkten en in de avonden naar een opleider of repetitor gingen. Wat het verwerven van parate kennis betrof, was van een verschil met de ‘universitaire’ niet veel te merken: je kreeg bij de opleiders een intellectueel wat drogere, meer ambachtelijke opleiding. Toch ben ik er trots op dat ik de ‘ambachtelijke’ weg gevolgd heb. Daar heb ik tenminste geleerd wat het notariaat in de praktijk echt nodig had. Mijn inschrijving aan de universiteit had een veel bredere betekenis: kennismaken met het academisch milieu, lid worden van studentenverenigingen, contact leggen met studenten van andere studierichtingen enzovoorts. Dit maakte een essentieel verschil uit met de niet-universitaire notariële studenten, die aan dit alles geen deel konden hebben. Eenmaal in de praktijk beland zouden zij dikwijls ook een geïsoleerde positie gaan innemen ten opzichte van andere juristen. Het notariaat kende namelijk helemaal geen academische opleiding – toen nog niet. Dat was ook niet nodig en achteraf gezien had men dat eigenlijk ook niet hoeven te veranderen. Op het huidige moment schuiven de opleidingen Nederlands recht en notarieel recht immers de kant op van veredelde beroepsopleidingen.

Was Pitlo de enige hoogleraar notarieel recht?

Pitlo was in 1951 de enige hoogleraar notarieel recht, ja. Hij gaf ook burgerlijk recht in Amsterdam. Ik denk dat de andere universiteiten pas bij de oprichting van notariële studierichtingen zo’n leerstoel hebben opgericht.

⁴ Paul Scholten (1875-1946), zie: W.M. Peletier, ‘Scholten, Paulus (1875-1946)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/scholten>.

⁵ Jannes Eggens (1891-1964), zie: W.M. Peletier, ‘Eggens, Jannes (1891-1964)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/eggens>.

⁶ E.M. Meijers (1880-1954), zie: R. Feenstra, ‘Meijers, Eduard Maurits (1880-1954)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/meijers>.

Het laatste deel van het centraal examen Notariaat heb ik gedaan in 1956, waarna ik in dienst ben gegaan. Nadat ik soldaatje gespeeld had (1956-1958) dacht ik bij mezelf: misschien is het beter om, voordat ik de praktijk in ga, ook rechten erbij te doen. Dat had Pitlo ook wel aangeraden. Hij had dat graag. Hij zag namelijk aankomen dat de notariële opleiding een universitaire opleiding zou worden (zij is dat ook geworden naderhand).⁷ Hij voorzag dat er dan ook twee soorten notarissen zouden komen: mensen mét en mensen zonder academische vorming. Die mensen zonder academische vorming zijn ondertussen allemaal gepensioneerd. Na verloop van tijd is het niet gevolgd hebben van een academische vorming toch als een tekort aangemerkt. 'Hij is wel notaris, maar geen meester in de rechten; hij heeft alleen het staatsexamen'. Een aanvullende rechtenstudie gaf je ook de kans later rechter of advocaat te worden, en de mogelijkheid ooit te promoveren. Het Staatsexamen gaf dit alles niet.

Na mijn legerdienst ben ik daarom voor de rechtenstudie naar Leiden gegaan. Daar was het kandidaatsexamen immers het makkelijkst. In Amsterdam bestond het onder andere uit een zwaar tentamen wiskundig georiënteerde economie, hetgeen een beetje mijn zwakke punt is. Ik dacht dus: weet je wat, gauw weg uit Amsterdam en naar Leiden om het kandidaats te doen, dat is makkelijker dan in Amsterdam. Daarna keerde ik toch terug naar Amsterdam, omdat Pitlo daar nog was. Hij had ook gezegd: 'als u rechten gaat studeren, krijgt u enorme vrijstellingen. Natuurlijk, want je hebt de hele stof al gedaan: burgerlijk recht, een grote brok handelsrecht, belastingrecht idem dito'. Ik hoefde alleen nog staatsrecht en strafrecht te doen en een paar brokken handelsrecht. Dit laatste viel nog tegen omdat de hoogleraar Offerhaus van handelsrecht zei: 'u weet alles van het vennootschapsrecht en dat is als notaris natuurlijk nodig, maar ook het verzekeringsrecht en het zeerecht moet U goed bestuderen en daarin zal ik u examineren'.⁸ Vooral het zeerecht, een lievelingsvak van Offerhaus, was voor mij een grote onbekende. Dus heb ik alles geleerd over de *averij-grosse* en de *rôles d'Oléron*. Later heb ik daar nooit meer iets van mijn leven aan gehad: dat is dus echt academisch.

Was Pitlo werkelijk zo'n fenomeen?

In zekere zin wel, hij was een verschrikkelijk goed docent.

⁷ Pitlo was zelf voorzitter van de staatscommissie die de wet van 30 oktober 1958 heeft voorbereid, op grond van welke wet de notariële opleiding een universitaire opleiding werd. Zie E.A.A. Luijten, 'De ontwikkeling van het Nederlandse notariaat na de Franse tijd (1813 tot heden)', in: *Gepasseerd. De rol en de positie van notarissen in het verleden* (Nijmegen 1987), p. 69-92, meer bepaald p. 87.

⁸ J. Offerhaus (1892-1966), zie: P.L. Nève, 'Offerhaus, Johannes (1892-1966)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/offerhaus>.

Pagina uit het register van notaris publicus Johannes Martini de Rethy, secretaris van abt Antonius 's-Grooten. (Uit het Archief van de Abdij van Tongerlo). Bron: P.L. Nève e.a., Il notariato tra Belgio e Paesi Bassi dalle origini ai nostri giorni, (a cura di Mario Amelotti). Milano 1996.

Hij was de auteur van De vlo in het recht⁹ hij was dus blijkbaar ook wel in voor iets anekdotisch ...

Hij was een fenomenaal docent. De studenten hingen aan zijn lippen. Hij was ook een simulator natuurlijk. Hij kwam altijd te laat binnen, niet zo vaak bij de notariële studenten, dat was een kleine groep, dat ging nog wel. Maar bij de grote rechtencolleges kwam hij stevast te laat. Hij had twee college-uren en die koppelde hij altijd aan elkaar. Als hij dus in een grote zaal om elf uur zou beginnen, kwam hij kwart over elf of half twaalf – hij gaf dan burgerlijk recht – en moest hij twee uur college geven. Hij maakte dan een brug en ging stug door van half twaalf tot één uur. Dan hadden de studenten vijf tot zes kwartier zitten pennen en waren ze echt moe. Dat deed hij dan zo om en om. Het eerste halfuur sprak hij over opera's en God weet wat allemaal, waar je nog nooit had van gehoord, dus luisterde je tot hij plotseling zei: 'Dit is wat ik u wilde vertellen, nu kunt u naar huis.' Maar wij wisten: nu gaat het komen. Dan pakte hij een oude buskaart – dachten wij – een papiertje niet groter dan een buskaart. Hij hield het dicht voor zijn ogen, want hij had hele slechte ogen, en zei dat we het nu zouden hebben over het fideï-commis in het erfrecht. Hij hield dat papiertje heel de tijd bij zich en begon te praten, zo helder en zo interessant dat iedereen dacht: nou heb ik wat geleerd. Dat idee heb je eigenlijk bijna nooit op de universiteit, dat je naar buiten gaat en denkt dat je iets hebt geleerd. Bij het naar buiten gaan dacht je bij Pitlo zelfs: nu heb ik het even begrepen. Die man kon kristalhelder uitleg geven, dat was toch wel een uiterst zeldzame eigenschap. Maar laat mij meteen zeggen: het was volgens mij geen wetenschappelijke diepdelver, geen Molengraaff,¹⁰ Bregstein¹¹ of Eggens.

Er is het voorbije jaar een discussie geweest over de rol van Pitlo in de tweede wereldoorlog ...

Dat speelde geen enkele rol. Mijn Nijmeegse voorganger Govaert van den Bergh heeft zich daar niet zolang voor zijn overlijden nog wel in verdiept.¹² Hij was gepromoveerd bij Pitlo. Als oude man had Pitlo zijn memoires gedictieerd in een bandrecorder. U moet weten, zijn gezichtsvermogen was op die leeftijd zeer verminderd. Hij wilde dit dictaat ook uitgeven, hij vond dat interessant. De uitgever die gevraagd werd – ik geloof dat het Gouda Quint was – zag er echter niet zo veel in, en de bandjes werden opgeborgen in de kasten van Pitlo's

9 A. Pitlo, *De vlo in het recht en andere curiosa uit oude rechtslitteratuur* (Arnhem 1980).

10 W.L.P.A. Molengraaff (1858-1931), zie: W.M. Peletier, 'Molengraaff, Willem Leonard Pieter Arnold (1858-1931)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/molengraaff>.

11 M.H. Bregstein (1900-1957), zie: P.L. Nève, 'Bregstein, Marcel Henri (1900-1957)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/bregstein>.

12 G.C.J.J. van den Bergh (1926-2005), hoogleraar achtereenvolgens in Nijmegen en Utrecht, zie: *Pro Memorie* 8 (2006), p. 135-142.

Stichting tot bevordering der notariële wetenschap. Nu heeft er echter iemand – Meihuizen – toegang tot dat oude materiaal gekregen en een boek geschreven¹³ over Pitlo en de oorlog. Ik kan me in het beeld dat Meihuizen schetst geheel niet vinden. Van antisemitisme heb ik bij Pitlo nooit iets gemerkt, en een eventuele herinnering daaraan speelde geen rol op de universiteit van mijn tijd.

Hebt u tijdens de legerdienst iets juridisch kunnen presteren?

Neen!! Je bent twee jaar in dienst en in mijn tijd was het zo: een jongen die naast ons woonde in Maastricht was de zoon van een slager, een fantastische vent. Hij kon goed koken en hij wist alles af van vlees. Hij werd in dienst dus ook meteen bij voertuigonderhoud geplaatst. Een soldaat die een garageopleiding had werd dan ook onmiddellijk in de keuken gezet, want het leger maakt iedereen allround. Nu heb je weleens dat er gezegd wordt: die vent is kok geweest, die moet dus ook koken. Maar dat was toen niet zo, neen. Ik heb bij de boekhouding wat papier ingevuld, soldij uitbetaald en papstaten opgeteld.

Nadat ik uit dienst ben gekomen ben ik dus naar Leiden gegaan, gauw mijn kandidaats gedaan en dan terug naar Amsterdam om daar doctoralexamen te doen. En toen ben ik eigenlijk in een fuik gelopen. Ik wilde mij specialiseren in belastingrecht. Dat was interessant. Op het eind van de studie moesten wij in Amsterdam een keuzevak volgen en een scriptie schrijven. Ik wilde een scriptie schrijven bij professor W.J. de Langen.¹⁴ Dat was een groot man, een belangrijk fiscalist, maar hij ging plots dood. Ik stond dan voor de keuze wat te doen. Toevallig kwam ik toen tijdens een studentenreis naar Duitsland prof. De Smidt¹⁵ tegen en die zei me: ‘Nu collega De Langen overleden is, hebt u een gat in uw programma. Waarom zou u niet bij mij een scriptie maken?’ Hij stelde mij voor: ‘Ga nou eens naar Maastricht, naar het archief, want daar liggen die en die interessante documenten over het Duitse Rijkskamergerecht. Schrijf daar dan eens een scriptie over’. Ik dacht, nou ja, het is honderd meter van mijn ouderlijk huis, dat kan ik nog doen. Bovendien had ik te Maastricht een oude vriend, de heer Max van Heyst, die toen op de stadsbibliotheek werkte. Hij hielp mij enorm met het opsporen van literatuur en redigeren van mijn scriptie.¹⁶

¹³ J. Meihuizen, *Sans égards. Prof. Mr. A. Pitlo en zijn conflicten met Joodse juristen* (Amsterdam 2007). Zie ook J.Th. de Smidt, ‘Herinneringen bij de presentatie van Joggli Meihuizen, *Sans égards. Prof. Mr. A. Pitlo en zijn conflicten met Joodse juristen*’, in: *Pro Memorie* 9.1 (2007), p. 113-124. Zie ook verderop in dit blad.

¹⁴ W.J. de Langen (1892- 7 december 1959), zie: w. W.M. Peletier, ‘Langen, Willem Jan de (1892-1959)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/langen>.

¹⁵ J.Th. de Smidt was hoogleraar Nederlandse rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (1956-1965) en Leiden (1965-1988). H. Gall e.a. (edd.), ‘Fabre Facta. Bibliografische schetsen van de in druk verschenen publicaties van Prof. mr. J.Th. de Smidt’, in: J.M.I. Koster-van Dijk en A. Wijffels, *Miscellanea Forensia Historica. Ter gelegenheid van het afscheid van Prof. mr. J.Th. de Smidt* (Amsterdam 1988), p. 1-27. Zie ook P. Nève en Th. Veen, ‘J.Th de Smidt: interview met een organisator van grote projecten’, in: *Prominenten kijken om. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht*, (*Pro Memorie* 6.1-2 2004), p. 312-330.

¹⁶ M.G.M.A. van Heyst (1916-2007). Zie: *De Maasgouw* 127 (2008), p. 30-32.

Prof. de Smidt kon de studenten goed enthousiasmeren en ook blijven vasthouden, ik heb het gemerkt! Ik kende hem toen nog niet, als notariële studenten hadden wij niets met rechtsgeschiedenis te maken gehad. In Leiden, waar ik mijn kandidaats deed, gaf Prof. Fischer¹⁷ rechtsgeschiedenis, een uitmuntende man, die ook te vroeg gestorven is. De Smidt was zijn medewerker geweest en was bij hem gepromoveerd.

Na mijn afstuderen ging ik meteen trouwen en heb ik acht jaar in het notariaat gewerkt.¹⁸ De Smidt bleef mij echter op het spoor en liet me niet los: ‘Mijnheer Nève, u hebt indertijd een scriptie geschreven over het Reichskammergericht, daar moet u op promoveren, dat moet u eens uitwerken’. Nou dat heb ik dan tot mijn veertigste gedaan. Mijn doctoraal-scriptie was zo’n paper op basis van bronnen die in Maastricht lagen. Voor mijn proefschrift heb ik dat natuurlijk verbreed. Maar in de kern was het De Smidt die dit alles had veroorzaakt. Max van Heyst bleef mijn onmisbare secondant en tenslotte werd hij een van mijn paranimfen.

Het was avond- en nachtwerk?

Ja, ik werkte bij een notaris in Haarlem, de heer Alfred Wintgens.¹⁹ In principe bestond er op zijn kantoor geen ruimte om aan een dissertatie te werken. Soms was het wel eens slap op kantoor en dan vroeg ik de notaris: ‘zou ik vanmiddag vrij kunnen krijgen om naar het archief te gaan?’ Ik had namelijk vanuit Maastricht archiefstukken laten overkomen naar Haarlem, waar ik toen woonde. Dat kon toen nog, dat je het ene archief opbelde: hebben jullie een brandvrije ruimte en kunnen jullie stukken doen overkomen? Die werden dan opgestuurd Nu geven ze die service niet meer, geloof ik.

Het kon echter ook gebeuren dat de notaris zei: ‘Heb je niets te doen? Ga dan maar het kaartstelsel bijwerken, ruim die boekenkast eens op, zet die boeken weer op alfabet, dat soort dingen. Doe iets’.

Naderhand ben ik bij notaris mr. P.J. Blauwhoff in Amsterdam gaan werken en daar was het eender. Maar het kantoor was drukker dan het Haarlemse, een kleinere personeelsbezetting. Het archiefonderzoek en mijn proefschrift kwamen in de knel. Wel kon ik archiefstukken uit Maastricht laten opsturen en op de UB laten leggen, in de handschriftenkamer. Maar de vaart raakte er wel uit. Op een gegeven moment vond mijn eerste vrouw:²⁰ ‘Als je van dat proefschrift ooit af wilt komen, dan moet je weg uit het notariaat’. Zij had groot ge-

¹⁷ H.F.W. Fischer (1909-1964) maakte vooral naam als bewerker van A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (1950). Zie: R. Feenstra, ‘Fischer, Herman Frederik Wilhelm David (1909-1964)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn2/fischer>.

¹⁸ Van 1961 tot 1968.

¹⁹ Alfred Wintgens (1915-1997).

²⁰ Marie-Thérèse Nève-Bogman (1934-1991). Zij studeerde architectuur en kunstgeschiedenis te Antwerpen.

Nève: faculteiten baas in eigen huis?

Paul Nève in de Amsterdamse tijd. Uit: *Folia Civitatis* 27 mei 1972.

lijk, alleen aan Ton Gehlen²¹ is het gelukt om, na de kantooruren, tot diep in de nacht werkend zijn dissertatie te voltooien.

Mijn vrouw drong er evenwel op aan dat ik met mijn notarieel werk zou ophouden en vrij spoedig ontdekte ik een advertentie waarin de bekleeder van de leerstoel Recht binnen de subfaculteit Politicologie van de Amsterdamse Faculteit der Sociale Wetenschappen, prof. S.O. van Poelje,²² een *menneke* zocht met enige praktijkervaring in het burgerlijk recht. Er was gelegenheid om aan een dissertatie te werken. Ik heb dan maar gesolliciteerd. Er was overigens geen hond die solliciteerde, het was 1968, midden in de studentenrevoluties. Professor Van Poelje zei me toen: ‘zou u dat wel doen, de studenten zijn zo onbeleefd, zo brutaal, ze zijn zo ruw; zou u dat wel doen, u komt uit het notariaat waar alles nog een kop koffie en een sigaar is?’ Ik antwoordde hem: ‘Och, mijnheer Van Poelje, daar ben ik veel makelaars gewend en grondeigenaren.’ ‘O ja, dat is ook erg’, zei hij dan, ‘dan kunt u dat wel aan.’ Het was een verstandige man, Van Poelje.

Ja, zo gaat een mens helemaal door toeval een kant op ...²³

Mijn eerste baas was dus notaris Wintgens, telg van een mij al langer bekende familie uit Heerlen, een heel sympathieke man, slim ook. Hij was een notaris oude stijl, geen meester

²¹ Antoon Florentijn Gehlen (°1933) was notaris in Heerlen en bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria in Maastricht. Over zijn rol in het Limburgs Geschied- en Oudheidkundig Genootschap, zie het Ten Geleide van het liber amicorum dat naar aanleiding van zijn emeritaat werd uitgegeven: A.M.J.A. Berkvens en G.H.A. Venner (eds.), ‘Omme daarmede vrijelijk te doen naer wel inde welgevallen’. *Rechtshistorische opstellen aangeboden aan Prof. Mr. A.Fl. Gehlen* (Maastricht 1998), p. 5-6.

²² Silvio Otto van Poelje (1912-1995).

²³ Paul Nève was in de jaren 1968-1971 als wetenschappelijk medewerker verbonden aan de leerstoel Algemene inleiding tot de rechtswetenschap, Nederlands en vergelijkend staats- en administratief recht (prof. dr. S.O. van Poelje) binnen de Faculteit Sociale wetenschappen, subfaculteit Politicologie (Universiteit van Amsterdam). Tussen 1971 en 1975 was hij medewerker aan dezelfde universiteit, Juridische faculteit, sectie rechtsgeschiedenis (prof. mr. J.A. Ankum).

in de rechten dus. Van daar ben ik, zoals gezegd, naar Amsterdam gegaan, naar notaris Blauwhoff. Piet Blauwhoff²⁴ was een heel ander type dan Wintgens. Van hem heb ik geleerd brieven op de dag van ontvangst te beantwoorden en mensen die opgebeld hadden, zo vlug mogelijk terug te bellen. Hij kwam uit Bovenkerk, waar zijn vader een grote boerderij bezat. Mijn tweede baas was een intelligente, vriendelijke man, meestal van weinig woorden. Hij was getrouwd met ons overbuurmeisje uit Maastricht,²⁵ zoals naderhand bleek. Dat zat dus ook al goed. (Wij zijn altijd bevriend gebleven. Ik ben pas naar zijn begrafenis geweest.) Piet was nogal teleurgesteld toen ik weg ging. Ik vertelde hem dat ik naar de universiteit zou gaan, hoewel ik er financieel op achteruit ging, maar met de bedoeling daar mijn proefschrift af te maken.

Aanvankelijk zat ik bij Van Poelje jr., een heel erudiet en zachtmoedig mens. Hij gaf aan de Amsterdamse sociale faculteit (de 'Zevende faculteit' in ons jargon) staatsrecht, als opvolger van A.D. Belinfante die naar de Rechtenfaculteit was overgegaan.²⁶ Maar toen brak de pleuris uit, het was de tijd van het imiteren van Nanterre, van de bezetting van het Maagdenhuis, en van het studentenprotest. Van Poelje besloot de universiteit te verlaten. Hij had gedacht een academische baan te vinden, maar vond dat hij terecht was gekomen op het niveau van een dorpssecretarie, met al dat gekibbel en gestrijd. Ik bleef met twee andere stafleden verweesd achter. Van Poelje ging dus weg en na korte tijd belde Hans Ankum²⁷ mij op: 'Ik heb gehoord dat Van Poelje weggaat en jij zit daar van God en de wereld verlaten in je eentje. Kom je niet bij mij werken, ik heb een vacature?' Ik kende Ankum vaag omdat De Smidt en Ankum collega's waren en op dezelfde gang in het Rechteninstituut hun kamers hadden, zodat ik naar Ankum verhuisde. Dan ben ik gepromoveerd en daarna dacht ik: nou moet ik weg ...

Dus u wilde wel altijd dat proefschrift afmaken, maar u wilde niet definitief op de universiteit blijven werken?

Neen, ik heb mijn proefschrift afgemaakt zonder dat ik carrièreperspectief zag. Bij mijn promotie werkte ik immers bij Ankum en die was ongeveer zo oud als ik. Ik was heel bevriend met Ankum, maar om tot mijn zestigste zijn hulpje te blijven, dat leek me toch niet zo prettig.

²⁴ P.J. Blauwhoff (1922-2006).

²⁵ Marie-Louise Vermin.

²⁶ A.D. Belinfante (1911-2000).

²⁷ J.A. Ankum (°1930) was hoogleraar Romeins recht en rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Hij werd gehuldigd met verschillende feestbundels, zie: *Collatio iuris romani. Etudes dédiées à Hans Ankum à l'occasion de son 65e anniversaire* (Amsterdam 1995); O. Tellegen-Couperus e.a. (eds.), *Tertium datur. Drie opstellen aangeboden aan prof. mr. J.A. Ankum* (Tilburg 1995); *Secundum datur. Negen studies en een laudatio aangeboden aan Hans Ankum* (Amsterdam 1997).

Geen carrièreperspectief in het notariaat of op de universiteit?

Nee, ik praat niet over het notariaat,²⁸ maar over het vak rechtsgeschiedenis in de universiteit. Je constateerde toen ik promoveerde al de achteruitgang. Wedekind vertrok uit de rechtsgeschiedenis, Hartkamp ging weg, Chorus trok naar de rechterlijke macht, zoals ook Peter Kop. Iedereen die dat kon, ging eruit.

Toen ik besloten had om de universiteit te verlaten en al volop elders solliciteerde werd ik opgebeld vanuit Nijmegen – door Lidy Goddijn geloof ik – met de vraag of ik niet een *curriculum vitae* kon sturen, want Prof. Van der Grinten²⁹ had het idee dat ik Prof. Van den Bergh kon opvolgen. Dat was in 1975, ik was net drie jaar gepromoveerd en ik dacht dat ik weg moest van de universiteit. Ik dacht na over de rechterlijke macht, of te gaan werken als bedrijfsjurist. Een terugkeer naar het notariaat vond ik niet zo aantrekkelijk. Toen Van der Grinten dus liet bellen was dat totaal onverwacht.

Dat alles en ook mijn vertrek naar Nijmegen³⁰ was dus eigenlijk niet gepland.

U kwam uit een familie van juristen. Was het als kind ook uw droom jurist te worden?

Ik heb over zoiets nooit gedroomd, nee. In Maastricht hadden wij andere dromen. Een jongen bij mij in de klas wilde paus worden bijvoorbeeld. Dát zijn pas vacatures, maar die zijn meestal al vervuld. Een andere wilde keeper worden bij mvv. Dat soort dingen zagen wij voor ons.

Mijn vader en grootvader van vaderskant waren inderdaad ook juristen. Mijn grootvader had in Leuven gestudeerd. Hij sprak ook geen correct Nederlands, maar Frans – ‘et quelques mots de patois, avec les paysans’, zei hij dan. Mijn vader daarentegen was volledig Nederlandstalig, want die had in Nederland (Utrecht) gestudeerd en ’s lands wapenrok gedragen. Mijn grootmoeder kwam trouwens uit Den Haag.

De familie Nève is afkomstig uit Ath.³¹ Mijn betovergrootvader was directeur van de universiteitsbibliotheek in Leuven. Hij had twee broers, ooms van mijn grootvader dus. De ene was Felix Nève, die het Sanskriet bekend heeft gemaakt in Europa.³² De andere was Paul Nève

²⁸ Intussen werd Paul Nève ook redactielid van *De Notarisklerk* (1973-80).

²⁹ W.C.L. van der Grinten (1913-1994). Hij was gewoon hoogleraar Burgerlijk recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen en jarenlang decaan van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid. Over zijn speciale rol in de faculteit zie J. Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen 1923-1982* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 33, Nijmegen 1994), passim. Zie o.m. ook zijn biografie in het *Jaarboek Numaga* 51 (2004), p. 54.

³⁰ Paul Nève was gewoon hoogleraar Romeins recht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen van 1975 tot 1991. Na zijn aanstelling als hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant (nu Universiteit van Tilburg) van 1991 tot 1998 bleef hij deeltijds hoogleraar Romeins recht in Nijmegen. Hij was ook gasthoogleraar aan de universiteiten van Keulen (1982-83) en Poitiers (april-mei 1985 en maart-april 1990). Hij zetelde in de commissie van toezicht op de bijzondere leerstoelen ‘Geschiedenis van het canoniek recht’ aan de K.U.N. (1979-2003) en ‘Rechtsgeschiedenis van de Limburgse territoria’ aan de Universiteit Maastricht.

³¹ Stad in de Waalse provincie Henegouwen (België).

³² Felix-Jean-Baptiste-Joseph Nève (°Ath 1816-1893), orientalist en filoloog, studeerde aan het Collège Catholique in Lille

ve, de krantengek,³³ die een ultramontaans dagblad heeft opgericht om te strijden tegen het liberalisme. Alles wat hij bezat heeft hij daaraan opgeofferd. Hij is in Geel³⁴ geëindigd.

De Nèves zijn eigenlijk echte papisten geweest. Een vaderland hadden we niet, ons vaderland was Rome. Nu begint dat wat te minderen. Mijn dochter heeft dat niet meer meegekregen, maar ik ben wel nog zo opgevoed, zeker door mijn grootvader en vader. Een voorouder die later in Valkenburg woonde, was koerier van de paus ten tijde van de Franse Revolutie. Hij bracht pauselijke boodschappen Europa rond en is uiteindelijk pauselijk graaf geworden. Zijn portretschildering hangt nog bij ons.

Als het past, ga ik graag naar de familiebijeenkomsten, altijd ergens in Wallonië. Iedereen brengt zijn eten en drinken mee, ‘à l’Espagnol’ noemen ze dat. Niemand, behalve een notaris uit Gent, spreekt er goed Nederlands. (En alleen de hele jonge generatie spreekt al eens wat Engels.) En die bijeenkomsten starten natuurlijk altijd met een misviering. Maar mijn overgang naar de Katholieke Universiteit heeft niets te maken gehad met het familiaal katholicisme.

In Vlaanderen is het niet zo evident van universiteit te veranderen ...

Hier in Nederland kijkt men daar niet echt naar. Het is voor mijn leven niet van belang, maar toen de universiteit hier in Nijmegen gesticht werd – dat is niet zo lang geleden (1923) – werd er op katholieke ouders inderdaad druk uitgeoefend om hun kinderen hiernaartoe te sturen, zeker om de jonge rechtenfaculteit te bevolken. Mensen werden wel eens overvallen door de geestelijkheid en gaven dan maar toe. Sommigen meenden dat het de wil van de Kerk was dat katholieke kinderen naar Nijmegen gingen. Mijn ouders zagen die wil van de Kerk echter niet zo duidelijk. Mijn moeder kwam uit een liberaalkatholieke familie die hechtte aan het openbaar onderwijs.

Er is trouwens over de oprichting van de Nijmeegse universiteit onenigheid geweest, vijftientig jaren geleden. Er waren katholieke hoogleraren die aan een rijksuniversiteit werkten en die vonden dat het veel beter was dat katholieke jongeren aan zo een universiteit gingen studeren. Een oom van mijn vader, Spronck, was de eerste katholieke hoogleraar in de medische faculteit in Utrecht.³⁵ Hij was voorzitter van het Thijmgenootschap en

(de huidige katholieke universiteit) en promoveerde tot doctor in de Letteren en Wijsbegeerte aan de Université Catholique in Leuven in 1838. Bron: *The Catholic Encyclopaedia*.

³³ P. Nève (1833-1902) was eigenaar van de ultramontaanse *Journal de Bruxelles* (1855-1863). Zie A. Erba, *L’Esprit laïque en Belgique sous le gouvernement libéral doctrinaire (1857-1870)*, (Leuven 1967), p. 181.

³⁴ De plaatsnaam Geel in de Belgische Kempen staat voor de open behandeling van geesteszieken, waarmee reeds in de negentiende eeuw een aanvang werd genomen.

³⁵ C.H.H. Spronck (1858-1932) was de grondlegger van de serotherapie in Nederland. Als een van de schaarse katholieke hoogleraren stond hij op goede voet met de Utrechtse aartsbisschop Jansen. Hij werd de eerste voorzitter van het Thijmgenootschap. Zie H. Bornewasser, *In de geest van Thijm. Ontwikkelingen in de verhouding tussen wetenschap en geloof 1904-1984*, Baarn s.d. (1985) (Annalen van het Thijmgenootschap 73, 3-4), passim. Zie: P.L. Nève, ‘Spronck, Charles Henri Hubert (1858-1932)’, in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn4/spronck>.

hij en vele anderen vonden dat niet Nijmegen hun plaats was, maar wel een Rijksuniversiteit. Daar werd echt strijd over geleverd. Die liberale katholieken hebben in het interbellum echter de strijd verloren.

Voor mij was het doorslaggevende argument om niet naar Nijmegen te gaan studeren dat daar geen notariële opleiding bestond. Bovendien, zoals ik al gezegd heb, in Amsterdam werkte prof. Adriani.

Uw benoeming tot hoogleraar Romeins recht in Nijmegen was dus op verzoek van prof. Van der Grinten ...

Ik dacht dat in Nijmegen in die tijd alles op uitnodiging van Van der Grinten gebeurde. De faculteit in Nijmegen was in mijn perceptie in die jaren een soort eenmansbedrijf. Van der Grinten bepaalde er de benoemingspolitiek.

Maar was een benoeming voor Romeins recht dan evident? U was al jaren bezig met het Reichskammergericht. Ik weet wel dat het Romeins recht werd gerecipieerd in het Reichskammergericht ...

Ach, dat is een vervalende vraag ... (lacht) Kijk, wij hadden bij mijn vriend Ankum een hele leuke staf. Enkele leden waren belast met onderwijs (in werkgroepen) van Romeins recht, anderen met soortgelijke activiteiten in het oudvaderlands privaatrecht, aan de hand van Hugo de Groots *Inleidinge*. Ankum was iemand die erg goed mensen kon inspireren. Hij kon de zon in het water zien schijnen. Bij hem hoorde je niet die verhalen van medewerkers die dertig jaar lang gewerkt hadden als ‘neger’ of als waterdrager, zoals bij sommige andere collega’s. Zo was Ankum niet en De Smidt evenmin. Ankum was iemand die zei: ‘Hier is iets leuks voor je. Ga daar eens heen. Jij moet eens naar een congres in Lille, maar laat wel even van tevoren je tekst zien, wat je ervan gebakken hebt. Ga daar dan ’s avonds eten en ga tussen de Franse sprekers zitten en niet tussen die Vlamingen of die Nederlanders, want dat gewauwel ken je wel. Ga tussen Fransen of Duitsers zitten, dat is wel moeilijk, maar dan leer je wat.’ Ankum was een man waar je echt iets aan had.

We hadden dus een heel aardige, een goede staf, waar ook Bert Van Holk bij hoorde, de latere directeur van het *Nederlands Centrum voor Rechtshistorische Documentatie*, het NCRD. Van Holk, een echte gentleman, gaf Oud-Vaderlands recht.³⁶ Op een gegeven moment werd ik dus benoemd in Nijmegen en ik stond bij de boekhandel vlak bij de Oudemanhuispoort – (heette die niet Vermeulen?) – wat boeken te kopen over Romeins recht. Ineens zei iemand achter me, met zo’n typisch Leidse kraakstem: ‘Zo Nève, ben jij boeken aan het kopen voor

³⁶ Mr. L.E. van Holk (1920-1998) was de eerste directeur van het NCRD, toen nog een interuniversitair instituut.

je benoeming? Je zult er wel niet veel van weten?’ Ik zei: ‘Bert waarom sta jij nu achter mij?’ ‘Om eens te kijken hoe dat gaat’, riep hij. Ja ... Van Holk had het door, hè.

Andere leden van de staf?

Ik noemde al een paar namen. Ongenoemd bleef nog Eric Pool, een classicus die oorspronkelijk bij de vakgroep was gekomen voor het onderwijs in het Latijn.³⁷ In die jaren moest je Latijn kennen om rechten te studeren, terwijl het gym geen verplichte vooropleiding meer was. Mensen die geen Latijn kenden moesten dus een aanvullend tentamen Latijn doen om toegelaten te worden tot de rechtenstudie. Deze regeling heeft niet lang stand gehouden: de faculteiten verminderden de taaleisen uit concurrentieoverwegingen. Pool heeft zich toen geheel op het klassieke Romeinse recht geworpen. Als filoloog heeft hij natuurlijk een bijzondere inbreng.

In mijn tijd was ook Hartkamp³⁸ daar zijn proefschrift aan het schrijven. Chorus³⁹ heb ik zien binnenkomen, hij kwam uit Leiden. Laurens Winkel⁴⁰ is na mij gekomen. Mijn opvolger in de staf was (voor de helft van de formatieplaats) Theo Veen.⁴¹ Vóór mij was mijn latere collega Olav Moorman van Kappen lid van de staf van Ankum, hij ging net weg toen ik kwam. Ik ben letterlijk op zijn stoel gaan zitten, achter zijn kleine bureautje. Verder was er Wil Wedekind, de man van de geschiedenis van het procesrecht van het Hof van Holland.⁴² Ook Marjolein van Gessel was daar een stille maar belangrijke kracht.⁴³ En Berthe Bergsma werd door de studenten als een moeder geëerd. We vormden samen een heel aardige en goedgeluimde equipe docenten. Naderhand kwam Peter Kop⁴⁴ erbij en zo zag je, op de enkele jaren dat ik daar ben geweest, mensen komen en weer gaan. Maar het was altijd even leuk. Mijn eerste vrouw zei altijd dat dit de leukste tijd is geweest, qua omgang met

37 Medewerker aan de Universiteit van Amsterdam, later ook part-time hoogleraar Romeins recht aan de Vrije Universiteit Brussel. Zie J. Hallebeek, ‘Laudatio and Bibliography of Eric H. Pool’, in: R. van den Bergh e.a. (ed.), *Ex Iusta Causa Traditum. Essays in Honour of Eric H. Pool*, (Fundamina, Editio Specialis, Pretoria 2005), p. xiii-xvii.

38 Arthur S. Hartkamp (°1945) studeerde rechten in Amsterdam (promotie 1971). Vanaf 1986 was hij advocaat-generaal, sinds 2001 procureur-generaal bij de Hoge Raad. Onder rechtshistorici is hij bekend van het *Romeinsrechtelijk handwoordenboek*, dat hij samen met Ankum samenstelde. Actueel is Hartkamp ook deeltijds hoogleraar aan de universiteit van Nijmegen.

39 J.M.J. Chorus (°1942) was van 1985 tot 1993 hoogleraar Romeins recht en rechtsgeschiedenis in Leiden, maar verliet de universiteit om raadsheer en later vice-voorzitter te worden van het Hof in Amsterdam.

40 Laurens Winkel (°1949) is hoogleraar Romeins recht en rechtsgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam. Hij is voorzitter van de Grotiana Stichting en lid van de Koninklijke Hollandsche Maatschappij van Wetenschappen.

41 Theo J. Veen was hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, zie: ‘Rechtshistorici uit de Lage Landen’ (8): ‘T.J. Veen (1943-2005)’, in: *Pro Memorie* 7.2 (2005), p. 195-204.

42 W.G.Ph.E. Wedekind (°1938). Zie D.L.M.T. Dankers e.a. (red.), *Aan Wil besteed. Bundel opstellen aangeboden op 22 mei 2003 aan prof. mr. W.G.Ph.E. Wedekind ter gelegenheid van zijn vijfenzestigste verjaardag* (Deventer 2004).

43 Mevr. mr. M.J.E.G. van Gessel-de Roo was tot haar pensionering universitair docent. Zij publiceerde de codificatiegeschiedenis van het zakenrecht, naast tal van bijdragen over Romeins recht.

44 P.C. Kop (°1946), cum laude bij Ankum gepromoveerd op het proefschrift *Beschouwingen over het zgn. ‘vulgaire’ Romeinse recht* (1980), is sedert 1984 rechter en van 20 oktober 1998 lid van de Hoge Raad.

collega's. Ankum nam verantwoordelijkheid voor alles en ieder had zijn eigen handeltje, je had je eigen commerce, maar je had geen algemene verantwoordelijkheid in het bestuur of de organisatie. We hadden veel contact met elkaar, er werden kinderen geboren, mensen gingen bij elkaar op bezoek. Een hele leuke tijd was dat.

Wij als medewerkers gaven vooral werkgroepen, keken schriftelijke tentamens na en namen talloze mondelinge tentamens af.

Mijn promotor De Smidt was na het overlijden van Fischer niet meer fulltime in Amsterdam werkzaam. Hij was daar gestart als hoogleraar Oud-Vaderlands recht, maar is naar Leiden vertrokken om Fischer, van wie hij overigens de oogappel was, op te volgen. Hij bleef wel parttime in Amsterdam, voor één dag in de week als buitengewoon hoogleraar, met name om leiding te geven aan het door hem opgezette onderzoeksproject over de Grote Raad van Mechelen. De UvA wilde dat project graag in huis houden. Zoals ik al zei, in mijn tijd verzorgden Ankum en zijn staf het onderwijs in het oudvaderlandse recht dat voor het kandidaats gegeven werd.

Vóór uw benoeming in Nijmegen had u niet veel onderwijservaring?

Dat zou ik niet zeggen, toch wel flink wat. Bij van Poelje onderwees ik een paar jaar in kleine collegezalen burgerlijk en handelsrecht aan politicologiestudenten, en bij Ankum draaide de werkgroepencarrousel waarbij ik Hugo de Groot in mijn molen had. Het onderwijs in hoorcollegevorm gaf Ankum zelf, voor wat Romeins recht betrof, terwijl Oud-Vaderlands door Van Holk werd gegeven. Maar Ankum creëerde ook voor ons, medewerkers, de kans om ervaring in de grote zalen op te doen. Dan zei hij plotseling tijdens een stafvergadering: 'Zeg, jongens, volgende week is er een congres in Marsala of Porto of zo een plaats en daar moet ik spreken. Wie wil de colleges even overnemen?' Dan moest dus meteen iemand de hand opsteken, daar rekende Ankum op. Hij zou gewoon weggaan en er zouden vijfhonderd jongens en meisjes op de stoep staan. Als je hem dan vroeg waarover het ging, zei hij, na enig aandringen: 'Ik ben daar en daar aangeland in een bepaald onderwerp.' Nou, dan denk je: het is morgen of overmorgen, ik moet het dan maar doen. Zo krijg je wel enige onderwijservaring, daar zorgde Ankum zo wel voor.

Met spreken hebt u helemaal geen probleem. Hebt u op gymnasium een redenaarsopleiding gekregen?

Op school leerden wij alleen maar ... Wij leerden gewoon thema's maken, vertalingen en oefeningen. Die werden dan door de leraar met een rood potlood gecorrigeerd en ons teruggegeven. Het was een katholieke school, zonder een 'academie' om discussiecultuur aan te leren.

Hebt u altijd graag les gegeven?

(Aarzelend:) Ja ... maar ik ben er ook graag mee opgehouden. Ja, je merkt in de loop van de tijd dat die gasten ... je verwijdert je steeds verder van de studenten natuurlijk. Ik had het voorrecht dat mijn vader rechten had gestudeerd in Utrecht. Na wat hij vertelde over de rechtenstudie ging ik naar Amsterdam – dat was dertig, veertig jaar later – en ik vond nog precies hetzelfde. De mensen hadden allemaal gymnasium, ze deden in zijn tijd Romeins recht bij Naber⁴⁵ en Oud-Vaderlands recht bij Rengers Hora Siccama⁴⁶ – en nog een paar andere vakken en dat was het dan. Het was eigenlijk allemaal eender gebleven, de academische opleiding in Nederland. Maar toen wij eenmaal aan de universiteit kwamen – dat zal in België ook zo wel zijn geweest – kwamen al die veranderingen. Er kwamen andere vooropleidingen, andere zwaartepunten wat betreft de talen. Op een gegeven moment voelde je: ik sta hier nu zo'n dertig jaar voor de klas ... is dit nu een onderafdeling van de Boerenbond, afdeling Wevelgem, of is dit een universiteit? Maar dat gevoel heeft waarschijnlijk iedereen.

Ik geloof dat in Nederland de onderwijshervorming van minister Pais⁴⁷ zeer belangrijk is geweest, de invoering van de structuur in twee fasen. Vroeger had je het kandidaats- en het doctoraalexamen. Bij rechten stond daar twee, respectievelijk drie jaar voor. Door de studiehervorming moesten alle studies in Nederland op vier jaar worden gebracht. Eerst had je de propedeuse van één jaar (het kandidaatsexamen werd afgeschaft) en de laatste drie jaren waren de doctoraalfase. De universiteiten hebben toen de hele bazaar omgegooid. Moorman van Kappen⁴⁸ en ik gaven aanvankelijk in de kandidaatsfase college. Wij werden voor een jaar (het studiejaar 1982-1983, als ik het wel heb) van onderwijstaken ontheven, omdat wij in de nieuwe studieopzet naar het tweede jaar studiejaar zouden worden verplaatst. In het eerste jaar werden alleen de hoofdvakken opgenomen. Een jaar later moesten we dan opnieuw beginnen – in het eerste jaar na de propedeuse – met een veel kleinere portie aan studiebelasting en college-uren, want de studenten 'hadden al veel meer voorkennis, want zij hadden al inleiding in het burgerlijk recht gedaan'. Dat was een merk-

45 J.C. Naber, zie: J.E. Spruit, 'Naber, Jean Charles (1858-1950)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn3/naber>.

46 Jhr. D.G. Rengers Hora Siccama (1876-1962) was gewoon (1906-1942) en buitengewoon (1942-1945) hoogleraar te Utrecht voor de opleidingsonderdelen encyclopedie der rechtswetenschap, oud-vaderlands recht en algemene rechtsleer. Hij was van 1906 tot 1945 lid van het bestuur van OVR en in de jaren 1925-27 redactielid van het *Tijdschrift voor rechtsgeschiedenis*, zie: J.J.M. van der Ven, 'Rengers Hora Siccama, jhr. Duco Gerrold (1876-1962)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*. URL: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/BWN/lemmata/bwn1/rengers>.

47 Arie Pais (*1930) is econoom van vorming. Hij was lid van de PvdA tussen 1948 en 1961, maar werd toen liberaal politicus (VVD). Hij was onder meer hoogleraar staatshuishoudkunde aan de Universiteit van Amsterdam van 1974 tot 1977 en minister van Onderwijs van 1977 tot 1981.

48 O. Moorman van Kappen (*1937) was hoogleraar Nederlandse Rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen (1971-2000). Zie: P.L. Nève, 'Ten Geleide', in: E.C. Coppens e.a. (eds.), *Lex Loc. Opstellen over Nederlandse Rechtsgeschiedenis uit de pen van Prof. Mr. O. Moorman van Kappen* (Nijmegen 2000), p. ix-xiv en de toegevoegde bibliografie. Zie ook: C. Coppens en S. Faber, 'Rechtshistorici uit de Lage Landen (7): interview met O. Moorman van Kappen', in: *Pro Memorie* 7.1 (2005), p. 3-32.

waardig iets. Ze waren werkelijk met ons aan het sukkelen. Op een gegeven moment werden we weer verschoven, een van ons moest naar het derde jaar. Tot overmaat van ramp keurde de faculteit (*contra legem*) goed dat studenten aan enige (onze) doctoraalvakken mochten beginnen, voordat ze de gehele propedeuse voltooid hadden. Ook werden de leeropdrachten de facto veranderd, dat was heel vervelend: Moorman van Kappen kwam terug van ‘weggeweest’ en vernam dat hij voortaan *Geschiedenis van het Publiekrecht* zou geven. Zijn eigenlijke leeropdracht was een andere: hij gaf Oud-Vaderlands recht, met heel veel belangstelling voor het costumiere recht. Mij werd meegedeeld: ‘het Romeins recht is afgeschaft, verboden, u geeft in het vervolg *Geschiedenis van het Privaatrecht*’. De mensen die dat hadden beslist wisten helemaal niet waarover ze spraken. Zij leefden in de wijd verspreide misvatting dat ons hele privaatrecht van Romeinse oorsprong is. Van de twee andere bronnen (inheems en canoniek recht) had men kennelijk geen benul. Van Kappen en ik waren er ook helemaal niet in gekend. Bovendien stond er in de brief: u moet nu onderwijs geven in overleg met de docent van het hoofdvak. Ik moest dus naar Bas Kortmann⁴⁹ toe en Olav moest met Tijn Kortmann⁵⁰ overleggen over hoe hij zijn vak moest geven. Die heren zeiden: ‘zoek dat zelf maar uit, dat weten wij ook niet’.

Het rechtshistorisch onderwijs kwam door deze hervorming voortaan bovendien in een latere studiefase. Studenten die pas binnenkomen kun je nog enthousiast maken voor iets, maar als ze in het tweede en derde jaar zijn krijg je de reactie van: kom op zeg, wat brengt dat op? In België was dat wel anders. Ik heb van Raf⁵¹ gehoord dat het hem gelukt was om het Romeins recht in Leuven in het eerste jaar te houden.

Enige jaren later, ik geloof in 1989, werd ons door de decaan aangezegd dat wij, Moorman van Kappen en ik, voor veertig procent ontslag moesten nemen. Van Kappen belde mij toen op met de vraag of ik dat zou doen: ‘dat is wel een heel merkwaardige maatregel’. ‘Natuurlijk doen we dat niet’, zei ik. De vakgroep moest gereduceerd worden, en bovenop ons gedeeltelijk ontslag zou het gedwongen ontslag van een medewerker komen. Ik liep toen een hele tijd te sputteren, tot prof. Coopmans⁵² mij belde: ‘wil jij niet naar Tilburg komen? Volg mij op, dan ben je van het gezanik af.’ Dat heb ik dan ook gedaan. Ik heb er geen spijt van gehad naar Tilburg te gaan. Het was eens wat anders, met een andere staf. Ik

49 S.C.J.J. (Bas) Kortmann (°1951) is hoogleraar Burgerlijk recht en publiceerde vooral op het gebied van burgerlijk- en faillissementsrecht. Hij is op heden rector van de Radboud Universiteit in Nijmegen. Ter gelegenheid van die aanstelling verscheen *Fiduciaire verhoudingen, Libellus amicorum Prof. Mr. S.C.J.J. Kortmann* (Den Haag 2007).

50 Constantijn Kortmann (°1944) was van 1976 tot 1981 lector/hoogleraar Nederlands – en vergelijkend staatsrecht aan de Universiteit van Amsterdam en werd in 1981 hoogleraar staatsrecht en algemene staatsleer aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 2004 benoemde de KNAW hem tot Akademiehogoogleraar, zie: R. Lesaffer en S. Lust, ‘Tijn Kortmann: interview met een positivist in de staatsrechtgeleerdheid’, in: *Prominenten kijken om. Achttien rechtsgeleerden uit de Lage Landen over leven, werk en recht*, (Pro Memorie 6.1-2 2004), p. 35-50.

51 Over Raf Verstege (°1939), (emeritus) hoogleraar Romeins recht en onderwijsrecht in Leuven, zie: F. Vanistendael, ‘Raf Verstege, een leven in de faculteit’, in: *Ad amicissimum amici scripsimus. Vriendenboek Raf Verstege* (Brugge 2004), p. 1-4.

52 Jos Coopmans (°1925) is emeritus hoogleraar Nederlandse Rechtsgeschiedenis aan de Katholieke Universiteit Brabant (1968-1991). Zie C. Coppens en T. Jacobs, ‘Rechtshistorici uit de Lage Landen (9): Interview met Jos Coopmans’, in: *Pro Memorie* 8.2 (2006), p. 191-207.

Afscheidsrede aan de Universiteit van Tilburg.

moest daar het vak van Coopmans overnemen, want Olga Tellegen⁵³ deed Romeins recht. Dat kon wel, want door de omstandigheden was ik ook in Nijmegen gedwongen geweest om privaatrechtsgeschiedenis, dus voor een deel Oud-Vaderlands recht, te geven en dan moet je je in al die particulariteiten storten, zoals de horigheid, de geschiedenis van het leenstelsel, de handelscompagnieën en noem maar op. Aantrekkelijk was voor mij dat ik in Tilburg zou gaan deelnemen aan het succesvolle ‘Staatse Raad van Brabant-project’, dat gedragen werd door Jos Coopmans en Trix Jacobs.⁵⁴ Zo kon ik terugkeren naar mijn oude liefde, de rechtspraakgeschiedenis. Maar na korte tijd besloot de faculteit dat ons project te regionaal was, niet internationaal genoeg. Als nieuw onderzoekszwaartepunt kwam toen het *ius commune* op de proppen.

Zo dans je een pirouette van burgerlijk recht en een vleugje geschiedenis van de hoge rechtspraak naar de exegese van *De Groots Inleidinge*, en dan via Romeins recht naar de privaatrechtsgeschiedenis, om te eindigen in de oudvaderlandse staatsinstellingen en de receptiegeschiedenis. En dit alles zonder tutu ...

⁵³ Olga Tellegen-Couperus (°1948) promoveerde in 1982 op het proefschrift *Testamentary Succession in the Constitutions of Diocletian*. Promotor was prof. Hans Ankum. Vandaag is zij UHD aan de Universiteit Tilburg.

⁵⁴ B.C.M. van Erp-Jacobs (°1947) promoveerde in 1986 op het proefschrift *Justitie en politie in 's-Hertogenbosch voor 1629. De bestuursorganisatie van een Brabantse stad*. Promotor was prof. Coopmans. Vanaf 2008 is zij bijzonder hoogleraar Nederlandse Rechtsgeschiedenis (OVR-leerstoel) aan de Universiteit Tilburg.

Eerherstel voor het canoniek recht

Bij het begin van mijn professoraat, toen ik in Nijmegen aankwam, ontdekte ik eerst goed dat ons recht drie bronnen had: het Romeinse recht, het inheemse en het Canonieke recht. Aan de Nederlandse universiteiten wordt echter bijna nooit aandacht besteed aan het Canoniek recht, want wij hebben een protestants studieopzet: wij hebben alleen Romeins recht en Oud-Vaderlands recht. Zeggen dat er ook Canoniek recht is geweest was vloeken in de kerk. Maar toen ik dat dus las ben ik eens gaan navragen en toen bleek dat het vak Canoniek recht in Nijmegen vroeger werd gegeven, door Mgr. Onclin,⁵⁵ die mijn eerste huwelijk ingezegend had. (Hij was een vriend van mijn schoonvader). Na het vertrek van Onclin is de zaak echter in de soep gelopen. Ik vond dat wij aan een katholieke universiteit – wilden wij inhoud geven aan die signatuur – ook de geschiedenis van het Canoniek recht moesten verzorgen.

Ik had toen een vacature omdat mijn medewerker Bernard Stolte⁵⁶ moest vertrekken. Hij was een Letterenman, hij had geen rechten gestudeerd en kreeg dus geen vaste aanstelling. Ik had toen een vacature en Anton de Groot⁵⁷ was in de markt. Ik heb hem dan ook aange-trokken als hoofdmedewerker. Ik vond dat een goede zet en wij waren heel tevreden over zijn komst. Van der Grinten vond hem ‘een typische kerel, maar hij weet er wel wat van’. Daarna hebben wij voor hem een bijzondere leerstoel opgericht in de Geschiedenis van het canoniek recht, een leerstoel die nog steeds bestaat. Dat kostte de faculteit bijna niets. Maar ja, als wij echt een academie willen zijn moeten wij toch niet doen of alles uit het Romeins recht voortkwam. Het hele procesrecht bijvoorbeeld komt van de heilige Romeinse Rota.

Na het vertrek van De Groot is dan de ster uit het oosten gekomen, Gero Dolezalek, de schitterendste docent die ik ooit heb meegemaakt.⁵⁸ Ik had mij ooit eens gebogen over de notariaatsgeschiedenis, maar Gero kon daar als deskundige over spreken, die wist waar de notaris vandaan kwam. Hij had daar al uitgebreid over geschreven. Gero is hier vier jaar gebleven. Hij was medewerker van het Max Planck-instituut in Frankfurt en hij kwam elke week voor een dag naar Nijmegen over. Hij is uiteindelijk van hier naar Zuid-Afrika getrokken.

55 Monseigneur Willy Onclin (1905-1989) was hoogleraar canoniek recht aan de Leuvense Faculteit van het Kerkelijk recht. Hij speelde een belangrijke rol in de redactie van de *Codex Iuris Canonici* van 1983. Zie: J. Lindemans en H. Demeester (eds.), *Liber amicorum Monseigneur W. Onclin* (Leuven 1976), passim.

56 B. Stolte (*1949) werd na zijn Nijmeegse jaren medewerker en later hoogleraar Byzantijns recht aan de Rijksuniversiteit Groningen. In 1981 promoveerde hij bij prof. G.C.J.J. van den Bergh aan de Universiteit Utrecht op de jurist en classicus Henrik Brenkman (1681-1736). Sedert 1 augustus 2007 is hij directeur van het Koninklijk Nederlands Instituut te Rome.

57 A.J. de Groot (1915-1996) trad in bij de Orde der Predikheren en werd priester gewijd in 1939. Hij was voor de Orde der Predikheren gedurende enkele jaren docent Canoniek recht en werkte een tijdlang aan de Leonina in Rome. Hij promoveerde in Rome op het proefschrift *Doctrina de iure naturali et positivo humano in summa Bambergensi* (Nijmegen 1970). Na zijn huwelijk met B.L. Kopetzky in 1971 werd hij medewerker aan de universiteit van Groningen en sedert 1977 medewerker en (1979) bijzonder hoogleraar in de Geschiedenis van het Canoniek recht, tot zijn emeritaat in 1985.

58 Zie V. Colli en E. Conte, *Iuris Historia. Liber Amicorum Gero Dolezalek*, Berkeley 2008, p. ix-xxiv. Na zijn hoogleraarschap in Nijmegen werd Dolezalek hoogleraar aan de Universiteit van Kaapstad. Na de val van de Muur werd hij benoemd tot hoogleraar privaatrecht aan de Universiteit van Leipzig, welke universiteit hij recentelijk verliet voor de Universiteit van Aberdeen, waar hij werd benoemd tot professor of Civil Law.

Voor het aanvragen van de leerstoel *Geschiedenis van het canoniek recht* had ik vriendschap gesloten met de collega's Weiler,⁵⁹ die middeleeuwse geschiedenis gaf, en Walf,⁶⁰ die in de theologische faculteit vigerend canoniek recht gaf. Beide heren vonden het een goed idee. Weiler vond dat je geen idee kon hebben van de middeleeuwse geschiedenis als je het kerkelijk recht niet kende. Hij vond het een heel grote omissie dat wij de geschiedenis van het kerkelijk recht niet beoefenden. Ook Walf vond het buitengewoon vreemd dat de rechtenfaculteit van een katholieke universiteit geen aandacht gaf aan de geschiedenis van het canoniek recht. Beide heren hebben dan ook onmiddellijk getekend voor dit vak. Weiler kon ook heel goed die bestuurlijke teksten redigeren. Als hij het woord nam luisterden ze wel in de universiteit.

Hebt u in de faculteit ook beleidsmatige verantwoordelijkheden opgenomen? Of bleef je liever afzijdig?

Ik ben uit het notariaat naar de universiteit gegaan om mij in onderwijs en onderzoek bezig te houden met de materie, de rechtsgeschiedenis in brede zin, die mij van jongs af interesseerde. Een lange lijst met publicaties spreekt mij daarom meer aan dan een lange lijst van baantjes en functies. Maar je kunt je er niet aan onttrekken.⁶¹ En als je dat doet, dan word je vermoord, bij wijze van spreken.

Lange jaren heb ik het *colloquium doctum* georganiseerd en afgenomen.⁶² Mensen die geen middelbare school hadden, moesten eerst *colloquium doctum* doen om toegelaten te worden tot de rechtenstudie. Zij moesten minstens dertig jaar oud zijn en zich presenteren voor een jury in de faculteit. Dat heeft wel wat van mijn tijd gevraagd.

Daarna heb ik ook veel tijd besteed aan het juridisch post-academisch onderwijs (PAO), zowel in de Nijmeegse faculteit als op landelijk niveau.⁶³ In die tijd was het in de bestuurlijke mode dat al die dingen landelijk moesten worden georganiseerd, den Haag droomde van een 'universitas neerlandica'. Zowel voor het *colloquium doctum* als voor het post-academisch onderwijs als op tal van andere onderwerpen moesten de faculteiten (van alle disciplines) samenwerken. Dat was een van die waangedachten die in het ministerie post hadden gevat. Ie-

59 A.G. Weiler (°1927) is emeritus hoogleraar Middeleeuwse geschiedenis aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Hij was er de opvolger van prof. Reinier Post en is auteur van tal van publicaties over middeleeuwse geschiedenis, met het accent op de geschiedenis van de spiritualiteit, en over het Nederlands christelijk humanisme in de late middeleeuwen.

60 Knut Walf (°1937) promoveerde in 1966 op het proefschrift *Die Entwicklung des päpstlichen Gesandtschaftswesens in dem Zeitschnitt zwischen Dekretalenrecht und Wiener Kongress 1159-1815*. Hij werd – als opvolger van prof. P.J.M. Huizing – hoogleraar Canoniek recht aan de Theologische faculteit van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

61 Lid van de universiteitsraad van de Universiteit van Amsterdam (wetenschappelijk corps, Faculteit der Sociale wetenschappen, 1971-73), lid van de sectie Rechtsgeleerdheid van de academische raad (namens de Universiteit van Amsterdam, 1973-75), lid van de sectie Rechtsgeleerdheid van de academische raad (namens de K.U.N., 1980-85).

62 Paul Nève was eerst lid en vervolgens voorzitter van de Vaste commissie *Colloquium doctum*, Sectie Rechtsgeleerdheid, van de academische raad tussen 1978 en 1983.

63 Paul Nève was voorzitter van de landelijke commissie juridisch PAO van 1980 tot 1985.

dere week ging van alle faculteiten iemand met een valiesje naar Utrecht om aan de andere faculteiten te vragen: hoe doen jullie dit of dat ... Had je dan zelf iets goed opgelost, dan zeiden de andere faculteiten in Utrecht: neen, dat doen wij anders. Zo ging het maar de hele tijd door. De Sectie Rechtsgeleerdheid van de Academische Raad was ook zo'n ontmoetingsplek. Al die vergaderingen die ten slotte tot niets leidden: dat heeft ontzaglijk veel tijd gekost.

De ontwikkelingen zijn daarna een heel andere kant op gegaan, onder invloed van de 'marktideologie' van Friedmann, Thatcher en Reagan zijn we de universiteiten en faculteiten als bedrijven gaan zien, wat voor de rechtenfaculteiten resulteert in een stel concurrerende vakscholen. Daarin hebben vakken als rechtsfilosofie, rechtssociologie, rechtsgeschiedenis e tutti quanti weinig kansen, zeker nu er geen 'ge-earmarkte' leerstoelen en van bovenaf vastgestelde curricula zijn. De faculteiten genieten grote zelfstandigheid. Het zal wel uitlopen op een competitie tussen gaarkeukens.

Naast het op onderwijs gerichte praatcircuit bestond en bestaat er ook een landelijke onderzoeksorganisatie, die ook telkens verandert, maar met als vaste component: onttrekking van onderzoeksbeleid en -geld aan de universiteiten. Eerst was het nog redelijk democratisch en hadden de rechtshistorici nog enige controle op de onderzoeksgelden, via de vereniging, later werkgemeenschap, rechtsgeschiedenis. Dat bleek dan volgens de minister te duur te worden: hij veegde het geschiedenisonderzoek op één hoop. Ondertussen is de geschiedenis nu ook opgegaan in de cluster geesteswetenschappen. De rechtsgeleerdheid valt nu onder het cluster maatschappijwetenschappen. Aan al die geleidingen van ZWO en daarna NWO heb ik – de laatste jaren samen met Annemarie van den Bossche – veel tijd verdaan.⁶⁴

Er zijn daarnaast talrijke andere wetenschappelijke engagementen geweest in binnen- en buitenland?

Er is in de eerste plaats de vereniging, later stichting, OVR natuurlijk. Daar ben ik jaren actief geweest.⁶⁵ Ook in andere wetenschappelijke besturen en redacties.⁶⁶ Maar soms loopt

⁶⁴ Van 1985 tot 1993 was Paul Nève lid van van het beleidsorgaan Stichting Historisch Onderzoek, van 1982 tot 1993 eerst lid en dan voorzitter van Werkgemeenschap (sinds 1992 'Sectie') Rechtsgeschiedenis van de SHO en in 1993-94 voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Rechtshistorici (opvolger van de Sectie Rechtsgeschiedenis SHO). Daarna was hij lid van de beoordelingscommissie van de oio-subsidieronde REOB van NOW (1999), lid van de adviescommissie van de subsidieronde open competitie MaGW van NOW (2000, 2001 en 2003-04) en lid van de beoordelingscommissie vernieuwingsimpuls subsidieronde 2004 van NWO, MAGW Veni-aanvragen, eerste ronde en tweede ronde (2004-05).

⁶⁵ Bestuurslid van de Vereniging (later Stichting) tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht (1975-2003).

⁶⁶ Bestuurslid Stichting DeelGeNoodt (1986-99), bestuurslid Katholiek Studiecentrum K.U.N. (1987-92), vice-voorzitter van het bestuur van de Stichting tot bevordering der notariële wetenschap (1992-2002) en lid van de raad van toezicht van 2002 tot 2006, bestuurslid Stichting Colloquium de Brabantse stad (1992-2000). Redactielid van De Notarisklerk (1973-80), Fundamina (1992-heden), Brabantse Rechtshistorische Reeks (1992-heden), De Ponder (orgaan van Stichting tot bevordering van de notariële wetenschap, 1996-2002) en Pro Memorie (1998-2003; daarna erelid).

het ook weer allemaal zo toevallig. Zo ben ik door omstandigheden verzeild geraakt in de geschiedenis van het notariaat. Collega Ankum namelijk nodigde vaak buitenlandse collega's uit om een serie gastcolleges te geven en ik werkte daar graag aan mee. Zo leerde ik vaak heel aardige lui kennen. Daar was toen ook Amelotti⁶⁷ bij, de man van notariaatsgeschiedenis. Deze heeft bij ons in Nijmegen gesproken en hij heeft toen een groep auteurs verzameld voor een Italiaans boek over de geschiedenis van het notariaat in de Benelux. Dr. Michel Oosterbosch meldde zich spontaan aan voor de periode van de middeleeuwen, maar kwam daar niet aan toe door zijn werk bij het archief. Uiteindelijk heb ik aan Amelotti – die mij voortdurend aan de jas trok – gemeld: geef mij enkele maanden en ik schrijf het stuk over de middeleeuwen zelf wel. Die tekst is dan in het Italiaans vertaald. Maar aangezien ik de Nederlandse tekst toch had, heb ik het ook maar in het Nederlands uitgegeven.⁶⁸ Zo ben ik ook met Ton Gehlen bevriend geraakt. Maar zonder het werk voor Amelotti had ik me nooit met die notariaatsgeschiedenis bemoeid.

Omdat men zo graag had dat wij naar het buitenland gingen, trok ik naar het *Institut International d'Histoire du Notariat* in Parijs. Daar ben ik (Nederlands) vicevoorzitter van geworden.⁶⁹ Dus ging ik elk jaar twee keer naar Parijs, waar je telkens enigszins plichtmatig een lezing moest houden in het Frans. *Le Gnomon* heet het tijdschrift waarin men de teksten soms publiceerde. Op dit ogenblik is Fred Stevens daar de Belgische vicevoorzitter van, geloof ik. Hij doet er heel veel voor.

Het zwakke punt van dat Franse 'internationale' Institut was dat het beleid praktisch geheel in handen was van (notariële) amateurhistorici, overwegend van Franse herkomst. Voor lezingen over niet-Franse onderwerpen bestond er weinig belangstelling, en het contact met de rechtshistorische wereld en haar literatuur was heel beperkt. Wetenschappelijk weinig uitdagend dus. Het positieve aspect is geweest dat ik via dit I.I.H.N. tevens bestuurslid van de door Pitlo opgerichte *Stichting tot bevordering der notariële wetenschap* in Amsterdam ben geworden. Zo kon ik met mijn medebestuurslid Ton Gehlen samen de aanstoot geven tot de vestiging van een bijzondere leerstoel *Notariaatsgeschiedenis* aan de UVA. Kees Cappon zal de eerste hoogleraar zijn.

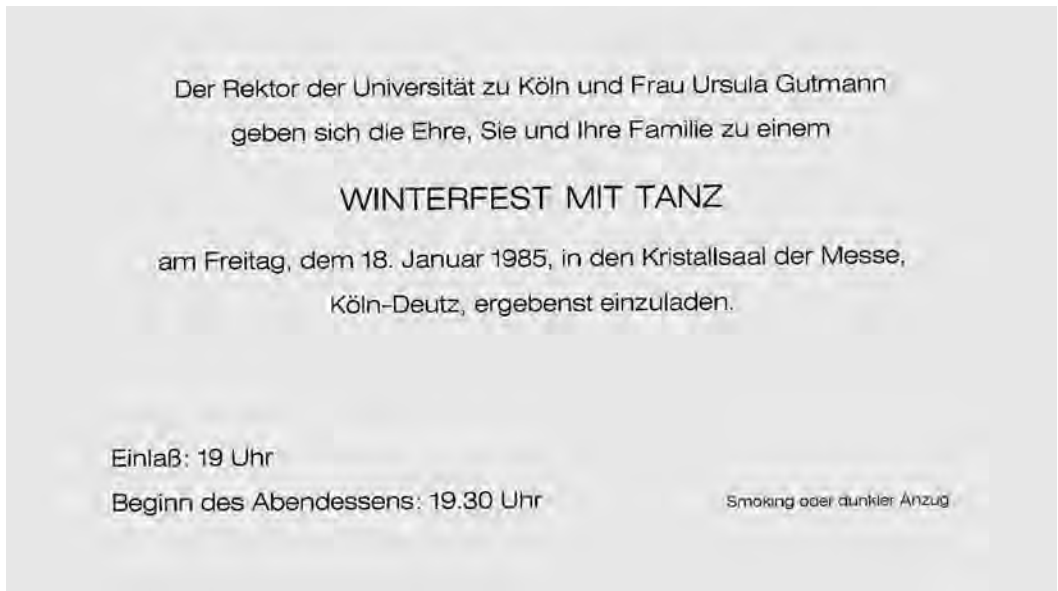
Van de 'kleine' *Société* – met haar volledige naam: de *Société d'Histoire du Droit et des Institutions des Pays flamands, picards et wallons* – ben ik al lang lid, en ik ben ook vicevoorzitter geweest.⁷⁰ Ik had echter uitgerekend dat ik voorzitter zou worden vier jaar na mijn pensioen,

67 Mario Amelotti was vanaf 1964 hoogleraar Romeins recht aan de Università di Genova en werd emeritus op 1 november 1998. Hij is auteur van diverse werken en handboeken over Romeins recht en over papirologie en epigrafie.

68 P.L. Nève, *Schets van een geschiedenis van het notarisambt in het huidige notarisambt in het huidige België tot aan de Franse wetgeving*, (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 34, Nijmegen 1995).

69 Vice-président van 1986-2002 en vice-président honoraire sinds 2002.

70 Secretaris-penningmeester (1984-91) van de Nederlandse afdeling van de *Société d'histoire du droit et des institutions des pays flamands, picards et wallons*.

dus dat heb ik dan maar laten gaan. Gehlen is toen als bestuurslid in mijn plaats gekomen. Het is niet handig bestuurslid van een naar buiten tredende club te zijn zonder een kantoor hebben, een officieel adres, een secretariaat, een dame of heer die de telefoon kan opnemen en voor noodgevallen een antwoordapparaat ... Je kunt dat niet doen vanuit je werkkamer in een dorp. Dat gaat niet meer. Men gaat er tegenwoordig namelijk vanuit dat iedere club of stichting een quasi-professioneel bureau heeft. Wat mijn enthousiasme ook temperde, is dat men in Nederland de gerichtheid op Frankrijk helemaal kwijt geraakt is, zodat de kleine Société in Batavenland steeds meer zal verkwijnen.

Duitsland

Onder invloed van mijn promotor De Smidt heb ik altijd veel contact gehad met Duitse collega's. Door zijn project Grote Raad werkte Tom altijd samen met P.C. Timbal in Frankrijk, met de groep van B. Diestelkamp⁷¹ in Duitsland, waar ook Dolezalek en Sellert bij hoorden, en met lieden uit Scandinavische landen en soms uit Engeland. Uiteraard mag men hierbij ook Jan van Rompaey⁷² niet vergeten, te vroeg gestorven. Dat was een hoogkwalitatieve groep mensen. Zo ben ik in contact gekomen met Diestelkamp en dat contact

71 B. Diestelkamp ( 1929) promoveerde aan de universiteit Freiburg, waar hij ook zijn Habilitation ontving. In 1967 werd hij hoogleraar *Bürgerliches Recht und Deutsche Rechtsgeschichte* aan de Universiteit Frankfurt am Main, tot 1994. Hij is auteur van tal van publicaties over institutionele geschiedenis, hoge rechtspraak en kerkelijke rechtsgeschiedenis.

72 Jan Van Rompaey (1935-1981) was hoogleraar Rechtsgeschiedenis in Gent, Leuven en Kortrijk, zie: R.C. van Caenegem, 'In memoriam Jan Van Rompaey', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis* 1981, p. 431-432.

is tot op de dag van heden gebleven: regelmatig gaan mijn vrouw en ik naar Wetzlar,⁷³ om bijeenkomsten bij te wonen van het *Reichskammergerichtsgesellschaft*. Er is daar ook een omvangrijke wetenschappelijke *Nachwuchs* present. Helaas is daar slechts een enkele jurist bij, maar wel een heleboel mensen die fanatiek in de archieven werken. De ene is socioloog, de andere antropoloog, weer een andere is pas afgestudeerd historicus, maar niemand is gespecialiseerd in procesrecht, ze weten amper wat een dagvaarding is. Wel zijn ze erg geïnteresseerd in die ‘Hoge gerechtshoven’. Onder Diestelkamps leiding is er zojuist een mammoetproject voltooid met betrekking tot de inventarisatie van Rijkskamergerechtsakten. En nu heeft Sellert geld ontvangen om ook de *Reichshofrat* in Wenen te gaan ontsluiten.⁷⁴ Ook dat is een enorm project. De werkgroep-*Reichshofrat* werkt daarbij samen met Dr. Auer.⁷⁵ Aan de wetenschappelijke activiteiten van die Duitse clubs beleef je altijd veel plezier.

Blijft u nog steeds actief in het archievenonderzoek?

Niet zoveel meer ...⁷⁶ Hoewel, het verleden vertoont het pijnlijk aspect, dat het je toch blijft achtervolgen. Wij hadden een promovenda die zou schrijven over de geschiedenis van het statuut van onroerend goed in Maastricht in de vroege middeleeuwen. Zij had daar voortreffelijk op gewerkt. Zij had een enorme verzameling documentatie, zij had aktes getranscribeerd, oorkondes opgedolven. Toen hield zij er mee op, omdat er geen carrièreperspectief zat in dat onderzoek. Tevens vond zij dat ze niet veel verder kwam dan wat professor Godding⁷⁷ al had bereikt in zijn promotieonderzoek. Mij leek dat dit niet zo erg was, dat je wellicht kunt zeggen: er zijn duidelijke parallellen te ontdekken tussen de toestand in Maastricht en die in Brussel.

Naderhand heb ik haar gevraagd om mij dat materiaal maar te geven, het zou spijtig zijn als het maar lag te vergelen. Ik ga in ieder geval de circa 100 van voor 1300 daterende aktes uitgeven. Daar ben ik nu mee bezig, met de hulp van Paul van Peteghem⁷⁸ de transcripties controlerend. Daarna ga ik – ook op raad van de Maastrichtse archivaris Van Rensch – regesten maken, veel uitgebreider dan vandaag gebruikelijk is, regesten waarin ook de na-

73 Sinds 1987 is Paul Nève lid van de *Wissenschaftlicher Beirat* van het *Gesellschaft für Reichskammergerichtsforschung* te Wetzlar. Sinds 1997 is hij ook lid van de *Arbeitskreis für die Rechtshistorische Kartographie* (Lüneburg).

74 Zie *Pro Memorie* 9 (2007), p. 125-126.

75 Hofrat Hon.-Prof. Dr. Leopold Auer is *Leiter* van het *Haus-, Hof- und Staatsarchiv* in Wenen.

76 In de jaren 1971-73 was Paul Nève secretaris van de Commissie IV van de Archiefraad. Het eindrapport over de ‘Ontsluiting van de notariële archieven 1842-1895’ is op 10 december 1973 uitgebracht aan de Archiefraad en door deze overgenomen.

77 Hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven, later Louvain-la-Neuve, zie: D. Heirbaut en S. Faber, ‘Rechtshistorici uit de Lage Landen: interview met Ph. Godding’, in: *Pro Memorie* 2.1 (2000), p. 4-16.

78 P.P.J.L. Van Peteghem (°1946) promoveerde aan de Rijksuniversiteit Gent op een proefschrift over *De Raad van Vlaanderen en staatsvorming onder Karel V* (later uitgegeven in de *Rechtshistorische reeks* van het Gerard Noodt Instituut nr. 15, Nijmegen 1990). Promotor was prof. M. Baelde. Hij is als docent verbonden aan de Radboud Universiteit Nijmegen.

men en toenamen van de schepen worden vermeld, alsook de belendingen – waar die huizen en gronden liggen. Dat is interessant voor de lokale topografie.

In mijn woonplaats Beek en haar omgeving ben ik niet actief in de lokale geschiedenis, er bestaat daar trouwens geen vereniging. Moorman van Kappen, die enige jaren voor mij was benoemd in Nijmegen, woonde ook een tijd in mijn dorp en was wel heel actief (dat was ook meer zijn taak als man van Oud-Vaderlands recht). Hij engageerde zich meteen in de vereniging Numaga,⁷⁹ de vereniging Gelre en andere plaatselijke historische kringen. Wij hebben van bij het begin die goede werkverdeling gerespecteerd. Hij heeft ook veel geschreven over de waterschapsgeschiedenis in het gebied van de Waal en de Rijn. Dat was niet mijn pakkie-an.

Wat opvalt in uw publicatielijst is dat u veel boekbesprekingen hebt geschreven ...

Ja, en eigenlijk is dat iets waar je soms wel van af wil. Veel boeken zijn voor mij helemaal niet interessant, of überhaupt prullerig. Ook is het zo dat de titel vaak misleidend is en dat het boek in wezen buiten je interessesfeer ligt. Collega Feenstra bood mij zo eens een boek ter recensie aan over erfpacht, de emphiteose, maar bij nader inzien ging het over Duitse wetenschapsgeschiedenis. Dan heb je zo'n studie doorgewerkt en zie je dat het, wat je eigen belangstelling betreft, verloren tijd is geweest.

Toch zal ik met recenseren doorgaan. In Nederland is het zo, dat van hoogleraren en medewerkers van de universiteiten verwacht wordt dat zij jaarlijks drie artikelen schrijven, waarvan één in het Engels en in een *peer-reviewed* tijdschrift, hoorde ik verluiden. Daar tellen boekbesprekingen echter helemaal niet in mee. De tijdschriftredacties zitten daar geweldig mee in hun maag, en dus zeg ik niet neen, als Collega Feenstra van het Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis mij vraagt af en toe een boek te bespreken. Ik denk dat het toch van belang is dat recente boeken besproken worden. Wie zo'n boek raadpleegt, moet eerst nagaan hoe het besproken is. Het drukken op zich garandeert niets. De collega's van de vakken actueel recht vinden dit blijkbaar niet zo, want de kwaliteitsbewakers tellen recensies niet mee en zo zie je maar dat een besluit van de minister of een of andere lagere apparaatsijk de hele recensiecultuur kapot maakt.

Wat betreft publiceren in een vreemde taal?

In het Engels publiceer ik nooit, wel in het Duits en het Frans. In Frankrijk is het echter zo, dat je het niet altijd kwijt kunt als het niet over Parijs en de centrale monarchie gaat. Ik

⁷⁹ Paul Nève was wel voorzitter van de redactie van het jaarboek van 2001 tot 2006.

schreef wel eens stukjes over de Franse gebieden ten oosten van de Rhône, maar die hoeven de Fransen niet: 'ça ne touche pas le royaume, ça concerne l'empire', hè. Daar zit een zekere ambivalentie: ik spreek liever Frans, maar met de Duitsers kun je eigenlijk beter zaken doen, die hebben het beter georganiseerd en zij hebben een bredere belangstelling. *Le jardin de la France* is stevig ommuurd.

In zekere zin houd ik van die attitude. Ik heb enorm de pest aan fysieke verplaatsingen. Wij hadden vroeger thuis een kinderboek, dat heette *Het Tovertapijt*. Dat was een sprookjesboek over een sjeik of een tovenaer, die op een tapijt ging zitten en zei: ik wil naar Napels (zeg ik maar) of naar het heilig huisje van Loreto. Het tapijt rees dan op en bracht hem daar, zoals door de engelen gedragen. Dat is het. Ik ben graag ergens anders, maar ik ga er niet graag naartoe. Ik zoek eigenlijk nog altijd naar een tovertapijt. Treinen staan altijd geblokkeerd, auto's staan uren in de file, vliegtuigen zijn rottingen: je moet naar dat vliegveld, je sleept je ongans met koffers, de lopende banden zijn altijd stuk of ze draaien de andere kant op, zodat je heel hard moet gaan rennen. Ik heb altijd een slecht humeur als ik moet vertrekken.

Mijn grootvader die in Houthem Sint Gerlach (bij Valkenburg) woonde had een grote tuin en daarin stond een oud houten gebouwtje. Dat heette *het prieeltje*, een wrak gevalletje dat aan één kant open was. Daarin stond een tafeltje met twee ouderwetse stoeltjes, met die houten latjes. Daar zat hij altijd een boekje te lezen. Opa zit in het prieeltje: dat was goed, hij hoefde niet verder.

Ik weet het wel, ik overdrijf nu een beetje, maar als ik er eenmaal ben, vind ik het wel leuk. Mijn dochter Claudine reist heel graag en met haar ga ik elke twee jaar naar Rome. Dat is heel prettig.

En uw promovendi?

Ja. Ik heb er enkele gehad: zie de lijst.⁸⁰ Maar ik heb ook nogal wat mensen geadviseerd die bij andere promotoren werkten, onder meer bij Hugo de Schepper. Nu ben ik er weer ingezet voor Margaret Hewett, een gezamenlijke promovenda van Jan Hallebeek en John Cairns. Zij zou promoveren bij Theo Veen, maar die is helaas overleden, zodat zij dreigde uit de boot te vallen. Voor haar ben ik nu ook bezig.

Hoe ziet u de toekomst van de rechtsgeschiedenis nu? Welke richting gaat het uit, positief of negatief?

In Keulen is een bierbrouwerij en die heeft een bierviltje, zo'n rond bierviltje. Kort geleden

80 Sjiem Fat (uit Aruba), Regina Sprenger, Leon ter Beek, Erik-Jan Broers, Ruud van den Berg, J.G.B. Pikkemaat.

kwamen mijn vrouw en ik terug uit Trier en wij konden een bepaalde afslag niet nemen. Dus zijn we teruggekeerd via Zülpich, een stadje waar de Merovinger koning Clovis zich heeft bekeerd, een stadje waar nog gebouwen uit de vroege middeleeuwen stonden, maar dat in de oorlog helemaal is kapot gegooid. Daar hebben wij in een café nog iets gegeten, vlak bij Aken, in het kernland van onze beschaving: het land van Luik en Aken. In dat bewuste café lagen die bierviltjes, waar alleen op stond: *het es wie het es* (tussen haakjes: artikel 1 van het Grundgesetz van het Stift Köln). Artikel 2 luidt daar: *Es geschieht wie es geschieht*. Dat kun je een juiste historische visie noemen.

Maar niet iedereen deelt die visie. Als je met Duitse archivariissen praat, dan merk je dat zij wel teleurgesteld zijn in de ontwikkelingen binnen het rechtshistorisch onderwijs, want ook daar ontbreekt het aan specialisten in het inheemse recht, mensen zoals Philippe Godding in België. De Duitsers nemen het de universiteiten kwalijk dat zij geen opleiding meer geven in de Duitse (vaak regionale) rechtsgeschiedenis. De archivariissen kunnen deze scholing nergens meer opdoen.

Ook in Nederland is daar een schreeuwende behoefte aan. Binnen de archiefwereld zelf, is mijn indruk, is de klemtoon zodanig komen te liggen op elektronische ontsluiting en zo, dat veel van de ambachtelijke aspecten van de bronnenstudie zelf uit het oog verloren worden. De jongere archivariissen missen de kennis van het immaterieel cultureel erfgoed om rijkdommen van het materieel erfgoed voor de archiefbezoekers te kunnen ontsluiten. Het *Nederlands Archievenblad* gaat over nieuwe computers en hoe je bandjes moet opslaan en converteren en zo. En alles wordt dan gelinkt met de centra van erfgoedbescherming en andere populaire websites. Een gebruiker krijgt een massa informatie over zich heen als hij klikt, maar wie kan de bronnen zelf nog ontleden? De klant moet het zelf gaan uitzoeken. En hij grijpt zijn of haar kans. Gelukkig zijn er buiten de archiefwereld nog juristen en historici die de lokale 'klantenkring' kunnen en willen bedienen. In het Limburgse land geeft Ton Gehlen geregeld cursussen erfrecht voor lokale kringen en de mensen kunnen er maar niet genoeg van krijgen, want zij begrijpen anders die aktes uit de lokale archieven helemaal niet. Maar wie gaat de instructeurs instrueren? Wie is er nu nog onder de jongeren in Nederland die de mensen kan helpen zoals collega Moorman van Kappen en Paul van Peteghem dat kunnen met hun kennis van het Oud-Vaderlands recht? Een beetje Romeins recht doen ze binnen de faculteiten meestal nog wel, maar straks is er niemand meer die aan belangstellenden voldoende kennis van het oud-Nederlands recht kan bijbrengen. De huidige generatie archivariissen mist rechtshistorisch geschoolden. Als deze trend doorzet zullen de gebruikers van het archief en de lokale cultuurhistorici afhankelijk zijn van historici en juristen die zelf ook niets meer weten van het oude inheemse recht. Hetzelfde gevaar dreigt voor de redacties van lokale en regionale historische tijdschriften. Ook daarin moeten lieden zetelen die tekortkomingen en gebreken in de ingezonden kopij kunnen opmerken en corrigeren. Er is veel behoefte aan voorlichting op de erfgoedmarkt.

Vandaar dat die reeks procesgidsen van OVR in Nederland, of hetgeen Jos Monballyu⁸¹ in Vlaanderen doet met zijn boekjes over heksenprocessen, over de geschiedenis van het familierecht en het strafrecht, zo goed is. De universiteiten, en zeker de rechtenfaculteiten zien het cultiveren en in stand houden van het immaterieel erfgoed niet meer als een taak. De maatschappelijke opdracht die zij vanaf het begin van de negentiende eeuw vervuld hebben, is gereduceerd tot de dimensie van opleiding tot bepaalde beroepen. En als je een opleiding voor advocaten en rechters wilt zijn, wat zou je je dan nog druk maken met al die luxe, al die *Orchideenfächer*? Mede hierom heb ik vele jaren geleden de oprichting van een bijzondere leerstoel 'Limburgse rechtsgeschiedenis' aan de universiteit Maastricht uitgelokt. De heren Gehlen en Berkvens⁸² hebben haar inmiddels bezet. De studenten moeten in ieder geval de kans krijgen binnen hun universitaire studie iets van de wortels van hun cultuur te vernemen.

Zou u een tip hebben om jonge juristen nog enthousiast te maken voor de rechtsgeschiedenis?

Door ze zo jong mogelijk te enthousiasmeren. Naar mijn ervaring kan dat niet meer in het vierde of vijfde jaar van de studie. Dan zeggen ze: het is wel interessant, maar nu heb ik daar geen tijd meer voor, nu ga ik belastingrecht doen of moet ik vennootschapsrecht of bedrijfsrecht leren. Toen we nog in het eerste jaar college gaven, had je meer kans ze nog op een of andere manier ontvankelijk maken. Maar hoe langer ze op zo een faculteit rondlopen, hoe meer ze aangezogen worden door de positiefrechtelijke vakken. Bovendien moet je er vandaag wat entertainment van maken: een enkeling doet er aktes en plaatjes bij, zelfs muziek en dergelijke. De mensen zijn meer gewend geraakt aan een totaalpakket, voor alle zintuigen. Mijn generatie daarentegen is nog die van met een boekje in een hoekje, zoals de grote voorbeelden Geert Groote of Thomas à Kempis.

Helemaal in het begin van mijn aanstelling in Nijmegen, vóór de grote reorganisatie, waren de groepen waaraan ik college gaf redelijk massaal. Dan zag je de studenten (eerstejaars) een korte tijd, maar de meesten daarna ook helemaal niet meer. Toch had ik toen in het laatste jaar ook kleine werkgroepen, voor mensen die Romeins recht en de onderwerpen die ik daar behandelde uit interesse kozen. Maar in kader van de hervorming van mi-

⁸¹ J. Monballyu (*1948) is sedert 1990 aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Leuven en de universitaire faculteit in Kortrijkrechtsfaculteit KU Leuven en Kulak, Afdeling Romeins recht en Rechtsgeschiedenis en doceert er de vakken: Inleiding tot het recht, Geschiedenis van het privaatrecht, Rechtsgeschiedenis. Hij studeerde rechten (1971) alsook moderne geschiedenis (1972). Hij schreef een proefschrift over het gerecht in de kasselrij Kortrijk (1515-1621). Hij werd assistent aan de Rechtenfaculteit van de KU Leuven (1971-1976); eerstaanwezend assistent (1976-1981); Docent (1981-1985) en Hoogleraar aan de KU Leuven (1985-1990).

⁸² A.M.J.A. (Louis) Berkvens (*1952) studeerde geschiedenis en promoveerde tot doctor in de rechtsgeleerdheid aan de K.U.Nijmegen. Hij was docent rechtsgeschiedenis in Maastricht vanaf 1985 en is er sinds 1998 bijzonder hoogleraar rechtsgeschiedenis der Limburgse territoria. Hij is secretaris van de Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlandsche recht.

nister Pais werd bepaald dat er voor zo'n privatissimum geen ruimte meer was in het curriculum. 'Professor, gaat u maar gewoon door met college geven over privaatrechtsgeschiedenis', nietwaar.

Wat mij wel is opgevallen is dat de geschiedenis van het strafrecht en ook die van de staats- en bestuursinstellingen gemakkelijker te doceren valt dan de geschiedenis van het privaatrecht. Bij die laatste kunnen studenten Nederlands recht zich niet veel voorstellen. De docent komt dan in de verleiding, zijn 'geschiedenis' om te bouwen tot een soort historische inleiding in de moderne privaatrechtelijke terminologie. Een etikettententoonstelling in plaats van een wijnproeverij.

Hierbij sluit, naar mijn ervaring het verschijnsel aan dat je met generale, meer algemene en dus bij uitstek academische, onderwerpen ook buiten het reguliere onderwijs moeilijk succes haalt. Wie echter werkt over lokale zaken, is van succes verzekerd. Jan Kuys⁸³ bijvoorbeeld had gepubliceerd over de ambtman in het kwartier van Nijmegen en die is voor al die lokale kringen gaan spreken. Hij nam dan telkens op zijn fiets een doos van zijn boeken mee.

Lokaal of generaal, ik denk in elk geval dat de jonge vakgenoten er voor moeten blijven gaan, desnoods tegen de stroming van de collega's van positief recht in. 'La lutte continue', zei de grote man uit de Voerstreek. We mogen niet toegeven en ons teveel laten inschakelen in de idee dat het universitaire rechtenonderwijs direct moet voorbereiden op het werkveld. In 1975 al zei Pitlo tegen mij: 'ach je gaat naar de universiteit, dus je gaat aan de timmermansvakschool werken'. We moeten strijden voor ons vakgebied, 'un peu de bagarre' kan nooit kwaad. Rust heerst op het kerkhof.

U hebt nog de Winkler Prins prijs ontvangen?

Die prijs was net ingevoerd door de uitgeverij Elsevier. Het was een prestigieuze prijs met een behoorlijk bedrag, telkens voor twee of drie mensen tegelijk. Met mij samen werd er nog een beoefenaar van de natuurkunde en een jonge filosoof bekroond. Men nam de proefschriften van een bepaalde periode, ik denk zo drie tot vijf jaren, en men bekroonde diegenen die de jury de beste vond. Dat is zo enkele jaren doorgegaan. (Ik geloof zelfs dat Jan van Rompaey in Vlaanderen ook die prijs heeft gekregen.) Hoe het ook zij, ik heb dat toen gekregen. Het was gezellig en heel eervol. In de jury zat Prof. Langemeijer,⁸⁴ een van de grootste juristen die we toen kenden.

⁸³ J. Kuys promoveerde in 1985 bij O. Moorman van Kappen op het proefschrift *De ambtman in het Kwartier van Nijmegen* (Rechtshistorische reeks van het Gerard Noodt Instituut nr. 10, Nijmegen 1987). Hij is medewerker Middeleeuwse geschiedenis aan de universiteit van Nijmegen.

⁸⁴ G.E. Langemeijer (1903-93) studeerde rechten in Leiden (promotie 1927) en was vanaf 1946 hoogleraar inleiding tot het recht in Leiden en tussen 1947 en 1973 advocaat-generaal en vervolgens procureur-generaal bij de Hoge Raad.

Enkele jaren daarna is die prijs nog eens uitgereikt en toen kwam het bericht dat de uitgeverij had besloten om met deze jonge traditie te stoppen. Het zal de *invisible hand* van de markt wel geweest zijn.

Mist u als emeritus het contact met de studenten of hebt u er vroeger een nauwe band mee gehad?

Doordat ik bijna altijd college heb gegeven aan grote groepen, is dat contact nooit echt nauw geweest. Alleen helemaal in het begin, vóór de grote reorganisatie van het onderwijs, had ik – zoals gezegd – kleinere groepjes voor Romeins recht. Van die kleine aanpak had je ook echt nut. En zelf had je ook meer animo om je in de materie te verdiepen. Noodgedwongen heb ik me daarna interessante thema's van buitenaf laten aanreiken. Ik moet zeggen: er is genoeg keus!

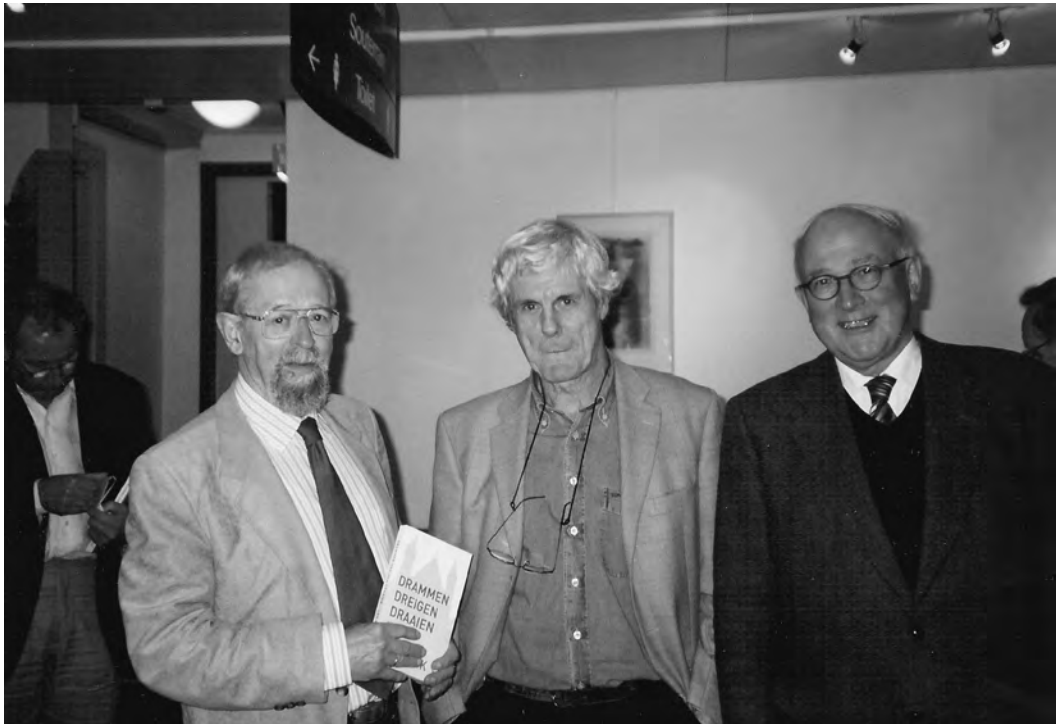
U bent niet alleen binnen de academische wereld actief geweest?

Oh ja, ik heb zo hier en daar nog wel eens een mandaatje uitgeoefend.⁸⁵ Er was een stichting die zich bezig hield met systematische ornithologie. Daar was toen geld voor, maar dat is – een beetje zoals het onderwijs van het Romeinse recht – in onbruik geraakt. Vandaag heeft men meer aandacht voor de gedragsstudie van vogels. Hoe gaan ze zitten als ze zich ontlasten en hoe vrijen ze? Maar de structuur van de botten en hoe de veren precies zitten en zo, dat krijgt nu minder aandacht. Ik ben jaren secretaris en penningmeester geweest van die stichting. Eigenlijk was ik daarin getuimeld via mijn vader. Maar ik heb me er goed geamuseerd. Als ik bijvoorbeeld de voorzitter, Karel Voous⁸⁶ van de VU, aan de telefoon had en ik zei 'er zit een zwarte vogel met een rooie streep in mijn tuin', dan zei hij 'ja, dat is een Siberische merel, die is op doortocht, dat klopt, en dat moet je nu noteren en dan kijken of ie volgend jaar weer langs komt ...' Via de vogels betrad ik daarna ook het bestuur van een stichting die zich met de microbiologie der voedingsmiddelen bemoeide.

Andere bestuursmandaten had ik bij katholieke stichtingen die promotiebeurzen toekenden, geld om dissertaties te drukken of voor archiefreisjes en zo. Eigenlijk was dat wel interessant om die aanvragen van historici door te lichten en te beoordelen. Je zat ook te overleggen met collega's die je anders nooit zou ontmoeten.

⁸⁵ Secretaris-penningmeester van de Stichting P.A. Hens Memorial Fund (1974-99), bestuurslid van de Stichting Het Nuyensfonds (1982-99), bestuurslid van de Stichting Professor Dr. Christiaan Eijkman Foundation (1984-94)

⁸⁶ K.H. Voous (1920-2002), hoogleraar aan de Vrije Universiteit te Amsterdam, was o.a. auteur van: *In de ban van vogels. Ornithologisch Biografisch Woordenboek van Nederland*, Utrecht 1995.

Met Marius Broekmeyer en Leo Prick (auteur) bij de presentatie van *Drammen, dreigen, draaien* (Amsterdam 10 maart 2006).

Langdurig heb ik het NKV gediend. Het Nederlands Klassiek Verbond is een club van mensen die het klassieke gymnasium gevolgd hebben. Dat is een grote vereniging met een lange staat van dienst. Ze hebben een eigen tijdschrift (*Hermeneus*), lokale afdelingen, lezingen.⁸⁷ Toen ik in Nijmegen professor werd, kwam collega Jos de Waele⁸⁸ van klassieke archeologie naar mij toe met de vraag voorzitter te worden van de Nijmeegse afdeling. Ik ben daaraan lang blijven plakken, want dat was ook heel aardig, lezingen organiseren en zo. Ik leerde zo al die academische docenten kennen van Latijn en Grieks, van archeologie en kunstgeschiedenis bijvoorbeeld.

Ik ben ook redactielid geweest van *De Notarisklerk* (1973-80). Dat is, denk ik, het door het notariaat meest gelezen juridisch blad in Nederland. Over wat je daarin schreef, kreeg je reactie van de gekste mensen. Wat je daarentegen in het *WPNR* schreef, kon je zo over je schouder wegwerpen. Ik ben er uitgegaan toen ik voor de kar van het *PAO* werd gespannen.

Het tijdschrift *Wetenschap en democratie* was een aardig blad uit mijn Amsterdamse tijd.⁸⁹

⁸⁷ Zie www.nkv.nl. Paul Nève was voorzitter van de Nijmeegse afdeling van 1978 tot 1984 en daarna bestuurslid.

⁸⁸ Jos de Waele (1938-2001) was hoogleraar archeologie aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. Zie: S.T.A.M. Mols en E.M. Moormann, *Omni pede stare: saggi architettonici e circumvesuviani in memoriam Jos de Waele* (Napoli 2005).

⁸⁹ Paul Nève was redacteur van *Wetenschap en Democratie* van 1974 tot 1980.

Ik was er medewerker van de sociale faculteit, om er mijn proefschrift te maken, en het was de tijd van de revolutie. De universiteiten werden gedemocratiseerd en er kwamen universitaire raden, zoals je ook gemeenteraden hebt. Aan de leiding kwamen heel vaak studenten uit de communistische hoek, de stafleden wogen hun kansen op de opvolging van hun hoogleraar en vele hoogleraren waren labbekken. De studenten wilden in veel faculteiten (minder bij rechten en tandheelkunde) inspraak in het benoemingsbeleid en wilden alleen nog marxisten. De CPN⁹⁰ probeerde overal te infiltreren. Marius Broekmeyer⁹¹ en ik hebben dan een vereniging opgericht om ons te verzetten tegen die uit de hand lopende democratisering en het insluipend communisme. We hebben daarvoor veel geld opgehaald. We hadden honderden leden en kregen vele steunbetuigingen, maar meestal met 'a.u.b. mijn naam niet vermelden, want anders kan ik mijn carrière wel vergeten'. Zo was dat, zeker in de sociale faculteiten. Met het geld dat nog over was op het einde, hebben we nog een boek uitgegeven over de teloorgang van het Nederlandse onderwijs.⁹² Het hekelde de politiek van de socialistische ministers wat lager en middelbaar onderwijs betreft. Toen dat allemaal klaar was, ging Broekmeyer dood, een heel pijnlijk moment. We hebben vorig jaar afscheid van hem genomen tijdens een heel mooie plechtigheid. Net zoals bij Theo Veen, is een boekje uitgegeven met de toespraken bij die gelegenheid. Hij was een heel bijzonder en kordaat man. Zijn klassieke leuze was 'makker, meer kunnen we niet doen, minder mogen we niet doen'. Maniakaal schreef hij stukken in kranten, belegde hij vergaderingen, maakte hij herrie ... Dankzij zijn doorzettingsvermogen hebben we heel wat zaken bereikt. Ik denk overigens dat ik in Nijmegen aanvaard ben, omdat ik in die club van Broekmeyer zat. (Govaert van den Bergh had eerder de neiging te sympathiseren met de studentenrevolte, terwijl de meeste collega's zo rechts als mogelijk waren. Dat botste dus.)

Marius Broekmeyer was één van mijn dierbaarste vrienden. Jammer dat hij er niet meer is. Hij had nog civil courage. Bijna niemand heeft dat anders nog aan de universiteit, merk ik. De ene helft doet het van angst in de broek en de rest in de onderbroek.

Intussen is die strijd tegen de communisten natuurlijk voorbij. Na de verlinksing kwam de bureaucratiseringstendens. Niet langer het langharige zootje was het gevaar, maar de heren op het ministerie, de eigen bestuurders, en tellers en de planners. Zij trekken aan het langste eind. Ik denk dat de faculteiten op den duur beroepsdecanen krijgen, een plan uit de jaren zeventig van een Commissie-Maris. 'Stop Maris voor hij daar is', zongen de studenten.

Tot deelname aan de politiek zelf is mijn enthousiasme nooit gegaan. Als ik het over onze nachtelijke vergaderingen van de Eerste Universiteitsraad en zo in Amsterdam had, zei mijn vader 'Je wordt toch niet zo'n lulbroer als Den Uyl?'⁹³ Voor zover ik politieke plannen

⁹⁰ Communistische Partij van Nederland.

⁹¹ Een van Nederlands grootste Ruslandkenners (1927-2007), medewerker van het Oost-Europa Instituut in Amsterdam, zie 'In memoriam', in: *Prospekt* 2007, afl. 2.

⁹² L. Prick, *Drammen dreigen draaien. Hoe het onderwijs twintig jaar lang vernieuwd werd* (Amsterdam 2006), 188 p.

⁹³ Johannes Marten (Joop) den Uijl (1919-1987), minister-president van Nederland (1973-77). Zie: J. Ramakers, G. Voerman en R. Zwart (ed.), *Illusies van Den Uyl? De spreiding van kennis, macht en inkomen* (Amsterdam 1998).

Met echtgenote Regina Sprenger tijdens het laatste congres van de kleine, Société in Den Haag, mei 2008.

zou gehad hebben, zijn die dan dus afgebroken. Het is beter om van gedachten te veranderen dan om er geen te hebben, zei Napoleon.

Heeft uw vader dan blijkbaar vaak een beslissende rol gespeeld?

Dat is zeker zo. Ik heb het geluk gehad dat mijn vader oud geworden is en hij was een wijs man. Ik luisterde naar hem. Meestal hebben vaders gelijk. Vaders lopen al langer mee dan vandaag, kennen de kleine trekjes van de mensen en weten waarvoor je op je hoede moet zijn. Ik denk dat het ook voor de Kerkvaders geldt.

BUITENLANDSE NAKOMELINGEN VAN DE ARTIKELBRIEF 1629

EEN VERKENNING

Vooraf

In de zeventiende en achttiende eeuw werden vanuit de Republiek door overheid en particulieren oorlogsschepen, al dan niet met bemanning, uitgeleend, verhuurd of verkocht aan andere landen. Dit gegeven in combinatie met de Nederlandse invloed op het gebied van nautische kennis in Noordoost Europa toentertijd – met name door de verspreiding van Nederlandstalige handboeken, zeekaarten en zeemansgidsen¹ – was aanleiding voor een verkennend onderzoek in hoeverre de in 1629 vastgestelde artikelbrief voor de oorlogsvloot van de Republiek ook in het buitenland navolging vond.

Inleiding

Tijdens de Republiek was het bij veel takken van zeevaart gebruikelijk het personeel bij aanmonstering een aantal bepalingen voor te lezen die tijdens de reis van kracht zouden zijn. Na voorlezing van zo'n reeks bepalingen, die veelal als artikelbrief werd aangeduid, werd daarop de eed afgelegd.² Zo ook bij de oorlogsvloot van de Republiek. Je zou mogen verwachten dat de artikelbrief voor het personeel daarvan centraal werd vastgesteld. Dat was aanvankelijk echter niet het geval. Krachtens de admiraliteitenregeling van 1597 bestond die oorlogsvloot immers uit oorlogsschepen die de vijf admiraliteiten, gezeteld in Middelburg, Rotterdam, Amsterdam, Noorderkwartier en Friesland, inbrachten. Op die schepen gold de artikelbrief en de eed van de admiraliteit waartoe ze behoorden. Nadat eerst in 1619 door de Staten-Generaal een eensluidende eed voor de opvarenden van de oorlogsschepen in hun dienst was vastgesteld, kwam in 1629 ook een eensluidende artikelbrief tot stand. Die brief gold in beginsel voor alle op kosten van de Generaliteit uitgeruste oorlogsschepen³

1 C.A. Davids, 'Diffusion of nautical knowledge from the Netherlands to north-eastern Europe', in: W.G. Heeris a.o., *From Dunkirk to Danzig. Essays in honour of J.A. Faber* (Hilversum 1988), p. 217-236.

2 Zie bijvoorbeeld artikel 44 in (de Amsterdamse) *Instructie ende ordonnantie voor commissarissen van de zee-saecken* (d.d. 24 december 1642), gedrukt bij Anthony Jacobsz, op't Water in de Loots-man, Amsterdam 1645.

3 Bijvoorbeeld bestond er voor de niet door de Generaliteit bekostigde oorlogsschepen ter bescherming van de haringvisserij in Holland en West-Friesland sedert 1604 een artikelbrief, die – met kleine wijzigingen en aanvullingen – tot het einde van de achttiende eeuw werd gebruikt. Zie Nationaal Archief (verder: NA), *Gedrukte placaten SG 1600 – 1610* en NA, *Colleges grote visserij*, 3.11.03 -05, 42. Hoewel deze brief op tal van punten afwijkt van de artikelbrief 1629 verschilde de dagelijkse gang van zaken voor wat betreft de tuchthandhaving op deze oorlogsschepen niet van die op de schepen van de Generaliteit. De VOC ge-

en bleef met kleine wijzigingen, die voornamelijk verband hielden met veranderingen in het staatkundige bestel van de Republiek, van kracht tot 1795. Dit zeggende zou je mogen veronderstellen dat we met die brief van 1629 een monumentaal stuk maritieme wetgeving in handen hebben.

Niets is echter minder waar.⁴ Bij nadere beschouwing blijkt de brief te bestaan uit een ratjetoe van bepalingen. In sommige vinden we instructies voor diverse functionarissen en richtlijnen met betrekking tot (veroverde) vijandelijke schepen, in andere vinden we allerlei arbeidsvoorwaarden, maar het merendeel betreft de dagelijkse gang van zaken aan boord. De overeenkomst daarvan met soortgelijke bepalingen in de middeleeuwse stedelijke keurboeken is opvallend. Of misschien toch niet? De oorlogsschepen met hun grote bemanningen waren in feite immers drijvende steden waarin het halsrecht mocht worden toegepast. Het is dan ook niet verwonderlijk dat de artikelbrief 1629 overwegend andere regels bevat dan de zeerechtelijke compilaties voor de handelsvaart zoals bijvoorbeeld de *Rôles d'Oléron*, die bedoeld waren voor schaars bemande koopvaardijsschepen.⁵

Ook in juridisch opzicht blinkt de artikelbrief 1629 niet uit door helderheid: op een vier-tal na⁶ zijn de artikelen gelardeerd met dermate ongenueanceerde strafbaarstellingen dat die in de praktijk van alledag niet werden toegepast. Bovendien wordt slechts in een vijftal artikelen vermeld welke instantie bevoegd is tot afdoening van de daarin strafbaar gestelde feiten. De tekst van die artikelen is ook nog eens onduidelijk en niet-consistent.⁷ Dit is te meer opmerkelijk omdat artikel 3 van de instructie voor de admiraliteitscolleges van 1597 bepaalt dat deze colleges kennis zullen nemen van 'alle misbruycken en misdaden (...) waarvan de kennisse en straffe den capiteynen niet en sal competeeren'. Maar welke feiten

bruikte voor haar oorlogsschepen die een retourvloot uit Batavia in de Europese wateren opwachtten, behoudens enkele formele aanpassingen, de tekst van de artikelbrief 1629. Zie voor de tekst daarvan F.W. Stapel, *Pieter van Dam, Beschryvinge van de Oostindische Compagnie*, Eerste boek, deel II (RGP 68, 's-Gravenhage 1929), p. 593 e.v. en pamflet Pfl.D.H.15a. in de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

4 Eeuwenlang werd in de praktijk door de admiraliteitscolleges en in de maritieme- en rechtsgeschiedschrijving de tekst in Cau's gezaghebbende *Groot placacet-boeck*, II ('s-Gravenhage 1664), p. 187-200, gebruikt. Die tekst is echter corrupt. De juiste versie is te vinden in NA SG, *Gedrukte placaten*, 12164, nr.151 en in G. Schaep Pz., *Nederlandsche Placcaetboeck*, II (Amsterdam 1644), p. 167-177 en in S.W.P.C. Braunius, 'Een aanvulling op: Articulbrieven voor het krijgsvolk te Water', in: *Militair rechtelijk tijdschrift* (1993), p. 244-254. Zie voorts S.W.P.C. Braunius, 'Soo een notabel en fundamenteel point', in: *Verslagen en Mededelingen Stichting tot uitgaaf der bronnen van het oud-vaderlands recht*, Nieuwe reeks 7 (1992), p. 99-114.

5 Vergelijk bijvoorbeeld de bepalingen in de artikelbrief omtrent het gebruik van open vuur, geweld tegen scheepsgenoten, eigenrichting, dobbelspelen, hygiëne, vrede, etc. met soortgelijke bepalingen in bijvoorbeeld M.S. Pols, *De Westfriesche stad-rechten*, II ('s-Gravenhage 1885). Vergelijk voorts het kapstokartikel van de artikelbrief 1629 met art. 70 op p. 47 in W. Jappe Alberts, *Het middeleeuwse keurboek van de stad Doetichem* (Zutphen 1979). Zie in dit verband ook de bepaling voor een door enkele steden samengestelde oorlogsvloot uit 1475 in N. Witsen, *Scheepsbouw en bestier* (Amsterdam 1690), p. 532: 'Item, zoo zullen die ammarlaals maghtigh wezen te corrigieren ende te rechten (...) in allen schijn als die schouten ende gerechten van den vijf steden datzelve zouden mogen doen, oft binnen den steden geschieden.'

6 De artikelen 10, 46, 58 en 65.

7 Een paar voorbeelden: bestraffing van ongeoorloofd passagieren staat 'ter discretie van den capiteyn', maar wie ook nog eens een nacht wegblijft zal 'metter daet gekielt (gekielhaald: onder het schip door gehaald) werden' (art.14)! Bestrafing van zich verslapen is aan 'den capiteyn en de officieren' (art. 29), dat van 'questie nemen' (geschil, ruzie maken) 'ter discretie van den admirael', dat van dronkenschap 'ter discretie van den admirael ofte capiteyn' (art. 36), dat van roken op een ongeoorloofde plaats of met open vuur in het kabelgat aan 'den krijchsraet' (art. 45) en het eten aan een andere bak (eetgemeenschap) 'ter discretie van den capiteyn ende sijne raden' (art. 52).

dat zijn zal men vergeefs in de artikelbrief 1629 en in de gelijktijdig vastgestelde instructie voor die ‘capiteynen’ zoeken. De kapstokbepaling in het onderschrift van de artikelbrief, een simpele verwijzing naar de ‘gewoonlijke artijckelen (...) in oorloge te water gebruyckelijck ende in ouden tijden gheobserveert zijnde’, draagt ook al niet bij tot een duidelijk begrip van het formele kader waarin bevelhebbers van de oorlogsschepen hun strafbevoegdheid mochten uitoefenen. Op grond van deze bepaling konden de bevelhebbers immers aan de hand van eigen ervaringen zelf hun bevoegdheden bepalen, met alle daaruit voortvloeiende willekeur van dien?

Achteraf bezien hadden de Staten Generaal een voorbeeld kunnen, nee: móeten, nemen aan de Nederlandstalige artikelbrief van 1593 voor het Koninklijk eskader in de Zuidelijke Nederlanden. Daarin vinden we immers de blauwdruk voor het straf- en tuchtrecht zoals die toentertijd en nog eeuwen daarna ten grondslag lag aan de praktijk in de marine van de Republiek en die van het Koninkrijk der Nederlanden.⁸ Zo wordt in die ‘Zuidelijke’ brief bijvoorbeeld duidelijk aangegeven welke feiten door de commandant met zijn scheepsraad mogen worden afgedaan en welke (zwaardere) vergrijpen ter beoordeling van de admiraliteitsraad staan. Voorts dat, zo tijdens ‘een langhe reyse’ een ernstig feit voorvalt, bijvoorbeeld muiterij, dit door een raad voornamelijk bestaande uit commandanten van schepen mag worden afgedaan. Zo’n college fungeerde in de vloot van de Republiek ter zee onder de naam van Hoge- of scheepskrijgsraad zonder dat daarvoor – op één uitzondering na – een formele basis bestond. Integendeel, men ging er simpelweg vanuit dat er zo’n (gevoonterechtelijk) rechtscollege bestond.⁹

Kijken we, dit alles wetende, nog eens naar de artikelbrief 1629 dan denk ik dat die in feite slechts bedoeld was voor een vloot, bestaande uit de door de verschillende admiraliteiten ter beschikking gestelde schepen die in beginsel van voor- tot najaar nabij de eigen kust opereerde en dus niet al te lang buitengaats was. Met andere woorden: commandanten konden zonder relevante vertraging op de juridische faciliteiten van hun admiraliteit terugvallen. Bijvoorbeeld door verdachten van een ernstig strafbaar feit ter afdoening daarvan naar het betreffende college op te zenden.

Hoe dan ook – vergeleken met de toentertijd geldende artikelbrieven voor bijvoorbeeld de VOC,¹⁰ de Deense vloot¹¹ en die voor het Koninklijk eskader in de Zuidelijke Nederlanden van

⁸ Zie bijlage 1. Brussel, Algemeen Rijksarchief (ARA), AA 107, III. Hoewel het verleidelijk is de stamvader van die Vlaamse artikelbrief in de Noordelijke Nederlanden te zoeken op grond van het vermelde in H.G. van Grol, *Het beheer van het Zeeuwsche zeewezen 1577-1587*, p. 39-43, is dat geen reële optie: de Vlaamse artikelbrieven van vroeger datum waren ook al veel innoverender vergeleken met de simpele teksten toentertijd van de brieven in het Noorden.

⁹ Voor de ook in de winter operationele blokkadevloot van de kust van Vlaanderen werd in 1636 een speciale artikelbrief vastgesteld. (Schaep, *Placcaetboek*, p. 398-408.) In het daarbij behorende ‘Reglement op het besetten van de kuste van Vlaenderen’ werd voor die vloot een speciale krijgsraad in Hellevoetsluis ingesteld die ook de zaken moest afdoen voor zover deze ‘door het een ofte ander incident of ongelegentheynt (ter zee) niet en sijn gerecht.’ L. van Aitzema, *Saken van Staet en Oorloch in ende omtrent de Vereenigde Nederlanden* (’s-Gravenhage, ed. 1669-1672), II, p. 346-350.

¹⁰ Zie onder andere H. Hoogenberk, *De rechtsvoorschriften voor de vaart op Oost-Indië* (Utrecht 1940).

¹¹ Ongedateerde, gedrukte versie Kopenhagen 1625. Een uitgebreide versie van die brief d.d. 15 maart 1700, waarin o.a. een reglement voor de krijgsraad is opgenomen, bevindt zich onder de titel *Siøe-Artikler oc Krigsrets instruction* in een fraai in leder ingebonden exemplaar in de Koninklijke bibliotheek in Kopenhagen.

1593 – is er in de artikelbrief 1629 geen sprake van een duidelijke optekening van geldende gewoonten of van innoverende wetgeving. Integendeel: de brief blinkt slechts uit door ongenueanceerdheid en simpelheid van redactie. Weliswaar probeerde Johan de Witt na het échec van de oorlogsvloot in 1664 middels een aantal aanvullende verordeningen¹² tot een betere, meer duidelijke regelgeving te komen, maar dat waren in feite slechts lapmiddelen die de gebreken van de artikelbrief 1629 niet konden opheffen en die bovendien de overzichtelijkheid van de Nederlandse regelgeving niet ten goede kwamen. Het waren regelingen naast een artikelbrief die in feite al was achterhaald toen hij werd vastgesteld. Al met al dus niet zo'n gunstig uitgangspunt voor een verkenning naar eventuele nakomelingen daarvan in het buitenland.

Frankrijk

Begin zeventiende eeuw was er in Frankrijk geen sprake van een centrale organisatie van de oorlogsvloot, nog minder dan in de Republiek. Richelieu's aanzet tot fundamentele hervormingen van de Franse marine bewerkstelligde slechts 'un embryon de marine organisée, royale, nationale',¹³ die door allerlei binnenlandse problemen nauwelijks enige tijd overleefde. Hoe dan ook: Richelieu kocht voor zijn oorlogsvloot schepen in het buitenland, met name in de Republiek.¹⁴ Voor wat betreft de discipline en de gang van zaken aan boord van die schepen strekte de regeling van de Republiek tot voorbeeld. Zo schreef de *chef d'escadre de Guyenne*, Theodore Martin, een rapport over de uitgangspunten waaraan de organisatie van en de regelgeving voor de Franse vloot zou moeten voldoen. Zijn rapport beschrijft uitvoerig de taakverdeling, de gang van zaken en de handhaving van de discipline aan boord van de oorlogsschepen van de Republiek.¹⁵ Hoe de rapporteur zijn somtijds zeer gedetailleerde¹⁶ kennis heeft verkregen is mij niet bekend. Met enige wijzigingen werd het rapport voor een deel van de 'Franse marine' (dat opereerde aan de Atlantische kust (de *Ponant*)) van kracht verklaard. Dit hield onder meer in dat 'les ordonnances que messieurs des États font observer dans les navires'¹⁷ van toepassing werden verklaard.

12 O.a. de *Nadere ordre* () tot observantie van goede discipline in 's Landts Vloote van 27 juli 1665, NA, SG, 12169, nr. 152. Die flankerende regelgeving van de artikelbrief werd na 1665 bij elke wijziging van de artikelbrief opnieuw afgekondigd; gezamenlijk werden zij als geheel veelal in een pamflet uitgegeven. Een Duitstalige versie daarvan uit 1672 in KB, pamflet 9988a.

13 L. Nicolas, *Histoire de la marine française* (Paris 1961), p. 24.

14 C. de la Roncière, *Histoire de la marine française*, tome IV (Paris 1910), p. 592 en volgende.

15 M.E. Sue, *Collection de documents inédits sur l'histoire de France. Correspondance de Henri d'Escoubleau de Sourdis*, Tome III (Paris 1889), p. 321-356.

16 Zo wordt hier klip en klaar uitgelegd hoe de controle geschiedde op het distribueren van de rantsoenen aan het scheepsvolk; een gang van zaken waar Nederlandse maritieme historici zich lang het hoofd over hebben gebroken. Zie bijvoorbeeld S.P. l'Honoré Naber, *Piet Heyn en de zilvervloot* (Werken Historisch Genootschap, derde serie, nr. 53, Utrecht 1928), p.70. Het voorstel in het rapport om bij de zeegaande vloten, eskaders of mindere smaldelen een rechtsgelerde functionaris zoals 'le fiscal de la marine hollandaise' te benoemen lijkt mij meer te zijn ingegeven door de wenselijkheid ervan, dan door de praktijk in de Republiek, waar dit officie veelal door de schrijver van het schip waarop de kriegsraad zitting hield, werd waargenomen.

17 Tekst in Sue, *Collection*, p. 338 en volgende, en G. Fournier, *Hydrographie, contenant la théorie et la pratique de toutes les parties de la navigation* (Paris 1667), p. 311. Zie ook H. Henningsen, *Kølhaling og råsring*, p. 97 en 98.

Daarna volgen 53 artikelen die niet alleen qua volgorde afwijken van de artikelbrief 1629, maar bovendien veelal slechts de beknopte inhoud van de vergelijkbare artikelen weergeven.¹⁸ Slechts enkele bepalingen zijn rechtstreekse vertalingen. Zijn sommige artikelen uit de Nederlandse brief weggelaten, des te opmerkelijker is het dat er een bepaling is opgenomen waarin expliciet de bevoegdheid wordt gegeven het scheepsvolk tijdens bepaalde scheepswerkzaamheden met een eindje touw ‘klop te geven’.¹⁹ In de artikelbrief 1629 zoeken we vergeefs naar die bevoegdheid, die de StatenGeneraal zij het in beperkter vorm wel in eerdere door haar vastgestelde artikelbrieven voor speciale vlootexpedities had opgenomen.²⁰ Mij dunkt dat het niet vermelden in de artikelbrief van 1629 van de bevoegdheid om janmaat met een eindje touw te ‘tuchtigen’ (een gewoonte die ondanks halfhartige maatregelen ter beteugeling van de uitwassen van dit gebruik, in de Nederlandse marine tot diep in de negentiende eeuw heeft voortbestaan) wederom een goed voorbeeld is van het feit dat de Nederlandse brief al achterhaald was toen hij werd vastgesteld.

Hoewel de Franse marine ook tijdens het bewind van Colbert onder een zekere beïnvloeding van die van de Republiek stond,²¹ is daarvan niets terug te vinden in de Franse wetgeving, integendeel. Elke keer dat ik de *Ordonnance de Louis XIV, pour les armées navales et arsenaux de marine du 15 april 1689* ter hand neem bekruipt me een gevoel van ver- en bewondering dat de Fransen zomaar met een vooruitstrevende, alomvattende regelgeving voor de marine op de proppen zijn gekomen, terwijl de ter zee meer geverseerde Republiek maar bleef doormodderen met de onsystematische artikelbrief die eerst in de jaren zestig werd geflankeerd door wat incidentele regelgeving. Wonderlijk genoeg meent Aubin nog in 1702 in zijn *Dictionaire* een Franse vertaling van de door hem fundamenteel geachte Nederlandse artikelbrief te moeten opnemen.²² Die is volgens hem immers een ‘*Réglement fameux*’ ... ‘*auquel sont relatifs tous les autres qui peuvent avoir été faits depuis*’, een bewering die – naar we nog zullen zien – op enkele kortstondige uitzonderingen na geen hout snijdt.

Met betrekking tot ons onderwerp kan de voorzichtige conclusie slechts zijn dat in de beginfase van de Franse marine de artikelbrief 1629 mogelijk tot voorbeeld heeft gestrekt, maar dat van een echte overname geen sprake is geweest.

18 Het zoeken naar een Nederlandse artikelbrief vóór 1629 die meer in overeenstemming is met de tekst van de voor de Ponant van kracht verklaarde ‘ordonnances’ had een negatief resultaat.

19 Artikel 52: ‘Aussi enjoint à tous les officiers des navires du roi, pour faire perdre la coutume mauvaise de crier qui est parmi les matelots français, de les châtier sévèrement à coups de bout de corde, et s'ils y continuent, d'en avertir le capitaine, qui les condamne à des amendes pécuniaires et corporelles.’

20 In de artikelbrief 1599 wordt bepaald dat na het bevel om in de boot te gaan de commandant en de provoost de bevoegdheid hebben onwilligen met een ‘eynde houts ofte de dagge’ te slaan. Gelijke tekst in artikelbrief 1603, artikel 20, en in die van 1605 en 1607, artikel 19. De artikelbrief voor de binnenwateren van de admiraliteit op de Maze van 1621 bepaalt in artikel 16 dat de ‘capiteyn met een eynde houts ofte anders’ mag uithalen.

21 Dienst nemen in het buitenland was de Franse zeevarenden weliswaar verboden, maar: ‘Permet néanmoins Sa Majesté aux jeunes matelots de l'âge de quatorze à quinze ans, de s'embarquer sur les vaisseaux Anglois & Hollandois pour apprendre les langues.’ *Ordonnance de Louis XIV, pour les armées navales et arsenaux de marine du 15 april 1689*, livre 8, titre 1, article XXX.

22 N. Aubin, *Dictionaire de la marine* (Amsterdam 1702), p. 251 en volgende. Dit is een vertaling van de artikelbrief 1629 in de versie van 1664.

23 Tekst in *Zeitschrift des Vereins für hamburgische Geschichte*, VIII (Hamburg 1889), p. 514-516.

Hamburg

De stad Hamburg stelde in 1554 een twintigtal artikelen voor het door haar als krijgslieden aangenomen bootsvolk²³ vast. Daarna verscheen op 17 april 1591 de ‘*Ordenancy undt Articul*’²⁴ voor haar konvooschepen. Uiteindelijk speelde de Hanzestad bij de vaststelling van de ‘*Revidirte Articul*’²⁵ – om voor mij niet achterhaalde reden – leentjebuur bij de artikelbrief 1629 (nader: 1629). Bij vergelijking van de twee teksten valt het op dat de uit 61 artikelen bestaande Hamburgse brief (nader: H.) begint met regelingen betreffende de hiërarchie op de vloot, de vervanging van weggevallen functionarissen, de verhouding tot de soldaten aan boord en een bepaling omtrent de godsdienstplichten (H. 3). Daarna wordt in beginsel de tekst van de artikelbrief 1629 gevolgd, zij het dat de daarin bedreigde middeleeuwse straffen in de Hamburger versie aanmerkelijk zijn gemitigeerd. Zo is de bepaling dat degene die aan boord een ander gewelddadig om het leven brengt met het slachtoffer rug aan rug gebonden over boord wordt geworpen – een bepaling die in de Nederlandse artikelbrief nog tot 1795 zou figureren – gewijzigd in de bepaling dat de dader aan boord in de ijzers wordt gezet om in Hamburg ‘zur verdienten Straffe gebracht (zu) werden’ (H. 41).

H. 43 is opvallend. Het is een verzamelartikel waarin het ‘vuurverbod’ en dat van het hebben van met hooi en stro gevulde matrassen (1629. 44) wordt gecombineerd met het verbod tot het hebben van vrouwen aan boord (1629. 55), dat wonderlijk genoeg ook nog eens in H. 54 wordt vermeld! Opvallend is dat het in 1629. 45 verordonneerde rookverbod aan boord behalve tussen de grote en fokkenmast, in H. 44 wordt teruggebracht tot een rookverbod in het kabelgat.

Daarnaast zijn er nog een tweetal andere opmerkelijke verschillen tussen de Hollandse en de Hamburger artikelbrief. Het eerste is H. 60: daarin wordt bepaald dat met matrozen, die zich als ervaren varengasten voor de dienst hebben aangemeld, maar die na afloop van de reis door de ‘*Schiffer, Stuer und HauptBohtsMann*’, onvoldoende bekwaam worden beoordeeld, als zijnde onervaren varengasten zal worden afgerekend. Deze bepaling, die uit het zeerecht van Wisby afkomstig is,²⁶ ben ik elders in de maritiemmiliteairegeling (nog) niet tegengekomen.

Het tweede is het ontbreken van de Nederlandse kapstokbepaling, waarin ruim baan wordt gegeven aan de ter zee bekende gewoonten en gebruiken. Maar ook zonder deze vrijbrief tot willekeur is de kritiek van Baasch – kennelijk onbekend met het Nederlandse vaderschap daarvan – op de Hamburger-brief niet mals. Na een aantal tegenstrijdigheden en mogelijkheden tot willekeur in de handhaving van de tucht en de rechtspraak volgens

²⁴ Tekst in E. Baasch, *Hamburgs Convoyschiffahrt und Convoywesen* (Hamburg 1896), p. 414-417.

²⁵ Tekst in H.J. Langenbeck, *Anmerckungen über das Hamburgische Schiff- und Seerecht* (Hamburg 1727), p. 107-122. Het boek is gelardeerd met Nederlandstalige teksten, waaruit moge blijken dat het Nederlands niet alleen in nautische- maar ook in zee-rechtelijke boeken gebruikelijk was (vgl. noot 1).

²⁶ ‘*Boeck der Zee-rechten*, Amsterdam 1645, p. 2, art 2: ‘Ontkundinghe van stuerman, piloof of schipman’. Zie voor een analoge bepaling, beperkt tot de ‘Onbedreven stuerman’: T. Van Glins, *Aenmerckingen ende bedenckingen over de zeerechten, uyt het placcaet van Koninck Philips, uytgegeven den lesten Octobris 1563* (Amsterdam 1665), p. 33.

de Hamburger (lees: Nederlandse) artikelbrief te hebben behandeld, is zijn conclusie vernietigend: 'Es ist anzunehmen, dass ebenso willkürlich, wie im Artikelsbrief die Vorschrift getroffen ist, auch die Praxis gehandhabt wurde. Unter jedem Kapitän wird diese je nach Temperament und Verantwortlichkeitsgefühl desselben sich anders gestaltet haben.' De lezer zal begrijpen dat Baasch' commentaar impliciet een negatief oordeel over de Nederlandse artikelbrief 1629 behelst. Ook een andere opmerking van Baasch is vermeldenswaard, en wel dat zijns inziens de artikelbrief er vanuit gaat dat ernstige strafbare feiten niet aan boord, maar aan wal door de admiraliteit werden afgedaan.²⁷

Rusland

Tsaar Peter de Grote haalde eind 17e, begin 18e eeuw scheepsvolk, vakwerklieden en (oorlogs)schepen uit de Republiek naar Rusland. Mogelijk gold aan boord van die oorlogsschepen de Nederlandse artikelbrief alsmede de regelingen die de Republiek als aanvulling daarop in de jaren zestig had vastgesteld. Mede door problemen met de Russische taal heb ik die aanvankelijke gang van zaken niet na kunnen gaan.

De invloed van de Nederlandse artikelbrief wordt wat duidelijker na het lezen van een tweetal in 1714 in Sint Petersburg gedrukte edities van een (ongedateerde) tekst in de Russische- en Nederlandse taal van de 'Artykel brief en jnstructie'²⁸ van 'Peter, de eerste Czaar en aller Russen selfs houder'.²⁹ De Nederlandstalige tekst is in beide edities gelijk: de tekstverschillen beperken zich slechts tot wat zetduiveltjes in de nummering der artikelen en afwijkingen in de spelling. Voor onze verkenning kunnen we er dan ook van uitgaan dat we met dezelfde tekst te maken hebben.

Welnu: tot nu toe werd aangenomen dat die tekst waarschijnlijk van Franse oorsprong was.³⁰ Dit oordeel leek mij in tegenspraak met de feitelijke gang van zaken toentertijd bij het verwerven door Rusland van de benodigde maritieme kennis, personeel en mate-

²⁷ Baasch, *Hamburgs Convoysschiffahrt*, p. 226. Dit betreft in feite de tekst van de artikelen 13, 29 en 52 van de artikelbrief 1629.

²⁸ Wonderlijk genoeg zal men tevergeefs zoeken naar het woord artikelbrief in R. van der Meulen, *De Hollandsche zee- en scheepstermen in het Russisch*, (VKNAW, Letterkunde, Nieuwe reeks, deel X, 2, Amsterdam 1909) en in het supplement van dezelfde auteur: *Nederlandse woorden in het Russisch*, (VKNAW, Letterkunde, Nieuwe reeks, deel LXVI, 2, Amsterdam 1959).

²⁹ Van de eerste, op 16 maart 1714 gedateerde editie in de 'Lenin State Library', waarvan de titelpagina is verrijkt met een gravure, kreeg ik dank zij prof. Huussen een fotokopie. Zie voorts A.H. Huussen, 'Het Russisch-Hollandse Zeereglement (Ustav Morskoy) van Tsaar Peter de Grote uit 1720' in *Tijdschrift voor zeeschiedenis* 3 (1984), p. 3-14. De op 1 juli 1714 gedrukte editie heeft een kleiner formaat, een ander zetsel en geen gravure op de titelpagina. In het navolgende (en in bijlage 2) zal door mij de tekst van 1 juli 1714 worden gevolgd. Het Nederlands Scheepvaartmuseum Amsterdam (NSA) bezit daarvan een exemplaar, signatuur KL-85-015. Helaas wordt in de annotatie daarop door het museum abusievelijk als datum 16 maart 1714 vermeld. Ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van de Russische vloot liet de Nederlandse ambassade in Moskou van deze editie in 1996 bij de firma Van Wijnen te Franeker een facsimile-uitgave maken. In het voorwoord tot deze niet in de handel verkrijgbare oplage wordt helaas de onjuiste annotatie van het NSA gevolgd. (Van zowel de dure als van de goedkope uitvoering van deze feestelijke herdruk bezit het NSA een exemplaar onder signatuur KL-96-072 (resp. a- en b.))

³⁰ *Jaarverslag van de Vereeniging Nederlandsch historisch scheepvaart museum*, Amsterdam 1985, p. 22 en www.Maritiemdigitaal.nl onder Russisch zeereglement, signatuur KL-85-015 en KL-96-072 (a-b).

riël.³¹ Zo werden Nederlandse bescheiden over de ‘krijgstucht op de schepen’ al in 1698 aan de tsaar toegezonden.³² Dit wetende heb ik de Russische tekst van 1714 (nader: R.) vergeleken met de Nederlandse artikelbrief. Toen bleek dat we daarin op enkele uitzonderingen na, de tekst van de artikelbrief van 1629 terugvinden. Die uitzonderingen betreffen: het weglaten van een tweetal artikelen (dat omtrent het ingaan van de maand en kostgelden (1629. 10) en dat betreffende het dienst nemen voor meerdere schepen (met andere woorden: dubbel handgeld ontvangen) (1629. 12)). Een tweetal andere artikelen (1629. 19 en 20) zijn in de Russische brief samengevoegd in artikel 17. Tenslotte is, anders dan in de Nederlandse brief, het onderschrift wel genummerd (R. 64). Met andere woorden de 66 artikelen en het (ongenummerde) onderschrift van de Nederlandse artikelbrief zijn daarmee teruggebracht tot de 64 artikelen in de Russische versie. Als we die nader onderzoeken op verschillen met de tekst van 1629 valt het vooreerst op dat de eerste qua spelling aanmerkelijk is gemoderniseerd (bijvoorbeeld is ‘sulcx’ vervangen door ‘zulks’). Verder vinden we allerlei voor de hand liggende aanpassingen zoals de vervanging van de ‘Staten-Generaal’ en ‘Prins’ door ‘Sijn Keyserlijke Majesteyt’; ‘stuivers’, ‘schellingen’ en ‘guldens’ door ‘kopeken’ en ‘roebels’. De ‘boeyen’ zijn vervangen door de in oudere Nederlandse artikelbrieven gebruikte, meer omvattende term ‘ijsers’.³³ Het ‘kielen’ wordt soms in de Russische versie vervangen door het duidelijker ‘kielhalen’. Een wonderlijk mankement in de Nederlandse artikelbrief – het niet noemen van de schoutbijnacht – wordt in R. verbeterd door hem onder de naam ‘contraadmiraal’ zij het niet consequent te vermelden. De tekst van 1629. 9, omtrent de busschieters (kanonniërs) en de marsklimmers, is in de Russische versie fundamenteel gewijzigd door de toevoeging dat ook deze specialisten de normale dagelijkse scheepswerkzaamheden behoren te verrichten (R. 17). De in de Nederlandse versie wat in de lucht hangende bepaling tegen misdragingen aan de wal (1629. 35) wordt in de Russische versie (R. 32) aanmerkelijk uitgebreid en verduidelijkt. Maar al met al is het duidelijk dat de tekst van de Nederlandse artikelbrief 1629 aan de Russische versie van 1714 ten grondslag heeft gelegen.

Belangrijker dan de vraag waarom die tekst in 1714 tweemaal werd gedrukt is die naar de datum waarop die artikelbrief is vastgesteld. Voor het antwoord komt G.I. Sal’man ons te hulp met zijn artikel over de totstandkoming van het Zeereglement van Peter de Grote van 1720.³⁴ Sal’man was kennelijk niet bekend met de tekst van de artikelbrief uit 1714.³⁵ In zijn revisionistisch³⁶ getinte verhaal maakt hij immers slechts melding van de zijns inziens be-

31 C.C. Uhlenbeck, *Verslag aangaande een onderzoek in de archieven van Rusland* (’s-Gravenhage 1891), passim. Meer recentelijk hieromtrent: J. Zielstra, ‘Een publiek geheim’, in: *Tijdschrift voor zeegechiedenis* (2004), p. 158-167.

32 Uhlenbeck, *Verslag*, p. 56.

33 Zie bijvoorbeeld de artikelbrief 1605, art. 5, 19, 31 en 45, NA, Archief St. Generaal, 3282, fo. 458 e.v.

34 G.I. Sal’man, *Morskoi Ustav 1720 – pervyj svod zakonov Russkogo flota* (Het Zeereglement van 1720 – het eerste wetboek van de Russische vloot.), in: *Istoriceskie zapiski*, 53 (1955), p. 310-322. Met dank aan de Nederlandse ambassade te Moskou voor de bemiddeling bij het verkrijgen van een fotokopie van dit artikel, maar vooral aan drs T.C.J.M. Kunst, die de vertaling verzorgde.

35 Al genoemd in: J.H. Röding, *Allgemeines Wörterbuch der Marine* (Hamburg & Halle 1793), I, p.155.

36 Vergelijk: W. van den Bercken, ‘Het Westen als historisch Russisch probleem’, in: *Internationale Spectator* XXXII (1978), p. 426-437; aldaar in het bijzonder p. 436.

langrijke voorloper van het zeereglement 1720 en wel de op 24 maart 1710 door tsaar Peter vastgestelde 'Militaire instructie en artikelen voor de Russische vloot'.³⁷

Sal'man deelt daarover mede dat die bestaat uit 64 artikelen en een eed. Met andere woorden: overeenkomstig de editie van 1714! Op zich genomen is dit feit onvoldoende om alleen op grond daarvan tot dezelfde tekst te beslissen. Dat kan immers toeval zijn? Door dat Sal'man echter bij de behandeling van de tekst van 1710 niet alleen enkele artikelen uitvoerig citeert, maar ook andere parafraseert en bij enkele daarvan ook het betreffende artikel uit de tekst van 1710 noemt³⁸ worden we toch in staat gesteld die tekst met die van 1714 te vergelijken. Alsdan blijkt dat de artikelbrief van 1710 overeenkomt met die van 1714. Het aantal punten van overeenkomst is immers van dien aard en in aantal zo groot dat we mogen aannemen dat in ieder geval ook aan de Russische tekst van 1710 de Nederlandse artikelbrief 1629 ten grondslag heeft gelegen.

Iets anders is of 24 maart 1710 inderdaad de datum is waarop de in 1714 gedrukte tekst werd vastgesteld. Dat zal nader onderzoek moeten uitwijzen. Vooral nu Sal'man ook nog melding maakt van een Russische artikelbrief uit 1706, waarvan volgens hem, 'het grootste gedeelte van de artikelen vrijwel zonder verandering zijn overgenomen in de instructie (lees: artikelbrief) van 1710.' Dat zal best zo zijn. Maar voor zijn bewering is helaas in zijn artikel geen begin van bewijs te vinden. Uiteindelijk moet ik dan ook spijtig constateren dat allerlei problemen (waaronder dat van de taal niet de minste is) mij hebben verhinderd die brief uit 1706 te vergelijken met de teksten van 1710 en 1714. Jammer, maar dat zij nu eenmaal zo.

Ik wil geen afscheid van Rusland nemen zonder melding te maken van hoezeer de Russische marine in de aanloop naar het indrukwekkende Zeereglement van 1720 ook voor wat betreft de feitelijke strafrechtspleging leunde op de krakkemikkige regelgeving van de Republiek. Zo wordt in het vonnis van een Russische krijgsraad inzake de Amsterdammer van Noorse afkomst vice-admiraal Cruys³⁹ en anderen⁴⁰ met zoveel woorden het 1e, 8e, 25e en 31e punt van de 'Holländschen Articul' genoemd en in de bewezenverklaring van het vonnis verwezen naar de 'Articuln des Holländischen SeeRechts'. Dit blijken verwijzingen te zijn naar artikelen in de door mij eerder genoemde *Nadere ordre () tot observantie van goede discipline in 's Landts Vloote*.

Kortom: mij dunkt dat er voor een maritiem onderlegd rechtshistoricus, met kennis van de taal, nog veel uit de Russische archieven valt te putten!

37 Sal'man, *Morskoj Ustav*, p. 315.

38 Te weten de preambule en de artikelen 9 (overplaatsen van het volk), 32 (aan wal geen geweld tegen burgers, etc.), 40 (aan boord niet met brandende kaarsen lopen), 41 (verbod van open vuur en van matrassen gevuld met brandbaar materiaal), 42 (rookverbod), 52 (verbod vrouwen aan boord) en 64 (kapstokartikel).

39 De veroordeling die tot een tijdelijke verbanning van Cruys leidde, wordt niet vermeld in de boeiende bijdrage van M. van Alphen, 'Admiral Cornelis Cruys (1655-1727): Born in Norway, honoured in Russia, but buried in the Netherlands', in: L. Sicking a.o. (eds.), *Dutch light in the 'Norwegian night'* (Hilversum 2004). Vergelijk ook M.A. van Alphen, 'Maritiem-historische betrekkingen tussen Nederland en Rusland', in: H. De Bles en G. Boven (eds.), *Een maritieme droom* (Amsterdam 1997), waarin de Nederlandse voorlopers van het indrukwekkende Russische Zeereglement overigens niet worden genoemd.

40 J.C. Lünig, *Corpus iuris militaris* (Leipzig 1723), II, Anhang, p. 304.

Brandenburg-Pruisen

Het denken van Frederik de Grote (1712-1786) was slechts gericht op het met zijn leger zeker stellen en zo mogelijk uitbreiden van zijn territoire. In zijn denkraam was geen ruimte voor Pruisen als zeemogendheid. Hij wijdt in zijn gedenkschriften dan ook slechts enkele schampere opmerkingen aan het adres van de Republiek.⁴¹ Ook vermeldt hij daarin niets over het feit dat zijn voorvader Frederik Wilhelm, de Grote Keurvorst (1620 -1688), bij zijn poging om tot een maritieme ontplooiing van zijn land te komen, nadrukkelijk gebruik heeft gemaakt van de banden die hem met de Republiek verbonden.⁴²

Midden zeventiende eeuw voorzag die keurvorst immers in zijn behoefte aan oorlogsschepen door in de Republiek koopvaarders compleet met bemanningen te huren, daarop extra vuurkracht aan te brengen en de bemanningen aan te vullen met busschieters en soldaten. Zagen we dat in Rusland een merkwaardige rol voor Cruys was weggelegd, in Brandenburg-Pruisen figureerde de Nederlander Benjamin Raule⁴³ bij de grondlegging van de vloot. Het hoeft dan ook geen verwondering te wekken dat de Nederlandse artikelbrief aan die van Brandenburg ten grondslag heeft gelegen. Die tekst van omstreeks 1679 is, op enkele kleine aanpassingen na, een regelrechte vertaling van de artikelbrief 1629:⁴⁴ zelfs de hoogte- en munteenheden van de in de Nederlandse artikelbrief gestelde boetes – stuivers, guldens en schellingen – zijn gelijk. Ook de verdeling van die boetes over de ‘armen’ en de provoost wordt zonder meer overgenomen. Als we ons realiseren hoe achterhaald de Nederlandse brief van 1629 toentertijd al was, is het vermakelijk te lezen dat nu juist die van Brandenburg-Pruisen zou zijn ‘ein echter Ausdruck der Denkung und Gefühlsweise des grossen Mannes, der sie gab (Friedrich Wilhelm), und dem Preussen die Erbschaft der Kraft verdankt.’!⁴⁵

Helaas is het mij niet duidelijk geworden hoe lang deze artikelbrief van kracht is geweest.

Conclusie

Al met al mogen we vaststellen dat de artikelbrief 1629 navolgers in het buitenland heeft gehad. In bijlage 2 heb ik ter illustratie daarvan een aantal artikelen weergegeven. Toch kan men zich afvragen of de filiatie van de artikelbrief 1629 beperkt is gebleven tot genoemde landen en steden. Nader onderzoek zal daar antwoord op moeten geven. Ik denk daarbij met name aan de in Zweden gebruikte artikelbrieven. Zweden had immers voor

41 A. Ritter (Hg.), *Friedrich der Grosse. Werke und Schriften* (Berlin 1915, herdruk Augsburg 1998), p. 51.

42 Ritter, *Friedrich der Grosse*, p. 666-704.

43 Ook hij zou in ongenade vallen. Anders dan Cruys zou hij uiteindelijk tot armoede vervallen. In 1707 overleed hij in Hamburg.

44 Tekst in: *Allgemeiner Marine Befehl* (1871), nr. 186, p. 139-148 (de brief wordt hier gedateerd op 1674 of 1675) en in Rupert Völckers, *Corpus Juris Militaris* (Berlin 1687), II, p. 199-214 (in de druk Berlin 1693, II, op p. 201-216).

45 N. Jordan, *Geschichte der brandenburgisch-preussischen Kriegsmarine* (Berlin 1856), p. 37, noot 2.

zijn oorlogsschepen artikelbrieven die dateerden uit 1570 en 1600.⁴⁶ Het waren slechts summiere opsommingen van in de oorlogsvaart gebruikelijke (straf-)bepalingen. In 1644 huurde Zweden in de Republiek een vloot bestaande uit een twintigtal oorlogsschepen.⁴⁷ Die vloot stond onder bevel van de Zeeuw Maarten Thijsz., die later voor zijn verdiensten in de strijd tegen Denemarken in de adelstand zou worden verheven. De vraag welke artikelbrief aan boord van die vloot van kracht was heb ik – ondanks medewerking aan Zweedse zijde – niet kunnen oplossen. Slechts is mij bekend dat er op 1 april 1644 een nieuwe Zweedse artikelbrief werd vastgesteld waarin de ook in de Nederlandse artikelbrief bekende bepaling omtrent het lijf aan lijf binden van dader en slachtoffer van een manslag en het vervolgens overboord werpen is opgenomen.⁴⁸ Maar nogmaals: ik heb die artikelbrief niet boven water kunnen krijgen en voorshands moeten we het dan maar doen met enkele vage toespelingen in *Svenska flottans historia* over de invloed van de Nederlandse artikelbrief op die van Zweden.⁴⁹

Valt er onder andere met betrekking tot de artikelbrief van Zweden nog het nodige te onderzoeken, anders ligt dit voor wat betreft Engeland. Van oudsher maakte men ook daar gebruik van het systeem dat aan het begin van de reis artikelsgewijs bepalingen werden voorgelezen die tijdens de reis van kracht zouden zijn. Tot ver in de zeventiende eeuw waren het echter de vlootvoogden die dit soort bepalingen vaststelden.⁵⁰ Weliswaar werden daarin dezelfde fundamentele zaken voor het leven aan boord geregeld (vuur, brand, godsdienstplichten, mouterij, etc.) maar de teksten waarin die werden vervat wijken structureel af van die in soortgelijke regelingen in Noord-Europa. Is het vet van de soep in de Nederlandse artikelbrief (1629. 49) voor de Britten al de kool van het vermelden niet waard, ook zal men – merkwaardig genoeg – vergeefs naar de meest beruchte bepaling in de eerder genoemde artikelbrieven – nota bene al voorkomende in de artikelbrief van Richard Leeuwenhart van 1189 – in de Engelse brieven zoeken.⁵¹ Een uniform reglement voor de tucht-handhaving aan boord van de oorlogsschepen kwam in Engeland eerst in 1653 tot stand met als titel *articles of war*. De tekst is op geen enkele manier terug te brengen tot de artikelbrief 1629 of tot die van enig ander maritiem reglement in Noord-Europa. Een situatie die zich bij de nieuwere edities daarvan in de eeuwen daarna niet zou wijzigen.

46 W. Hahlweg, *Die Heeresreform der Oranier* (Wiesbaden 1973), p. 437-440, zie met name noot 1 onder [b.] op p. 437.

47 J.C. de Jonge, *Geschiedenis van het Nederlandsche zeewezen* (Haarlem 1858), I, p. 388.

48 O. Lybeck, *Svenska flottans historia*, I (Malmö 1942), p. 365.

49 Lybeck, *Svenska flottans*, I, p. 143, II, p. 108.

50 C. Lloyd, *The British seaman, 1200-1860* (London 1968), p. 86. Voorbeelden in: W. Laird Clowes, *The Royal Navy*, I (London 1897), p. 429-433 en J.S. Corbett, *Fighting instructions 1530-1816* (London 1905), p. 36-45 en p. 52-61. Ten onrechte wordt wel eens verkondigd dat de Britse *articles* gebaseerd waren op zeerechtelijke compilaties als de *Rôles d'Oléron*. Zie bijvoorbeeld P. Kemp, *The Oxford companion to ships & the sea* (Oxford 1976), p. 42.

51 'Qui hominem in navi interfecerit, cum mortuo jigatus projiciatur in mare', in: Th. Rymer and R. Sanderson, *Foedera. Conventiones, literae, et cujuscunque generis acta publica inter reges Angliae*, I, 1745, p. 21. Vergelijk bijlage 2, artikel 42. Zie bijvoorbeeld ook de artikelbrief van Christiaan IV uit 1625, waar in artikel 31 o.a. wordt gesteld 'slaer mand anden ihiel inden skibsborde, da bindis den leffuendis til den døde, oc kastis saa baade sammen offuer borde.'

Tot slot

Mijn verkenning is in marinetermen gesproken niet rond. Nader onderzoek naar bijvoorbeeld de Zweedse artikelbrief en naar allerlei andere vragen die in mijn bijdrage niet aan de orde konden komen is nodig om tot een goed beeld te komen van de filiatie van de artikelbrief van 1629. Zo heb ik met een enkele uitzondering voor wat betreft Rusland niet vast kunnen stellen in hoeverre de flankerende regelgeving van de artikelbrief 1629 in het buitenland werd gebruikt. Ook andere opmerkelijke feiten heb ik terzijde moeten laten.⁵² Hoe dan ook: bezien we het resultaat van onze verkenning dan blijkt de artikelbrief van 1629 in ieder geval nakomelingen te hebben gehad in Hamburg, Rusland en Brandenburg-Prusen en heeft Frankrijk aanvankelijk leentjebuur gespeeld.

De vraag waarom de artikelbrief van 1629 werd overgenomen dan wel als voorbeeld werd gebruikt mag op het eerste gezicht verklaard worden uit de huur of aankoop van Nederlandse oorlogsschepen, en de rol die Nederlandse zeelieden daarin hebben gespeeld. Toch is het nauwelijks voor te stellen dat betrokken landen en steden toentertijd het idee kunnen hebben gehad dat met de aanschaf of huur van Nederlandse oorlogsschepen daarmee ook de discipline met alle gewoonten, gebruiken en alles wat dies meer zij via de artikelbrief 1629 binnen boord zou worden gehaald. Overigens: was die discipline aan boord van de Nederlandse schepen dan zo goed? Of is het zo dat men gemakshalve de aan boord van die schepen vertrouwde bepalingen overnam, nu de gewoonten en gebruiken ter zee internationaal dermate consistent waren dat het er minder toe deed wat daaromtrent zwart op wit stond? Het zijn vragen waarop in het tot nu toe verzamelde materiaal geen afdoende antwoorden te vinden zijn en nader onderzoek dus gewenst is. Maar dat nader onderzoek mag er in ieder geval van uitgaan dat de reden van het overnemen van de artikelbrief 1629 niet gelegen is in de ‘deugdelijkheid’⁵³ van die regelgeving.

Bijlage 1

België 1593:

Brussel, ARA, AA 107, III.

artikel

14. Item alle edelluyden, officieren, bootsgezellen ende anderen zullen ghehouden wezen haer capiteynen te obedieren als behoort op pene van bij hem binnen scipboort ghestraft te worden ofte bij sententie van die van den raede van de admiraliteyt, naer gheghentheyt van den zaecke naervolghende den articulen van dese ordonnantie.

52 Zie bijvoorbeeld de Nederlandstalige aanvullingen op de Hamburgse *Admirals- und Seinbrief* uit 1712 in Langenbeck, *Anmerkungen*, p. 133-137. Kennelijk was het gebruik van de Nederlandse taal in Noordoost-Europa inderdaad niet alleen beperkt tot nautische kennis, vgl. noot 1.

53 E.J.J. van der Heijden, *Aantekeningen bij de geschiedenis van het oude vaderlandse recht*, (bewerkt door B.H.D. Hermesdorf) (Nijmegen-Utrecht 1968), p. 148.

37. Item oft ghebuerde dat yemant binnen schipsboot een ander aflijvich maecte ofte doodstaecke met even moede, zal denghene die sulx ghedaen zal hebben terstonts op den voet ghevangen worden ende overghelevert in handen van den provost-generael, omme bij den fiscael hem zijn aenspraeck ghedaen te worden; wel verstaende: ghebuerende tzelve in zee in een langhe apparent voiage, zal in zulcken ghevalle die misdadighe metten dooden in een matte ghebonden ende overboort gheworpen naer houde costume.

58. Item alzo ten hende daer beter ordre ende discipline zoude wezen, men verstaet ende is gheordonneert dat de capiteynen zullen binnen haere schipsboot hebben een stockeknecht, staende onder den provost-generael om aldaer te apprehenderen ende te straffen denghenen die daer delingueren ende deser jeghenwoordighe artikelbrief overtreden zullen, () oock bij dezelve stockeknechten bij ordonnantie van den capiteyn dezelve overtreders dienvolghende te straffen tot kielens toe; want men verstaet dat zo wanneer tfeyt ofte delict meriteert tot kielen ofte meerder straffe, dat alsdan zulcke delinquanten bij den voorssegde stockeknecht overghelevert zullen worden an (de) provost-generael oft zijnen lieutenant om bij sentenen van den admirael of die van den Raede van admiraliteyt ghestrafte te worden naer behooren.

59. Item ende ter hende dat de voorssegde capiteynen zouden weten ende kennisse hebben van aelen ende feyten die zij vermoghen te doen straffen binnen haers schipsboot bij den voorssegden stockerknecht, is geordonneert dat zij zullen vermoghen met advise van scippers, stierluyden ende quartiermeesters van henluyder schepen te doen straffen alle de overtreders van naevolghende artictelen met de penen daerin ghemelt. Reserveren alle de voorgaende ende andere faicten die zouden moghen ghebeuren in dese naevolghenden artictelen niet verhaelt, tot iudicature van (de) admirael ende die van zijnen raede.

89. Item wezende de schepen in zee op een langhe reyze ende ghebueren binnen schipsboot eenich delict dat noodich waert terstont ghecastijt te worden, als muysterie, verraderie, dootslach ende dierghelijke capitale stucken, zal alsdaen den oversten capiteyn bij advies van alle de andere capiteynen ende officieren vermoghen daerover recht ende justitie te doene.

Bijlage 2

Tekst van enkele artikelen in de artikelbrief 1629 en in die van de besproken buitenlandse artikelbrieven.

Artikelbrief 1629

Buitenland

19.
Alle de busschieters en de marsklimmers sullen ghehouden wesen haer quartier te waecken ende te roer te gaen, in de boot te vallen, het cordeel, de schoote ende de halsen waer te nemen ende te regieren; op pene van driemaal van de ree te vallen.

Niet overgenomen.

Frankrijk.

Hamburg 18.

Alle Constabel und Mast-Klämmer sollen schuldig seyn, ihr Quartier zu bestellen, zu wachen, zu Rohr zu gehen, in das Boht zu fallen, ihre Kordeel, die Schote und Halsen wahrzunehen, und zu regieren, bey Straffe dreymahl von der Rahe zu fallen.

Rusland 17.

Alle busschieters en matroosen sullen gehouden zijn haar quartier te waaken, te roer gaan, 't schip spoelen, en voorts alle andere scheepsdienst te doen.

Brandenburg 19.

Alle Constabels und Mastklimmer sollen gehalten seyn, ihr Quartier zu wachen, und bey das Steuer zu gehen, ins Boot zu fallen, das Tau-

werck, die Schoten und Hälse Wehr zu nehmen, und zu regieren, bey Straffe drey-mahl von der Ree zu fallen.

20.

Item soo wanneer de quartiermeester roept: *val, val* – om in de boot te vallen – soo wie dan in ghebreecke is, sal men veerthien dagen in de boeyen te water ende te broode setten ende daerenboven ses stuyvers voor den provoost verbeuren.

Niet overgenomen.

Frankrijk.

Hamburg 19.

Wann der Quartiermeister rufft: *Fall, fall*, um in das Boht zu fallen, und Jemand solches nicht thut, so sol man denselben in die Boye setten auf Wasser und Brodt, und sol er überdem 6 st. an den Provoss vervallen seyn.

Rusland 17.

Item, soo wanneer den quartiermeester roept om in de boot te vallen, soo wie dan in gebreeken is, zal men veertien dagen in de ijsers te water en te brood zetten, en daar en boven 12 copijches voor den provoost verbeuren.

Brandenburg 20.

Gleichfalls, wann der Quartiermeister ruft: *Fall, fall*, um in das Boot zu fallen, so soll derjenige an dem es fehlt, 14 Tage in Banden auf Wasser und Brod sitzen und über das 6 Stüver vor den Provos verbührt haben.

35.

Niemandt en sal hem vervorderen den huysman, borger of eenige andere geweldt te doen of slaan of van haare goederen berooven, op verbeurte van den lijve.

Frankrijk 21.

Il est deffendu à toutes personnes de faire aucun tort aux paysans, bourgeois, ou autres, ny de les battre ou molester en leurs personnes, nu en leurs biens, sur peine d'estre chastiez au corps.

Hamburg 34.

Es soll sich niemand gelüsten lassen, einem Hauss-Mann, Bürger, oder einigen andern Gewalt zu thun, zu schlagen, oder sie ihrer Güther zu berauben, bey Leibes-Straffe.

Rusland 32.

In het doorvaaten (sic!) van rivieren, stroomen of wel na geassigneerde posten te zenden, reysende, zal hem niemand, hooge ofte lage standspersonen, wie het ook soude mogen zijn, vervorderen om den landman, visschers of andere persoonen eenigh geweldt te doen, slaan, ofte haar goed, vee ofte visch afnemen, maar alles voor haar (met) ge-reed geld betalen, op de verbeurte van aan lijf en goed gestraft te worden.

Brandenburg 35.

Niemand soll sich unterstehen, Bürger, oder Haussleuten Gewalt zu thun, zu schlagen, oder sie ihrer Güter zu berauben, bey Leibs Straffe.

38.

Item so yemandt eenen anderen vervordert te slaan in evelen moede, metter vuyst, stocken ofte koorden, sal drie reysen van de ree vallen ende geleerst worden van een quartier volcx.

Frankrijk 36.

Si quelqu'un frappe de colere avec le poing, baston, ou corde, il sera callé trois fois, & battu d'une escoüade des gens du quart qui seront en service.

Hamburg 37.

So jemand aus bösem Sinne mit der Faust, Stöcken oder Tauen um sich zu schlagen sich unterstehen solte, derselbe soll drey-mahl von der Rahe fallen, und von einem Quartier Volck geleerset werden.

- Rusland 35.
Conform artikelbrief 1629.
Brandenburg 38.
Wer sich unternimmt den andern in bösen Muthe mit der Faust, Stocke oder Stricken zu schlagen, der soll dreimal von der Ree fallen und von einem Quartier Volks gepeitscht werden.
39.
Soo yemandt binnen scheepsboort eenich mes trocke met eenen evelen moede, sonder nochtans smerte te doen, sal met een mes deur de handt aen de mast ghesteecken worden, ende daeraen blijven tot dat hij 't selve deurtreckt.
- Frankrijk 37.
Si quelqu'un tire le couteau dans le navire encore qu'il ne blesse point, il sera percé avec le couteau au travers de la main contre le mast.
Hamburg 38.
So jemand binnen Schiffsbord in bösen Muthe ein Messer zuckte, ob er schon keinen Schaden damit thäte, soll er mit einem Brodtmesser durch die Hand an die Mast gestochen werden, und daran bleiben, biss er dasselbe durchtrecket.
Rusland 36.
Conform artikelbrief 1629.
Brandenburg 39.
Wer zu Schiff in bösen Muth auf jemand sein Messer ziehet, der soll mit dem Messer durch die Hand an den Mastbaum gestochen werden und so lange dran stehen, bis er dasselbe hindurch zeucht.
40.
Item soo yemandt den anderen van sijne medeghesellen quetste, 't zij t' scheepe ofte aen landt, sal driemael ghekielt worden ende betalen de onkosten met het meester-geldt.
- Frankrijk 39.
Si quelqu'un blesse un de ses compagnons soit à terre, soit dans le navire; il sera callé trois fois & paira le chirurgien.
Hamburg 39.
So jemand einen andern seiner Mittgesellen verwundet, es sey im Schiffe oder an Land, derselbe soll dreymal gekielt werden, und die Unkosten neben dem Barbierlohn bezahlen.
Rusland 37.
Conform artikelbrief 1629.
Brandenburg 40.
Wer einen seiner Cameraden verwundet, es sei zu Lande oder zu Wasser der soll dreimal unten durchgezogen werden und die Unkosten samt den Heilerlohn bezahlen.
41.
Item soo yemandt binnen sloop-boort, naer ende over vrede vecht, sal verbeuren sijn handt, daarmede hij den vreden ghebroocken heeft.
- Frankrijk 38.
Si quelqu'un apres avoir esté accordé se veut battre à coups d'espée, il perdra la main de la Laquelle il aura rompu l'accord
Hamburg 40.
So jemand binnen Schiffs-Bord wider beschehenes Friedens-Gebot handelte, derselbe soll ernstlich und willkührlich gestraffet werden.
Rusland 38.
Item, soo yemandt binnen Scheeps boord naar en over vrede vecht, salverbeuren sijn hand, waarmede hij den vreden verbroomen heeft.
Brandenburg 41.
Wer unter oder nach gemachten Frieden zu Schiffe feget, der hat seine Hand verbührt, damit er den Frieden gebrochen

42.

Item soo yemandt eenen anderen doodt staecke ofte sloege, sal den levenden metten dooden rugghe teghen rugghe ghebonden ende soo tesamen overboort gheworpen worden. Ende soo het aen landt gheschiede, sal met het sweert ghestraft werden datter de doodt naer volghen sal.

49.

De kock sullen ghehouden wesen het vet en de smout van den vleesche komende, soo verre het eetelijck is, te bewaren om pottagie te koocken; ende het vuyl t'employeren tot onderhoudinge van den scheepe, sonder daeraff yet t'heurlyuder proffijte te mogen achterhouden, op peyne van arbitralijck gecorrigeert te werden.

54.

Den botteliers van de schepen en sullen gheen lege fustagie hebben, kleyn noch groot, tot heurlyuder proffijte, maer sullen deselve ghehouden zijn te bewaren tot behoef van den ghenen die de victualie besorghen, op verbeurte van arbitralijck gestraft te worden.

Frankrijk 40.

Si quelqu'un tuë son compagnon ou le blesse en sorte qu'il en meure, on attache le mort avec le vivant dos à dos, & seront jettez tous deux dans la mer. S'il est à terre, il sera executé à mort.

Hamburg 41.

So einer den andern todts stäche oder schläge, soll derselbige in Eisen gesetzt, und mit anhero zur verdienten Straffe gebracht werden

Rusland 39.

Conform artikelbrief 1629.

Brandenburg 42.

Wer den andern ersticht oder erschlägt, der soll lebendig mit dem Todten Rücken an Rücken zusammen gebunden und über Bord geworfen werden, geschicht es abder zu Lande, so soll er mit dem Schwert vom Leben zum Tode gebracht werden.

Frankrijk 35.

Les cuisiniers seront tenus de mettre la gresse qui vient de la chaudiere, et de la chair dans les potages une partie, et la moitié de celle qui ne sera point bonne pour entretenir le navire, et l'autre moitié pour eux, sur peine d'estre callez trois fois.

Hamburg 48.

Die Köche sollen schuldig seyn, das Fett und Schmaltz, so von dem Fleische kommt (woferne es gegessen werden kan) in die Suppen zu kochen, das unreine abder zu des Schiffs Unterhaltung anzuwenden, und nichts davon zu ihrem Profit hinterhalten, bey willkürlicher Straffe.

Rusland 46.

Conform artikelbrief 1629.

Brandenburg 49.

Die Köche sollen gehalten seyn, das von dem Fleisch abtrieffende Fett und Schmaltz, so lang es essbar, zu den Suppen zu bewahren, was nicht tauglich, zu Unterhaltung des Schiffs anzuwenden, und nichts davon zu ihren Nutzen unterzuschlagen, bey willkürlicher Straffe.

Frankrijk.

Niet overgenomen.

Hamburg 53.

Die Botteliers auf dem Schiffe sollen keine ledige Fässer, weder grosse noch kleine zu ihrem Profit haben, sondern sollen dieselbige zu bewahren schuldig seyn, zu Behuef derjenigen, so die Victualie anvertrauet, bey willkührlicher Straffe.

Rusland 51.

Den dispenser ofte bottelier van de scheepen en sullen geen leege fustagie hebben, kleyn noch groot, tot haarlyuder profijte, maar sullen deselve gehouden zijn te bewaren tot behoef van den geenen die de victualie besorgt, op verbeurte van arbitralijck gestraft te worden.

Brandenburg 54.

Die Botteler oder Schiffkeller sollen sich keiner übrigen Brocken, weder klein noch gross zu ihrem Profit bedienen, sondern dieselben verwahren für die Proviant-Meister bei Verbührung willkürliche Straffe.

Ongenummerd onderschrift.

Ende alle andere behoorelijcke ende gewoonelijcke articulen, hiervooren niet gheroert, noch ghestelt ende nochtans in oorloghe te water ghebruyckelijck ende in ouden tijden gheobserveert zijnde, sullen gheordonneert, vermeert ende hierbij ghevoecht moghen werden, naer de gheleghentheydt sich sal moghen voordraghen.

Niet overgenomen.

Niet overgenomen.

Conform artikelbrief 1629 met de toevoeging dat een ieder de 'Ordonnantien en Articulen' zal nakomen en daarop de eed zal afleggen.

Ongenummerd onderschrift.

Alle andere nöthige und gewöhnliche, hier noch nicht berührte noch gestellte, und gleichwohl bey dem Kriege zu Wasser gebräuchliche und in alten Zeiten üblich gewesene Artickel mögen nach ereugender Gelegenheit geordiniret, vermehret, und hierbey gefügt werden.

Frankrijk.

Hamburg.

Rusland 64.

Brandenburg.

EEN BELGISCH OPENBAAR MINISTERIE IN DE HOLLANDSE DEPARTEMENTEN TIJDENS DE INLIJVING BIJ FRANKRIJK, 1810-1813¹

De inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810 heeft op de Noord-Nederlanders een enorme indruk gemaakt. Niet in de laatste plaats omdat de bestuurs- en rechtsinstellingen geheel op Franse voet werden ingericht. Dat betekende een radicale verandering met het oude systeem. Ondanks de hervormingen in de jaren vooraf, bleef nog een groot deel van de oude staatsvorm van de Republiek der Verenigde Nederlanden gehandhaafd. De inlijving had niet alleen een verandering van organisatie tot gevolg, maar ook een verandering in de bestuurlijke cultuur. Deze kenmerkte zich door efficiency en hij werd met harde hand en directief doorgevoerd. Om het Franse systeem snel ingevoerd te krijgen, deed de regering in Parijs een beroep op Franstaligen, meest Belgen, om de cruciale posten in ons land te bezetten. In de Nederlandse literatuur wordt weinig vleiend over deze Zuid-Nederlanders gesproken. De ministers onder Willem I, Van Maanen en Roëll, zouden in 1814 tijdens een discussie over de wenselijkheid van een vereniging van Noord- en Zuid-Nederland, zelfs beweerd hebben dat de Belgen zich tijdens de inlijving bij Frankrijk meer gehaat hebben gemaakt dan de Fransen zelf.² Van Hille plaatst deze bewering in de context van het feit dat het openbaar ministerie, in het bijzonder de posten van keizerlijke procureurs bij de rechtbanken van eerste aanleg vervuld werd door Belgen.³

In deze bijdrage wil ik nagaan wat de reden was van hun komst, hoe ze voor deze functie werden geselecteerd en hoe ze uiteindelijk hebben gefunctioneerd.

De aanleiding en Franse aanpak

De inlijving is voor een groot deel verklaarbaar doordat Lodewijk Napoleon, die in 1806 door zijn broer de keizer op de Hollandse troon was gezet, zich in diens ogen een slecht vazal van Frankrijk had betoond. Lodewijk wilde graag zijn eigen koers varen en trok zich te weinig aan van de directieven van Parijs. Op het gebied van de wetgeving bijvoorbeeld koos hij niet voor een adaptatie van de Franse wetgeving maar gaf de Hollandse rechtsgeleerden de ruimte om tot een eigen codificatie van de wetboeken te komen. Het meest werd hem

¹ Dit artikel is een aangepaste versie van de gelijknamige bijdrage in M. van der Eycken en E. Houtman (ed), *LACH. Liber Amicorum Coppens Herman* (2 dln., Brussel 2007) II, p. 805-834.

² Colenbrander H.T. (ed.), *Ontstaan der Grondwet*, (RGP Kleine Serie 1 en 7, 's-Gravenhage 1908-1909), II, p. 6.

³ Hille P. van, *Het Hof van Beroep te Brussel en de Rechtbanken van Eerste Aanleg in Oost- en West-Vlaanderen onder Nederlands Bewind en sinds de Omwenteling van 1830 tot 4 oktober 1832* (Tielt 1981), p. 7.

kwelijk genomen dat hij de contrabande met de vijand Engeland nauwelijks aan banden kon of wilde leggen. Zijn toezicht was onvoldoende en de inrichting van het politie- en douaneapparaat niet adequaat. Een belangrijke reden was ook dat Napoleon troepen nodig had voor zijn oorlogen en Holland te weinig manschappen leverde. Na de inlijving zouden dan ook deze zaken rigide worden aangepakt.

De inlijving van het Koninkrijk Holland bij Frankrijk in 1810 vond plaats in twee fasen.

Bij traktaat van 16 maart 1810 werd het gedeelte aan de linkeroever van de Rijn tot Frans grondgebied verklaard. Het betrof de Hollandse departementen Zeeland, Staats-Brabant en een klein deel van Gelderland en Holland, namelijk de gebieden ten zuiden van de Waal. Dit gedeelte van het Koninkrijk werd ruim een maand later, bij *Sénatus-Consulte* van 24 april 1810, administratief geïncorporeerd bij het keizerrijk. De Meierij van Den Bosch en het Gelderse en Hollandse deel vormden voortaan het nieuwe departement van de *Monden van de Rijn*, met 's-Hertogenbosch als hoofdplaats. West Brabant werd verenigd met het reeds bestaande departement van de Twee Nethen. Zeeland, meer bepaald de Zeeuwse eilanden ten noorden van de Westerschelde, werd een afzonderlijk departement, dat van de *Monden van de Schelde*, met Middelburg als hoofdplaats. De rest van het Koninkrijk, te weten de noordelijke departementen, werd bij Keizerlijk Decreet van 9 juli 1810 (het zogeheten *Decreet van Rambouillet*) bij Frankrijk gevoegd. Dit deel van Holland kreeg een apart regime en werd onder het bestuur gesteld van een gouverneur-generaal, *Charles François Lebrun, duc de Plaisance*.⁴ Zijn opdracht zou ophouden als de Franse administratie was ingevoerd.

Om de invoering van het Franse bestuurs- en rechtssysteem vlot te laten verlopen, was er een Hollandse commissie samengesteld, die in samenspraak met de Franse ministers en staatsraden in Parijs deze invoering zou voorbereiden.⁵ Aanvankelijk koesterde de commissie de hoop dat men ondanks de inlijving de zaken in Holland grotendeels zelf zou mogen inrichten. Althans, één van de leden van de Hollandse commissie, de Utrechtse landdrost J.H. van Lynden van Lunenburg, wist zich te herinneren dat de keizer tijdens een bespreking in de Staatsraad gezegd had dat het land niet als een *pays conquis*⁶ zou worden beschouwd. De beproefde Hollandse instellingen, in de ogen van de keizer vaak beter dan de Franse, zouden behouden blijven. Bovendien stelde Napoleon volgens Van Lynden 'dat hij niet voornemens was om eene partij Fransche ambtenaren naar Holland te zenden, daar hij overtuigd was dat de administratie met meer probiteit en met meer kennis van zaken

4 Zie voor het hiernavolgende H.T. Colenbrander, *Inlijving en opstand* (Amsterdam 1913), p. 15-45; J. Joor, *De Adelaar en het Lam. Onrust, opruiing en onwilligheid in Nederland ten tijde van het Koninkrijk Holland en de Inlijving bij het Franse Keizerrijk (1806-1813)* (Amsterdam 2000), p. 102-113.

5 Over de werkzaamheden van deze commissie, zie M.W. van Boven, *De rechterlijke instellingen ter discussie. De geschiedenis van de wetgeving op de rechterlijke organisatie in de periode 1795-1811* (Diss. Nijmegen 1990), p. 232-238.

6 Het begrip *pays conquis* was staatsrechtelijke erg belangrijk, en stond tegenover bondgenootschap, beide termen stammende vanuit de tijd na de Franse Revolutie, waar Frankrijk landen veroverde (*pays conquis*) en landen van het feodale regime overnam (bondgenoten).

door de Hollanders zelve zou gedaan worden, en dat hij die natie door geene Fransche employés, waarvan hij de menées zeer wel kende, wilde gekweld hebben'.⁷ Geruststellende woorden, maar het zou anders uitpakken.

Gedurende de besprekingen die van 3 augustus tot 4 oktober 1810 duurden, werd al snel duidelijk dat de Franse organisatie en de Franse wetgeving onverkort zouden worden ingevoerd. Discussie was er alleen nog over de termijn van invoering. Het commissielid Cornelis Felix van Maanen, oud-minister van Justitie en Politie onder Lodewijk Napoleon en onbetwist kenner en verdediger van het Hollandse rechtssysteem, hoopte aanvankelijk dat bij wijze van overgang alsnog de nieuwe Hollandse rechterlijke organisatie kon worden ingevoerd. Onder Lodewijk Napoleon was immers een *Wetboek op de Regterlijke Instellingen en Regtspleging* vastgesteld, dat door de plotselinge inlijving nog niet in werking was getreden. Dit wetboek leunde sterk op de Hollandse rechtstraditie en had weinig invloed ondergaan van de Franse wetgeving. Toen bleek dat zijn wens niet bespreekbaar was, omdat de Franse rechterlijke organisatie onlosmakelijk was verbonden met de uitvoering van de Franse wetten, pleitte hij voor een zeer geleidelijke invoering en niet eerder dan 1 januari 1812. Maar ook dat werd niet gegund. Immers, bij Keizerlijk Decreet van 18 oktober 1810 – de Hollandse commissie was inmiddels al naar huis vertrokken – werd onomwonden bepaald dat in de Hollandse departementen de Franse bestuurlijke en rechterlijke organisatie onverkort zou worden ingevoerd, en wel met ingang van 1 januari 1811.

Om dit te bewerkstelligen overspoelde een invasie van Franstalige ambtenaren ons land. Het Algemeen Bestuur over de Hollandse departementen bestond, behalve uit Lebrun, uit zes directeuren, waarvan die voor Binnenlandse Zaken, Politie en Douanes Fransen waren. Voor Binnenlandse zaken werd benoemd François Jean-Baptiste d'Alphonse, prefect van het departement Gard. Zijn belangrijkste taak was het aansturen van de prefecten. Hij was ook de bestuurlijke schakel met Parijs. De directeurspost van Politie werd ingenomen door Paul-Etienne Devilliers Duterrage, commissaris-generaal te Boulogne-sur-mer. Het politieapparaat zou een belangrijke rol spelen bij de repressie van onlusten ten gevolge van de Franse impopulaire maatregelen, zoals de conscriptie en de belastingen. Was tot dan toe de handhaving van de orde een zaak van de openbaar aanklagers bij de gerechten, onder het Franse regime werd dat aan hen onttrokken en in handen van de politie gelegd. Het is een belangrijke constatering, omdat daarmee de rol van de keizerlijke procureurs veel bescheidener zou zijn en zich slechts zou beperken tot vervolging van strafbare feiten.

Aan het hoofd van de Douanes werd Coquebert de Monbret aangesteld. Onder zijn verantwoordelijkheid fungeerden de kantoren Amsterdam, Rotterdam, Groningen en Emden, die werden geleid door Fransen. Ook werden twee douanerechtbanken opgericht, in Utrecht en Groningen, die ook vrijwel uitsluitend uit Franstaligen zouden bestaan.

Bij de benoeming van de prefecten en onderprefecten van de nieuw gevormde departementen en arrondissementen werden eveneens de cruciale posten door Franstaligen inge-

⁷ Geciteerd bij J.W.A. Naber, *Overheersching en vrijwording* (Haarlem 1913), p. 37.

vuld. Dat was niet onbegrijpelijk omdat de belangrijkste taak van de prefect was ervoor te zorgen dat binnen zijn departement de bevelen van de Franse regering werden uitgevoerd. Ze konden binnen hun eigen departement zeer eigenmachtig optreden omdat al de bestuurlijke bevoegdheden binnen hun ambtsgebied in hun handen waren.⁸ In de twee grootste departementen, namelijk die van de Zuiderzee (Noord-Holland en Utrecht) en de Monden van de Maas (Zuid-Holland), benoemde Napoleon twee Franstalige Belgen: respectievelijk Antoine Visscher, graaf De Celles, en Goswin de Stassart. In het zuiden, namelijk in de departementen van de Monden van de Schelde en de Monden van de Rijn, werden respectievelijk een Belg en een Fransman benoemd, te weten Pierre Joseph baron Pycke en Nicolas baron Frémin de Beaumont. In de noordelijke en oostelijke departementen, te weten Westereems (Groningen), Friesland, Monden van de IJssel (Overijssel) en Monden van de Rijn (Gelderland) werden weliswaar Nederlanders benoemd, maar de onderprefecten waren weer van Frans-Belgische signatuur, waaronder de later bekende Belgische politici Van Gobbelschroy (Deventer) en Van der Linden d'Hoogvorst (Leeuwarden).

De invoering van de Franse rechterlijke organisatie

De organisatie van de rechtbanken in de zuidelijke departementen, die zouden ressorteren onder het Keizerlijk Hof te Brussel, te weten de Monden van de Rijn en de Monden van de Schelde en het arrondissement Breda, werd snel gerealiseerd. Rechtbanken van eerste aanleg zouden worden gevestigd in de arrondissementshoofdsteden.⁹ Hiermee was François Baron Beyts, procureur-generaal bij het Keizerlijk Hof te Brussel, belast. Beyts pakte de zaken energiek aan. Op 8 november 1810 kon Napoleon al de uiteindelijke rechterlijke organisatie voor deze gebieden bekend maken. De beoogde invoering op 1 januari 1811 werd doorkruist door de invoering van een nieuwe rechterlijke organisatie voor heel het keizerrijk, die pas van kracht zou worden na de installatie van de keizerlijke gerechthoven. Voor wat het Hof te Brussel betreft vond deze installatie eerst op 20 mei 1811 plaats. De subalterne rechtbanken volgden niet lang daarna.

Voor het noordelijk deel werden op grond van het Keizerlijk Decreet van 18 oktober 1810 de contouren van de rechterlijke organisatie beschreven. Den Haag zou de zetel worden van het Keizerlijk Hof voor dit ressort. Behalve in elke arrondissementshoofdplaats zou ook een rechtbank van eerste aanleg worden gevestigd in Haarlem, Alkmaar, Leiden en Gorinchem.

Eén van de belangrijkste veranderingen die het Franse systeem in ons land teweeg bracht was de organisatie van de openbaar aanklagers. Aan de rechtbanken van eerste aanleg waren keizerlijke procureurs als openbaar aanklagers verbonden. Waren deze tot dan

⁸ J. Godechot, *Les institutions de la France sous la Révolution et l'Empire* (Paris 1968), p. 589.

⁹ Zie voor de beschrijving van de Franse rechterlijke organisatie in 1811 Van Boven, *Rechterlijke instellingen*, p. 247-252.

toe in hun werkzaamheden slechts onderhorig aan de rechtbank waaraan ze verbonden waren, nu werden ze verenigd in één openbaar ministerie met een zekere hiërarchische opbouw. Aan het hoofd stond de *Grand Juge*, de minister van justitie. De procureur-generaal van het Keizerlijk Hof was de hoogste aanklager binnen het ressort. De keizerlijke procureurs bij de rechtbanken van eerste aanleg waren aan hem ondergeschikt. Zoals hierboven al gememoreerd, waren de openbaar aanklagers lijdelijk in de opsporing van strafbare feiten. Onder het Napoleontisch regime was de opsporing immers een zaak van het politieapparaat en in extreme gevallen van het leger. Bovendien werden niet alle strafbare feiten door de gewone rechtbanken behandeld. Om oproerlingen en relschoppers te straffen werden militaire rechtbanken ingericht, die zonder mogelijkheid van appel en in de vorm van snelrecht vonnis wezen.¹⁰ De keizerlijke procureurs moesten er bij hun rechtbanken ook op toezien dat er ordelijk en volgens de wetten en instructies recht werd gesproken, of zoals de Nijmeegse president In de Betouw het in 1811 stelde: de keizerlijk procureur moest het *tribunal* zijn justitiële plichten leren.¹¹ Over de wijze van rechtspreken en het functioneren van de rechtbank in het algemeen rapporteerde de keizerlijk procureur periodiek aan de procureur-generaal. Bovendien maakte hij samen met de president van de rechtbank een lijst op van kandidaten voor de post van vrederechter binnen het arrondissement.¹²

Op zoek naar kandidaten voor de rechterlijke functies

Op grond van het Keizerlijk Decreet van 18 oktober 1810 werd de procureur-generaal van het Keizerlijk Hof te Den Haag belast met de reorganisatie van de rechtspraak in Holland. Omdat de bovengenoemde Beyts zich zowel in eigen land als ook in de zuidelijke Hollandse departementen de organisatie van de rechterlijke macht uitstekend had voorbereid, werd hij voor dezelfde opgave overgeplaatst van Brussel naar Den Haag.¹³ Beyts had een uitstekende relatie met de regering in Parijs. Dat bewijst zijn carrièreverloop. Na enkele bestuurlijke en rechterlijke functies in zijn geboortestad werd hij in 1797, niet lang na de inlijving van België, verkozen in de Raad van Vijfhonderd te Parijs. Bij de coup van 18 Brumaire jaar VIII verzette hij zich aanvankelijk tegen Napoleon, maar hij draaide snel bij en werd in 1800 prefect van het departement Loire-et-Cher te Blois. Een half jaar later keerde hij naar België terug en werd procureur-generaal bij het Hof van Beroep te Brussel. Als inspecteur-generaal van de rechtsscholen kende hij de meeste jonge juristen in zijn land. Door zijn ervarenheid, zijn goede reputatie en zijn absolute loyaliteit, genoot hij groot vertrouwen van

¹⁰ Joor, *Adelaar*, p. 662-665.

¹¹ C.P. Aubel, *De rechtbank te Nijmegen 1811-1877* (Zutphen 2002), p. 20.

¹² H.J.M. van Dapperen, *De vrederechter in Nederland 1811-1838* (Diss. Rotterdam 1991), p. 53.

¹³ Art. 113. Het decreet is afgedrukt in C.J. Fortuyn, *Verzameling van wetten, besluiten en andere regtsbronnen van Franschen oorsprong, in zooverre deze, ook sedert de invoering der nieuwe wetgeving, in Nederland van toepassing zijn* (Amsterdam 1839 1841), p. 181-216.

Parijs, in het bijzonder van de Grand Juge, minister van justitie. Hij bezat hetzelfde fanatisme voor de Franse zaak als zijn landgenoten De Stassart en De Celles, die ook hun carrière begonnen als prefect in Frankrijk: toegewijde en door en door betrouwbare vazallen van het napoleontisch regime.

Kon Beyts bij de reorganisatie van de rechterlijke macht in de zuidelijke provincies geheel zijn gang gaan, voor de noordelijke departementen moest Beyts samenwerken met de president van het Keizerlijk Hof in Den Haag. In die positie was de eerder genoemde Cornelis Felix van Maanen benoemd. De gedachte hierachter was dat Van Maanen de meeste kandidaten voor een rechtersfunctie wel kende. Zijn benoeming viel uiteraard in goede aarde bij de Noord-Nederlandse juristen, want die waren bezorgd dat de vreemdeling Beyts weinig oog had voor de particuliere belangen van de kandidaten. De raadsheer bij het Departementaal Hof van Holland, Jan Lodewijk Farjon, verwoordde dat in een brief aan Van Maanen aldus: 'Het is in alle gevallen te wenschen, dat deze heer die hier geene personen noch zaken kent, door goede oogen zien mag, terwijl anderszins het gehele justitiewezen onherstelbaar bedorven zoude kunnen worden'.¹⁴

Beyts en Van Maanen gingen eind november 1810 aan de slag en alles leek voorspoedig te gaan. Lebrun kon dan ook op 4 december aan Napoleon verheugd berichten: 'Le travail s'est fait dans un excellent esprit et avec le meilleur accord'.¹⁵ Maar al spoedig verliep de samenwerking stroef. Dat had een paar oorzaken. Ten eerste opereerde Beyts vanuit Den Haag, terwijl Van Maanen vanuit zijn woonplaats Amsterdam moest werken. Zodoende bleef het contact meestal beperkt tot in haast geschreven briefjes. Beyts ging bovendien geheel zijn eigen gang en passeerde Van Maanen regelmatig of lichtte hem te laat in. Beyts regelde ook de contacten met Parijs. Kortom, Beyts degradeerde Van Maanen tot een hulp of adviseur, die hij naar believen al of niet informeerde. Dit moet Van Maanen uitermate gegriefd hebben. Die had namelijk een groot prestige opgebouwd bij zijn collega's die hij allemaal kende. Een fraaie getuigenis daarvan zijn de vele sollicitatiebrieven uit die tijd, die zich in zijn privé-archief bevinden.¹⁶ Nu hij door toedoen van Beyts aan macht en invloed inboette, kon hij veel minder voor hen betekenen. In hetzelfde privé-archief heeft Van Maanen zijn correspondentie met en over Beyts bijgehouden.¹⁷ Die brieven geven een goede kijk op de onderlinge relatie en de handelwijze van Beyts. Tijdens zijn opdracht leefde Beyts in Den Haag vrij geïsoleerd. Velen die zich bij hem probeerden aan te dienen werden vrij 'winderig' behandeld. Enkele malen bewoog hij zich in de Haagse salons en stichtte daar de nodige verwarring door mogelijke kandidaten te ontmoedigen zich beschikbaar te stellen voor de door hen gewenste functies.¹⁸ Tijdens een diner ten huize van een van de

¹⁴ Nationaal Archief, Coll. Van Maanen 1900, inv.nr. 50.

¹⁵ H.T. Colenbrander (ed.), *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840* ('s-Gravenhage 1905 1922), VI, p. 103-104

¹⁶ Nationaal Archief, Coll. Van Maanen 1900, inv.nr. 50.

¹⁷ Nationaal Archief, Coll. Van Maanen 1900, inv.nr. 47

¹⁸ Voorbeelden bij M.E. Kluit, *Cornelis Felix van Maanen, tot het herstel der onafhankelijkheid, 9 september 1769-6 december 1813* (Groningen/Djakarta 1954), p. 345.

raadsheren liet Beyts onomwonden blijken dat hij het allerminst naar zijn zin had in Den Haag en dat hij na de invoering van de rechterlijke organisatie naar Brussel zou terugkeren. Hij had zijn huis aan het Voorhout dan ook tot 1 mei gehuurd. Zijn wens ging in vervulling want in mei 1811 werd hij benoemd tot president van het Keizerlijk Hof te Brussel.

Beyts ging beslist niet alleen op het oordeel van Van Maanen af bij het opstellen van de lijst van kandidaten. Zo zocht hij, buiten Van Maanen om, contact met de procureurs-generaal van de voormalige departementale gerechtshoven om lijsten van kandidaten in te leveren.¹⁹ Ook ging hij vaak op zijn eigen oordeel af, waardoor hij kundige en ervaren rechters passeerde. Een enkele maal moest Van Maanen de hulp invoeren van Lebrun om toch de door hem gewenste kandidaat op de voordracht te krijgen. Tegenover afgewezen kandidaten verontschuldigde Van Maanen zich met de mededeling dat Beyts hem in vele benoemingen niet had gekend.

De kandidaten voor keizerlijke procureurs

Ondanks de stoeve samenwerking was het Beyts en Van Maanen in januari 1811 gelukt een lijst met kandidaten voor de rechterlijke functies gereed te krijgen, die naar Parijs werd verzonden. Het hele corps zou bestaan uit Noord-Nederlandse kandidaten, ook die voor de post van keizerlijk procureur. Dat ambt was begeerlijk omdat de salariëring gelijk stond met die van president. De meeste nog functionerende openbare aanklagers solliciteerden dan ook op deze functie. Groot was dan ook de teleurstelling toen Napoleon uiteindelijk anders besliste. De keizerlijke procureurs bij de rechtbanken van eerste aanleg moesten zijn *sujets qui n'appartiendraient pas à la Hollande*. Het betekende dat de inmiddels naar Parijs verzonden voordrachten moesten worden aangepast. Beyts wilde dat zelf doen, omdat hij veronderstelde dat Van Maanen niet bekend was met geschikte kandidaten buiten Holland.²⁰ De oorspronkelijk voorgedragen kandidaten werden nu bij de rechtbanken van eerste aanleg als rechter van instructie aangesteld. Lebrun betreurde dit beleid van de keizer zeer. In een brief van 15 januari 1811 berichtte hij hem: 'Il est malheureux que l'intention de Votre Majesté soit d'avoir dans tous les tribunaux de la Hollande des procureurs impériaux de l'ancienne France. M. Beytz qui est à la Haye nous dit qu'il a présenté pour juges d'instruction ceux qui l'avaient été pour procureurs impériaux, mais il est plus qu'à craindre que cet échange fait en bloc ne réussisse pas. La plupart ne s'en accommoderont pas, où se trouveront mal placés'.²¹

Het zou meevallen. De meesten namen deze degradatie voor lief en accepteerden de nieuwe functie. Men vreesde bij weigering voor geen enkele andere post meer in aanmerking te komen. Overheidsbanen waren gewild, omdat door de tiërcering van de staats-

¹⁹ Zie Van Boven, *Rechterlijke instellingen*, p. 254 en Kluit, *Van Maanen*, p. 344-345.

²⁰ Nationaal Archief, Coll. Van Maanen 1900, inv.nr. 47 (brief Beyts aan Van Maanen, 14 januari 1811)

²¹ Colenbrander, *Gedenkstukken*, VI, p. 107-108.

schuld en de ontwaarding van de buitenlandse aandelen en obligaties voor velen een vast inkomen, hoe bescheiden ook, belangrijk was.²²

Nu stond Beyts alleen voor de lastige taak om geschikte personen te vinden die de posten van keizerlijk procureur konden bekleden. Hij koos ervoor om zoveel als mogelijk was Zuid-Nederlanders te selecteren. Dit had twee voordelen. Ten eerste kende hij de mogelijk geschikte personen, niet alleen omdat hij zoveel jaren werkzaam was geweest bij het Keizerlijk Hof te Brussel, maar ook omdat hij als inspecteur-generaal van de rechtsscholen erg actief was geweest in de opleiding van jonge juristen. Bovendien zouden Zuid-Nederlandse kandidaten meer kennis hebben van de taal. Hoe was nu de toestand van de rechterlijke organisatie in België in 1811? Uit welk reservoir zou Beyts moeten putten? Na de inlijving van de zuidelijke Nederlanden in 1795 werden inderhaast revolutionaire rechtbanken ingericht die volgens Van Hille bezet werden door avonturiers, arrivisten en mannen zonder diploma.²³ De juridische faculteiten werden gesloten. Maar onder het Consulaat werd de rechtspraak gereorganiseerd, en dit betekende tevens een reorganisatie van het rechtenonderwijs. Het regime had immers weer behoefte aan kundige juristen. In elke stad, waar een hof van beroep was gevestigd, werd een *École de droit* opgericht. De nieuwe rechtsscholen verschilden van de traditionele universiteiten doordat ze toegepast onderwijs doceerden, sterk gericht op de kennis van de nieuwe Franse codes. In Brussel ging eerst in 1808 de *École de droit* van start, die verschillende jonge juristen zou afleveren voor een loopbaan bij de rechterlijke macht.²⁴

Wie waren nu de kandidaten van Beyts voor de Nederlandse posten? Aan de hand van de korte en beschikbare biografietjes kunnen we ons een zeker beeld hiervan vormen. Het waren voornamelijk kandidaten die om verschillende redenen in eigen land geen goede carrière konden maken. Dat kon zijn omdat ze te jong waren, of omdat ze door externe oorzaken vastliepen in hun loopbaan. Maar bij Beyts stond voorop dat de kandidaten kundig waren en geverseerd in het Franse recht. Immers, ze hadden een belangrijke voorlichtende taak op dit punt voor de rechtbanken waaraan ze verbonden waren.

We noemen enkele voorbeelden van goede Belgische juristen wier carrière blokkeerde. Jean Grégoire Begheyn die in 1811 benoemd zou worden tot keizerlijk procureur te Gorinchem en inmiddels al 58 jaar oud was, had aanvankelijk een mooie loopbaan. Onder het ancien régime was hij burgemeester van Geraardsbergen, en lid van de Staten van Vlaanderen, na 1795 was hij vrederechter en maire in zijn woonplaats. Volgens Beyts bezat hij een 'excellente moralité, de la lumière et de la fortune', steeds de drie belangrijkste criteria om de kandidaat-rechters tijdens het Franse bewind te beoordelen. Begheyn was voor Beyts aanvankelijk de kandidaat voor het presidentschap van de rechtbank te Oudenaarde, die zeer slecht functioneerde. Beyts ging zelfs zover om Parijs voor te stellen de Oudenaardse

22 Van Boven, *Rechterlijke instellingen*, p. 253-254.

23 Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 5.

24 J. Grauwels, 'Lijst der gediplomeerde studenten van l'École de droit de Bruxelles (1806-1817)', in: *L'Intermédiaire des Généalogistes* (sept. 1966), nr. 125, p. 238-254.

rechtbank maar op te heffen, als Begheyn de orde niet zou kunnen herstellen. De benoeming van Begheyn ging uiteindelijk niet door, maar waarom is niet helemaal duidelijk.²⁵ Voor Begheyn bleek achteraf het Hollandse Gorinchem een goede plek te zijn, want tijdens het Nederlands bestuur na 1813 keerde hij na een kort oponthoud in 1815 terug als officier van justitie te Gorinchem en bleef dat tot 1820. Vermoedelijk in dat jaar of kort daarop overleed hij.

Voor Claude Alexis de Chavannes de la Giraudière, de nieuwe keizerlijk procureur te Leiden, gold een beetje hetzelfde. De Chavannes was een geboren Fransman, afkomstig uit Valenciennes. Door zijn huwelijk met een Belgische, bezat hij vele bezittingen in Zeeuws Vlaanderen. Hij was van 1804 tot 1810 verbonden aan de rechtbank in Eeklo, waar hij een slechte verstandhouding had met de openbaar aanklager. Dat werd naar de mening van iedereen – en ook van Beyts – door de laatste veroorzaakt, die dan ook in 1809 moest aftreden. Chavannes, die de slechte werkverhoudingen binnen de rechtbank wilde ontvluchten, zocht aanvankelijk een procureurspost te Zierikzee, dichterbij huis, maar moest uiteindelijk genoegen nemen met Leiden. Daar zou hij zich onderscheiden door zijn rustige en evenwichtige optreden tijdens de rellen over de conscriptie in april 1813. Na 1813 zou hij naar Frankrijk terugkeren en zijn loopbaan beëindigen als griffier van een vrederegerecht te Parijs.

Ook de benoeming van Jean-Baptiste Blondeau tot procureur in Leeuwarden, was het gevolg van problemen in zijn loopbaan. Blondeau streefde een wetenschappelijke carrière na. Op het moment van zijn benoeming tot procureur was hij docent aan de *École de droit* te Parijs en hij verwachtte de overleden Portiez de l'Oise als hoogleraar burgerlijk recht te kunnen opvolgen. Maar dat mislukte door de grote concurrentie. Beyts meende hem nu naar de noordelijke Nederlanden te kunnen lokken, en waarschijnlijk had de prefect De Stassart daar ook de hand in want hij was vriend en Naamse stadsgenoot van Blondeau. Toch zou Blondeau weigeren. Hij bleef in Parijs, wachtend op een nieuwe kans aan de universiteit. Die kreeg hij in 1819, toen hij benoemd werd tot hoogleraar in het Romeinse recht.²⁶

De nieuwe keizerlijk procureur van Dordrecht, François Dierkens de Wijdegracht, was ook een favoriet van Beyts, die verscheidene vergeefse pogingen ondernam om hem als president in een van de Vlaamse rechtbanken benoemd te krijgen. In 1811 was Dierkens 63 jaar en als rechter verbonden aan de rechtbank van eerste aanleg te Antwerpen. Hij had privé geen beste reputatie. Volgens de prefect speculeerde hij in onroerend goed en betaalde hij zijn schulden niet. In zijn eigen land waren daarom zijn carrièremogelijkheden beperkt, en een tijdje buitenland zou hem beslist goed doen. Dierkens had grote ambities. Tijdens zijn verblijf in Dordrecht solliciteerde hij naar de post van procureur-generaal te Brussel en in 1813 naar het raadsheerschap bij het Keizerlijk Hof te Den Haag, beide keren tevergeefs. In 1813 zou hij ambteloos terugkeren naar zijn geboortegrond.

²⁵ P. van Hille, *Het Hof van Beroep te Brussel en de Rechtbanken van Eerste Aanleg in Oost- en West-Vlaanderen onder Frans Bewind, 1800-1814* (Handzame 1970), p. 139.

²⁶ *Biographie nationale*, t. 2 (Bruxelles 1868), kol. 512-525.

Cobus, die zou worden benoemd tot keizerlijk procureur te Middelburg, was eveneens enkele malen kandidaat van Beyts in eigen land. In 1810 nog had Beyts hem voorgedragen voor een rechtersstoel te Dendermonde. In Brussel, waar Cobus vandaan kwam, accepteerde men hem niet omdat hij in de eerste jaren van de revolutie te fanatiek was geweest. Uiteindelijk wilde ook Dendermonde hem niet en zo zocht Cobus zijn heil buiten het vaderland.²⁷

Een man die het in eigen land ook een beetje verbruid had, was de president van de rechtbank van Kortrijk, Jan Baptist de Burck. Hij was een prima jurist, maar een onverbeterlijke alcoholist. Beyts moet gedacht hebben dat een verandering van omgeving hem van deze ondeugd zou afhelpen. De Burck werd benoemd op de prestigieuze post van keizerlijk procureur te Amsterdam en zou in mei 1811 zelfs Beyts opvolgen als procureur-generaal van het Keizerlijk Hof te Den Haag. Daar ging het weer mis. De Burck was vaak absent of verscheen beschonken op de zittingen. Uiteindelijk maakte Van Maanen er een eind aan en overreedde hem om in oktober 1811 ontslag te nemen. De Burck vestigde zich daarna als advocaat te Brussel.²⁸

Een bijzonder geval was de jonge Brugse advocaat François Pelichy, die in ons land een mooie carrière zou maken en zelfs minister van R.K. Eredienst (1843-1844) zou worden. Hij zag zijn loopbaan bij de Brugse rechtbank geblokkeerd door de benoeming van zijn jongere broer in dezelfde rechtbank. Pelichy, die een getalenteerd jurist was, werd door Beyts overgehaald om keizerlijk procureur te worden in Utrecht. Hij werd door de leden van deze rechtbank zeer gewaardeerd. Later zou hij De Burck opvolgen in Amsterdam.

Verscheidene kandidaten kwamen uit de kring van jonge juristen uit Brussel. De meesten waren lid van de balie en daarom bij Beyts goed bekend. Vaak waren ze ongehuwd en eerder bereid om hun woonplaats te verlaten, zoals J.H. Simons, Huart, Dansaert Krain, Van Merstraeten, Tiberghien en Criquellion.

In een maand tijds had Beyts zijn lijst van kandidaten klaar, die ook allemaal benoemd werden. Maar niet iedereen nam zijn benoeming aan. In het bijzonder de posten in de noordelijke departementen, Friesland en Westereems, waren moeilijk in te vullen. Voor de post in Leeuwarden weigerden twee kandidaten, waarna met schuiven van posities uiteindelijk deze vacature kon worden ingevuld. De snelheid waarmee alles moest gaan, zorgde er evenwel voor dat bij de installatie van de rechtbanken op of rond 1 maart 1811 vele Belgische procureurs afwezig waren, ofwel omdat men niet op de hoogte was van het tijdstip, ofwel omdat men nog niet verhuisd was.

²⁷ Van Hille, *Frans Bewind*, p. 83.

²⁸ Kluit, *Van Maanen*, p. 364-368.

De Belgische keizerlijke procureurs nader bekeken

Over het functioneren van de Belgische keizerlijke procureurs geven de bronnen niet veel uitsluitsel. Wel deelden ze in de onwennigheid van de Hollanders voor het Franse systeem en de Franse wetgeving. Pijnlijk werd ervaren dat sommigen van hen bij de installatie van de rechtbanken niet nalieten het Franse recht te roemen ten koste van het Hollandse recht. Beyts' redevoering bij de installatie van het Keizerlijk Hof te Den Haag was zelfs erg neerbuigend en haast vernederend. Breed mat hij de gebreken van de Hollandse rechtspraak uit en prees de zegeningen van het Franse recht. Van Maanen daarentegen roemde de 'École de droit hollandaise' en herinnerde aan de grote Hollandse rechtsgeleerden zoals Hugo de Groot en Bijnkershoeck, maar toch, wetende dat het tij gekeerd was, spoorde hij zijn collega's aan zich te verdiepen in het Franse recht.²⁹ Het was klaarblijkelijk voor beiden erg wennen. De keizerlijk procureur van Nijmegen, Heymans, deed tijdens zijn installatierede ongeveer hetzelfde als Beyts en kraakte op zijn beurt het tot dan toe geldende Gelderse recht af. En dat tegenover de president van de Nijmeegse rechtbank, Jan in de Betouw, een van de meest gerenommeerde rechtsgeleerden die Gelderland rijk was en een van de leden van de nationale codificatiecommissie van 1798. De Betouw zweeg en liet de holle retoriek over zich heengaan.³⁰

Over de mate waarin de Belgische keizerlijke procureurs accommodeerden binnen hun directe omgeving is ook niet zoveel bekend. Sommigen van hen solliciteerden in de jaren 1811-1813 naar functies in hun vaderland, hetgeen wijst op een niet gelukkig zijn met baan en standplaats.³¹ Anderen, zoals de keizerlijk procureur van Haarlem, Apers, waren vaak met verlof. Daarentegen waren er tenminste twee Belgen die in hun standplaats met de betere families verkeerden en zelfs daar inhuwelijkten. Het betrof Jan Benjamin Roelants, keizerlijk procureur te Groningen, die met de dochter van de onderprefect Lewe zou trouwen, en de procureur van Zutphen, De Bare, die in het huwelijk trad met de dochter van de vrederechter van Groenlo, Batenburg.

Toch nemen we aan dat de meeste Belgische keizerlijke procureurs in een geïsoleerde positie verkeerden. Zowel de taal als de godsdienst (de meesten van hen waren rooms-katholiek), als ook het vreemdeling zijn moet het heel lastig voor hen hebben gemaakt om in hun omgeving geaccepteerd te worden. Treffend in dit verband is de getuigenis die Van Maanen in 1813 afgaf ten behoeve van de procureur-generaal van het Keizerlijk Hof, Jacquinet, die naar Frankrijk gevlucht was. Volgens Van Maanen was Jacquinet de enige vreemdeling tijdens de Franse overheersing die welkom was in de beste families in Den Haag.³²

²⁹ Idem, 350.

³⁰ O. Moorman van Kappen, *Oud-Nijmeegse rechtspleging* (Nijmegen 2000), p. 55-57, geciteerd bij Aubel, *Rechtbank Nijmegen*, p. 19-20.

³¹ In 1812 solliciteerden liefst vier Belgische procureurs bij de Nederlandse rechtbanken naar dezelfde functie in Kortrijk, te weten Le Mercier, Bouly de Lesdain, Helsen en Mesdach (Van Hille, *Frans Bewind*, p. 191).

³² Nationaal Archief, Coll. Van Maanen 1900, inv. nr. 53.

Hebben de keizerlijke procureurs zich gehaat gemaakt bij de bevolking? Daarvan is noch in de literatuur, noch in de bronnen iets van gebleken. In zijn dissertatie over onlusten en opstanden in de Franse tijd, noemt Joor een voorbeeld, waarbij een keizerlijk procureur betrokken is bij de repressie. Het betreft de Leidse procureur De Chavannes de la Giraudière. Hij nam actief deel aan het beteugelen van de opstand in april 1813 in Leiden en omgeving tegen de conscriptie. Hij deed dat overigens niet als procureur, maar omdat hij, vanwege zijn ervaring als oud-officier van het Franse leger, tijdelijk als hoofd van de Leidse politie werd aangesteld. Het optreden van De Chavannes kenmerkte zich door gematigdheid en kalmte, waardoor hij onnodig bloedvergieten kon voorkomen.³³

Ook als openbare aanklagers zullen de Belgen zich niet extreem repressief hebben opgesteld. Integendeel lijkt het, want de vonnissen die door de rechtbanken werden gewezen in zaken van onrust en opstand waren uitermate mild. Dit tot grote ergernis van Napoleon, die zoveel mogelijk van dergelijke openbare-orde-zaken aan de rechtbanken trachtte te onttrekken en liet afhandelen door ad hoc ingestelde militaire rechtbanken. Hiervóór is al opgemerkt dat de keizerlijke procureurs een lijdelijke positie hadden. De opsporing en onderzoek van misdrijven was een zaak van de politie die geheel in handen was van Fransen.

Dat de keizerlijke procureurs gematigd waren kan ook blijken uit hun verdere carrière. Na het herstel van de onafhankelijkheid in december 1813 vluchtten de meesten het land uit. Bovendien waren bij Souverein Besluit van 12 december 1813 alle vreemdelingen uit hun post ontslagen.³⁴ Toch kon vrijwel iedereen ongestoord zijn loopbaan vervolgen in eigen land, ook na de vereniging van België en Nederland. Enkel wisten zelfs hun loopbaan bij de Hollandse rechtbank voort te zetten, zoals De Pelichy, Begheyn en Roelants.

Er was een uitzondering, François Beyts. Hij zou onder het Nederlands bewind geen post meer krijgen. Dat was het werk van de kersverse minister van Justitie Van Maanen. Die had Beyts zijn optreden in 1811 klaarblijkelijk niet vergeven.

Bijlage

Belgische functionarissen bij de Nederlandse rechtbanken 1811-1813

APERS, Carolus Joannes; keizerlijk procureur Rb Haarlem 1811-1813. *Personalia*: °Gent 8-12-1760 – †Gent 15-10-1819, zn. van François en Marie Livine de Keysele; ongehuwd. *Loopbaan*: studie licentiaat in de rechten 1787; rechter Tribunal civil départemental en later cour criminelle te Antwerpen (B), dec 1813 naar Gent teruggekeerd; 1814 rechter Rb Gent; liet zich in Haarlem, waar hij na 1812 weinig verbleef, waarnemen door zijn substituut; sprak nauwelijks Nederlands. *Bronnen*: C.W.D. Vrijland, *De rechtbank te Haarlem* (Haarlem 1969), p. 65; Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 174.

BARE, Pierre Jean de; keizerlijk procureur Rb Zutphen 1811-1813. *Personalia*: °Oudenaarde ca. 1776 (bij zijn huwelijk 36 jaar oud) – †Veurne 13-11-1820, zn. van Emmanuel Philippe, raadsheer-pensionaris van Oudenaarde, en Antonetta Menke, tr. Groenlo 1812 Geertruida Margareta Batenburg, dr. van Jan Hendrik, vrederech-

³³ Joor, *Adelaar*, p. 668-669, Colenbrander, *Gedenkstukken*, VI, p. 385.

³⁴ Souverein Besluit 12 december 1813, nr.6, waarin alle Franse ambtenaren uit de dienst werden ontslagen.

- ter te Groenlo (Gld.), en Maria Helena Catharina von Basten. *Loopbaan*: 1810 griffier Tribunal de police Oudenaarde, tot 1813 keizerlijk procureur te Zutphen, daarna officier van justitie te Veurne tot zijn dood. *Bronnen*: Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 175, BS Groenlo.
- BEGHEYN, Jean Grégoire; keizerlijk procureur Rb Gorinchem 1811-1813. *Loopbaan*: studie rechten (licentiaat 1776), advocaat en burgemeester van Geraardsbergen, lid Staten van Vlaanderen, onder Frans bewind (1795) secretaris-generaal van het Land van Aalst, vrederechter en burgemeester van Geraardsbergen; bleef tot 1813 in functie, daarna vervangen door de substituut, maar in 1815 tot tenminste 1820 officier van justitie Rb Gorinchem Opgave: Beyts in 1810: 'Sous l'ancien régime bourgemestre de la ville de Grammont, membre du chef-collège d'Alost, juge de paix et maire de Grammont, excellente moralité, de la lumière et de la fortune, pourrait honorer la place de président à Oudenaarde et rétablir la réputation de ce tribunal, qui n'est pas mal délabrée.' *Bronnen*: Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 177; Van Hille, *Frans bewind*, p. 138.
- BEKEN PASTEEL, Joseph Marie Emmanuel Arnold van der; substituut van de keizerlijk procureur Rb Den Bosch 1811, keizerlijk procureur Rb Den Bosch 1811-1813. *Personalia*: °Leuven 1787 – †Brussel 1875 zn. van jhr. mr. Jacob Joseph en Jeanne Richarde Joseph de Grez. *Loopbaan*: studie rechten, 1813 advocaat Hof van Beroep Brussel (broer was Michel Alexander Joseph, werd in 1828 rechter Rb Eindhoven en in 1838 president. Deze was gehuwd in 1810 met dr. van de vooraanstaande magistraat en fabrikant te Eindhoven Johannes Theodorus Smits.³⁵ *Bronnen*: Ned. Adelsboek 1988.
- BELEN, Joseph Lambert Francois van der; keizerlijk procureur Rb Den Bosch; heeft benoeming niet aangenomen. *Personalia*: °Leuven. *Loopbaan*: studie rechten Leuven (promotie 1792), 1792 advocaat voor de Raad van Brabant te Brussel, 1804 griffier van het Departementaal Gerechtshof van Brabant te Breda, 1811 raadshier Keizerlijk Hof Brussel, bleef daar als lid Hooggerechtshof tot zijn dood. *Bronnen*: BHIC, Archief Raad van Brabant, inv. nr. 1394 (admissiebrief advocaat); Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 178.
- BEYTS, Josephus Franciscus; procureur-generaal Keizerlijk Hof te Den Haag, maart 1811. *Personalia*: °Brugge 17-5-1763 – †Brussel 15-2-1832; zn. van Frans, chirurgijn-pensionaris van het Proosche te Brugge; tr. Marie van de Vijvere, geb. Gent 17-7-1766, dr. van een advocaat. *Loopbaan*: studie filosofie en rechten Leuven 1782-1785 (primus); griffier te Brugge, 1788 substituut van de procureur-generaal Raad van Vlaanderen, 1789 lid Raad van Vlaanderen, pro Oostenrijks en dus ambteloos na de Brabantse Omwenteling in 1789, 1792 commissaris voor de Fransen te Brugge, 1797 lid Conseil des Cinq Cents te Parijs, 1800 prefect Loir et Cher, verkreeg de titel van baron van Napoleon, aug 1800 commissaris Tribunal d'appel te Brussel, later procureur-generaal Keizerlijk Hof Brussel, vanaf 1806 tevens inspecteur École de droit te Brussel, Koblenz en Straatsburg, mei 1811 president van het Keizerlijk Hof te Brussel; 1813 voorzitter bijzonder hof (Tribunal spécial) Hamburg en daar door geallieerden gevangen genomen, door Willem I niet gecontinueerd in Hoogrechtshof, ambteloos tot 1829, 1829 lid provinciale staten Zuid-Brabant, 1830 lid Nationaal Congres, 1831 senator en ondervoorzitter van de senaat. *Bronnen*: 'Le baron Joseph-François Beyts', in: *Biographie universelle et moderne* (Bruxelles 1843), I, p. 290; F. Stappaerts, 'Baron Joseph François Beyts', in: *Biographie nationale* (1868), II, kol. 410; 'François Beyts', in: *Dictionnaire de biographie française*, t. 6, col. 379; *Annuaire de la noblesse de Belgique* (Bruxelles 1856), p. 197-198; L. François, 'Frans Beyts', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge* (1974), p. 32-55; Idem, 'Frans Beyts', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, dl. 6, kol. 29-33, Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 180-181; <http://users.skynet.be/sb176943/AndriesVandenAbeele/AVDA346.htm>
- BLONDEAU, Jean Baptiste Antoine Hyacinthe; keizerlijk procureur Rb Leeuwarden, heeft zijn benoeming niet aangenomen. *Personalia*: °Namen 20-8-1784 – †Ermenonville (F) 4-11-1854. *Loopbaan*: studie rechten, in 1810 plv.-professor École de droit te Parijs, 1819 hoogleraar Romeins Recht universiteit Parijs. *Bronnen*: *Biographie Nationale*, t. 2 (Bruxelles 1868), kol. 512-525, Nationaal Archief Coll. Van Maanen 1900, inv. nr. 47 (brief Beijts aan Van Maanen, ongedateerd). R.S. Wegener Sleeswijk en L. Oldersma, *Rechterlijk Friesland 1811-1999*. *Naamlijst leden rechterlijke macht. Leden openbaar ministerie en griffiers* (Hilversum-Leeuwarden 1999), p. 14, 56, 81.
- BORRY, Antoine Louis Pierre; keizerlijk procureur Rb Rotterdam 1811-1813. *Personalia*: °Veurne 1796, †Veurne 23-2-1849; zn. van Louis en Isabelle de Brauwere; tr. Reine de Kytspotter. *Loopbaan*: in 1810 rechter-plv. in

35 A.R.M. Mommers, *Brabant van generaliteitsland tot gewest. Bestuursinrichting en gezagsuitoefening in en over de landen en steden van Staats-Brabant en Bataafs Brabant*, 14 september 1629-1 maart 1796, 2 dln. (Utrecht-Nijmegen 1953), p. 529.

- het Cour criminelle te Antwerpen; vlucht in 1813 naar zijn land met medeneming van een deel van het archief, w.o. de correspondentie met de Grand Juge; 1817 rechter Rb Veurne, 1836-1849 president Rb Veurne. Bronnen: Van Hille, *Nederlands Bewind*, 182, Kluit, Van Maanen, 410.
- BOULY DE LESDAIN, Alexandre Joseph; keizerlijk procureur Rb Assen 1811-1813. *Personalía*: °Valenciennes (Fr.). *Loopbaan*: studie rechten École de droit Brussel (promotie 1810), 1810 advocaat te Brussel, 1811 aanvankelijk benoemd tot procureur te Ems, 1815 procureur royal te Cambrai (Fr.), 1820-1859 president Rb Duinkerken. Bronnen: Van Hille, *Frans Bewind*, 191, nt. 8 ('Hij heeft dus in de magistratuur gediend gedurende het napoleontische regime, de restauratie, de juli-monarchie, de tweede republiek en het tweede keizerrijk'), Van Hille, *Nederlands Bewind*, 183.
- BRETON, Antoine Louis, griffier Rb Nijmegen, 1811-1813.
- BURCK, Jean Baptist de; keizerlijk procureur Rb Amsterdam, maart 1811, procureur-generaal Keizerlijk Hof te Den Haag, juli 1811-oktober 1811. *Personalía*: °Kortrijk. *Loopbaan*: studie rechten, 1796 rechter Rb Kortrijk, sous-prefect Kortrijk, 1810 president Rb Kortrijk, werd wegens regelmatige dronkenschap op 21 oktober 1811 ontslagen (overigens was Beyts bij de benoeming goed op de hoogte van zijn drankprobleem, want hij getuigde van hem bij zijn benoeming in 1810 tot president Rb Kortrijk: 'tellement adonné à la boisson qu'il ne jouit plus de sa raison et de ses moiens que par intervalle. Ses amis n'ont pu parvenir à le corriger de ce défaut trop connu et trop public, à part cela bon avocat'); 1814 advocaat te Brussel (advocaat in vele politieke processen). Bronnen: Kluit, Van Maanen, p. 364-367; Van Hille, *Frans Bewind*, p. 186; idem, *Nederlands Bewind*, p. 186.
- CHAVANNES DE LA GIRAUDIÈRE, Claude Alexis de; keizerlijk procureur Leiden 1811-1813. *Personalía*: Franse adel; °Villefranche (Fr. Rhône), zn. van Jean Baptiste en Marie Perret; tr. 1801 (hij was toen 32 jaar) Philippine Caroline Françoise du Bosch van Watervliet, dr. van Renier Grégoire, notaris-commissaris kanton Kaprijke (haar broer René Gregoire was vanaf 1800 rechter criminele rechtbank Antwerpen, bovendien zeer Fransgezind en revolutionair). *Loopbaan*: artilleriekapitein in Franse leger, plv. rechter Tribunal Gent, solliciteerde in 1801 vergeefs naar de functie van magistrat de sûreté te Sas van Gent, omdat hij veel bezittingen had in Zeeuws-Vlaanderen, griffier Rb Eeklo, 1810 magistrat de sûreté te Eeklo, solliciteerde tevergeefs naar plaats van keizerlijk procureur te Zierikzee; zou tot het einde in 1813 keizerlijk procureur blijven, werd in 1813 ridder in de orde van de Reünie, 1814 procureur royal te Coulommiers (Fr.); griffier vredegerecht te Parijs. Opgave: In 1809 getuigde Beyts van hem: 'Il a rempli ses fonctions avec ce zèle pour le service et avec ce caractère d'équité qui convient à un magistrat digne de la confiance de son souverain, et je ne crois pas que je puisse mieux indiquer, même pour la place de juge instructeur. Quoique le Sr. De Chavannes soit né dans l'intérieur de la France, cependant il a appris et il parle et écrit fort bien la langue flamande, ce qui dans l'arrondissement d'Eecloo, qui renferme tout la flandre, ci-devant hollandaise, où la langue française n'a pas encore pû pénétrer, lui donne un avantage incalculable. Cette connaissance est même ici presque nécessaire' (Van Hille, *Frans Bewind*, p. 93). Bronnen: O. Schutte, *De orde van de Unie* (Zutphen 1985), p. 209; Colenbrander, *Inlijving en Opstand*, p. 56; Van Hille, *Frans Bewind*, p. 74, nt. 4; idem, *Nederlands Bewind*, p. 189; J. Logie, *Les magistrats des cours et des tribunaux en Belgique. 1794-1814. Essai d'approche politique et sociale* (Genève 1998), p. 316.
- CLAERHOUDT, Henri; keizerlijk procureur Rb Alkmaar, heeft zijn benoeming niet aangenomen. *Loopbaan*: 1810 griffier Cour criminelle departement van de Leie (Brugge), op 9 juli 1811 benoemd tot substituut procureur-generaal bij het Keizerlijk Hof te Brussel, 1814-1830, raadsheer Hooggerechtshof Brussel; 1813 procureur des konings te Brugge; pensioen 1830, in Alkmaar is in de Franse tijd nooit een keizerlijk procureur meer benoemd; zijn functie werd door de substituut waargenomen. Bronnen: Nationaal Archief, Archief Ministerie van Justitie 1813-1876, inv. nr. 5024; Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 190.
- COBUS; keizerlijk procureur Rb Middelburg 1811-1813. *Personalía*: °Leuven; verwant aan Petrus Wautelée, eerste voorzitter Keizerlijk Hof Brussel. *Loopbaan*: studie rechten, 1810 rechter-plv. Rb Brussel, 1822 rechter Rb Brugge, niet herbenoemd in 1830. Opgave: in 1810 zei een geheim politierapport over hem en enkele mederechters Rb Brussel 'médiocres et peu considérés'. De substituut procureur-generaal Keizerlijk Hof Brussel merkte in diezelfde tijd op: 'Cobus et Wackiers (collega van Cobus) se sont montrés désavantageusement sous le régime de la terreur, la reminiscence en reste et ils ne jouiront jamais d'aucune confiance ni d'aucune considération. M. Beyts a cru que Cobus et suffisamment instruit pour être procureur impérial à Nimègue'. Bronnen: *Almanac Impérial* 1812; Van Hille, *Nederlands Bewind*, 190;

- CRIQUELLION, Joseph Leopold; keizerlijk procureur Rb Zwolle 1811-1813. *Personalía*: °29-8-1780 – †1817. *Loopbaan*: studie rechten École de droit Reims (licentiaat), 1810 advocaat en griffier vredegerecht Brussel, 1814 procureur des konings Rb Dendermonde, weigerde zijn eed als procureur in te trekken als voorwaarde om de laatste sacramenten te verkrijgen bij zijn sterven! Bronnen: Van Hille, *Frans Bewind*, p. 85; idem, *Nederlands Bewind*, p. 194.
- CRIQUILLON, Alexis Joseph; keizerlijk procureur Rb Appingedam 1811-1813. *Loopbaan*: studie rechten, in 1810 rechter Rb Turnhout.
- DANSAERT KRAIN, Jean Baptiste; keizerlijk procureur Rb Den Haag 1811-1813. *Loopbaan*: studie rechten, 1808 burgermeester van Sint-Pieters-Leeuw bij Brussel, in 1810 advocaat te Brussel. Bronnen: J.F. van West de Veer, *De Rechtbank te 's-Gravenhage van 1811-1966* (z.pl. z.d. [1966]), p. 21.
- DIERKENS DE WIJDEGRACHT, François J.M.; keizerlijk procureur Rb Dordrecht 1811-1813. *Personalía*: °1-3-1748, zn. van Pierre, baljuw van Tielt, en NN. de Wattine, dochter van de heer van Vloesbergen. *Loopbaan*: advocaat Opperste Raad van de Douanen te Antwerpen, 1808 rechter Rb Antwerpen. *Opgave*: Beyts merkte in 1811 over hem op, toen D. solliciteerde naar de functie van procureur-generaal aan het Keizerlijk Hof te Brussel: 'Procureur impérial au tribunal de Dordrecht (Bouches de la Meuse) cet aspirant a deux ans de service d'abord comme juge à Anvers, puis dans ses fonctions actuelles je ne lui connais pas assez de lumières et d'expérience pour celles de procureur général, et je crois que ses titres sont primés par ceux de trop d'autres magistrats plus forts en plus considérés' (Van Hille, *Frans Bewind*, 65); de prefect van Antwerpen schreef over hem: 'Ex noble, est accablé de dettes d'une espèce particulière; il court les ventes, achète différents objets, demande du crédit en se nommant, et ne paye pas. Ce trafic est tellement public que les crieurs jurés refusent de lui livrer les objets qu'il ne paye pas comptant'. Dierkens zou in maart 1813 ook vergeefs solliciteren naar de vacature van raadsheer in het Keizerlijk Hof te Den Haag na het overlijden van Groenevelt. Bronnen: Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 197-198; Nationaal Archief, Coll. Van Maanen 1900, inv. nr. 50 (sollicitatiebrief 1813); in listes civiques van Dordrecht 1811 wordt zijn naam gespeld als Dierkens van Wijngaard.
- DONNY, Charles; keizerlijk procureur Rb Groningen, heeft zijn benoeming niet aangenomen. *Loopbaan*: 1810 advocaat en raadspensionaris Brugge, auteur van 'Les Habitants de la Lune' 1816, opgedragen aan de Staten Generaal. NB. zijn broer is Jean Joseph °9-10-1767; studie rechten, griffier vredegerecht Brugge, advocaat Hof van Beroep Brussel, 1823 rechter Rb. Kortrijk, door Hof van Assisen van Brabant veroordeeld wegens knevelarij en uit dien hoofde afgezet (Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 198-199 verwisselt beide broers).
- DRAULT, J.J. keizerlijk procureur Rb Leeuwarden, heeft zijn benoeming niet aangenomen. *Personalía*: °Dijon c.1766- †wrs. St. Hubert (B) na 1821. *Loopbaan*: advocaat te Brussel en een der commies-griffiers bij het Hof van Appel te Brussel.
- FOLLEZ, Charles; griffier Rb Breda 1811-1813. *Personalía*: °12-10-1758, afkomstig van Brussel. Bronnen: GA Breda, *Registre Civique* 1812.
- GEERAERTS-PETERBROUCK, Jean Emmanuel Marie de; plv. rechter Rb Breda 1812, substituut van de keizerlijk procureur Rb Goes. *Personalía*: °Brussel – †Veurne 26-5-1817. *Loopbaan*: schepen Brussel vóór 1795, in 1814 substituut officier van justitie Rb Veurne. Bronnen: Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 7; idem, *Frans bewind*, p. 199 nt. 30.
- HARDY DE BEAULIEU, le; keizerlijk procureur Rb Goes 1812. *Loopbaan*: studie rechten, 1810 advocaat te Brussel. Bronnen: *Almanac Impérial* 1812.
- HELSEN, J.B.J.; keizerlijk procureur Rb Hoorn, heeft zijn benoeming niet aangenomen; keizerlijk procureur Sneek 1812-1813. *Personalía*: geb. te Zoerle. *Loopbaan*: 1803-1810 substituut-procureur Rb Antwerpen. Bronnen: Noordhollands Archief, Archief Rb Hoorn, inv. nr. 110, Nationaal Archief, Coll. Van Maanen 1900, inv. nr. 47 (brief Beijts aan Van Maanen ongedateerd), Van Hille, *Frans Bewind*, p. 191, Wegener Sleswijk en Oldersma, *Rechterlijk Friesland*, p. 14. Helsen had geen onbesproken levenswandel (hij leefde na zijn echtscheiding samen met zijn ex-schoondochter) zie Logie, *Magistrats*.
- HENDE, Franciscus Bernardus Josephus van den; griffier Rb Eindhoven 1811-1813. *Personalía*: In 1809 45 jaar, zn. van de oud-griffier van Assenede. *Loopbaan*: studie rechten (licentiaat) advocaat bij de Raad van Vlaanderen, advocaat bij het Keizerlijk Hof te Brussel. *Opgave*: Beyts in 1809 bij kandidaten griffier Rb Veurne: 'Probe, instruit, avocat à la Cour de Bruxelles, sait l'hébreu, l'arabe, comme le français, le latin et le flamand, ce

- qui est avantageux à Eeklo où le français ne fait encore aucun progrès. C'est le fils de l'ancien greffier d'Assenede et il me paraît juste qu'il soit établi dans une fonction qu'il remplira avec beaucoup d'honneur' (Van Hille, *Frans Bewind*, p. 95); Beyts in 1812 bij kandidaten procureur-generaal Keizerlijk Hof Brussel: 'Il ne peut-être question de lui d'expérience et d'habilité dans les affaires judiciaires. Savant dans les langues mortes et orientales: sachant le latin, le grec, l'hébreu, l'arabe, le syriaque et que sais-je encore, il a tout le mal du monde à faire aller sans plaintes, le petit greffe que la bonté de sa Majesté impériale lui a confié' (Van Hille, *Frans bewind*, p. 65-66).
- HEUVEL, Carolus Josephus Felix van den; keizerlijk procureur Rb Breda 1811-1813. *Personalia*: °Leuven 29-4-1775 – †Breda 3-6-1856; zn. van mr. Guilelmus Josephus, raad Hof van Justitie Brabant, en Maria Isabella Blondeau; tr. 1813 Breda Petronella Michaela Jamez, dr. van Caspar, advocaat, en Cecilia Smolders. *Loopbaan*: studie rechten Leuven (promotie); 1800 griffier schepenbank Den Bosch; 1804 lid Hoge Vierschaar Stad en Meierij van Den Bosch; 1804 tevens pensionaris van Den Bosch, sinds 1808 baljuw van Stad en Lande van Breda en schout-civiel schepenbank Breda, 1808 substituut-fiscaal der middelen te lande ressort Breda, na 1813 officier van justitie Rb Breda en was dat in 1821 nog steeds. *Bronnen*: Nationaal Archief, Archief Ministerie van Justitie 1813-1876, inv. nr. 5022; J. Van Haastert, *Justitie in Breda (1811-1838). Beschouwingen bij de correctionele vonnissen van de Rechtbank van eerste aanleg te Breda (1811-1838) en de criminele vonnissen van de Hoven van Assisen te Antwerpen (1811-1813) en 's-Hertogenbosch (1811-1838)* (Amsterdam 1984), p. 119; *Taxandria* 1918, p. 84-85.
- HEYMANS, Jean; keizerlijk procureur Rb Nijmegen 1811-1813. *Loopbaan*: studie rechten, in 1810 advocaat te Brussel, solliciteerde in 1817 tevergeefs naar het presidentschap Rb Veurne. *Bronnen*: *Journal de département des Bouches du Rhin* van 25 juni 1811 (Proces-verbaal installatie Nijmegen door B. Storm op 15 juni 1811); BHIC, Bestuursarchieven 1795-1811, F2 1310 nr. 256; Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 148, Aubel, *Rechtbank Nijmegen*.
- HUART, Theodorus Josef; keizerlijk procureur Rb Brielle 1811-1813. *Personalia*: °Tienen. *Loopbaan*: 1810 advocaat te Brussel, solliciteerde in 1817 tevergeefs naar de functie van procureur des konings te Dendermonde, in datzelfde jaar naar de functie van substituut te Oudenaarde en gaf als aanbeveling: 'connaître les langues françaises, néerlandaises, flamandes et latines', idem in 1818 naar het presidentschap van Oudenaarde. Toen werd van hem opgemerkt: 'Hij is nog zeer jong, heeft geene gevestigde reputatie en is voor het voorzitterschap ongeschikt'. *Bronnen*: Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 106, 123, 130, 213.
- JACQUINOT DE PAMPÉLUNE, Claude François Joseph Catherine; procureur-generaal Keizerlijk Hof Den Haag 1812-1813. *Personalia*: °Dijon 17-3-1771- †Parijs 1835. *Loopbaan*: procureur-generaal te Dijon, na zijn vertrek in 1813 enige tijd ambteloos, 1826-1830 procureur-generaal te Parijs, vanaf 1830 tot zijn dood stafhouder van de advocaten (batonnier) te Dijon. Jacquinot genoot een goede reputatie bij Van Maanen, die hem beschouwde als de enige vreemdeling tijdens de Franse overheersing die welkom was in de beste families in Den Haag. Over hem in negatieve zin Van Herzele in een brief aan Van Maanen in 1814, die Jacquinot in Parijs ontmoette waar deze zich weer even gemakkelijk afkeerde van Napoleon en het koningschap omarmde (Nationaal Archief Coll. Van Maanen 1900, inv. nr. 50). Met Jacquinot bleef Van Maanen enige tijd in correspondentie en gaf deze de beste recommandaties mee. *Bronnen*: Kluit, *Van Maanen*, p. 409-410, Nationaal Archief, Coll. Van Maanen 1900, inv. nr. 53.
- LEIGNES, Frederic Gerard; keizerlijk procureur Rb Tiel 1812-1813. *Personalia*: °Klimmen ca. 1781 – †Utrecht 8-1-1833, zn van Johan Michael, predikant te Klimmen, en Maria Catharina Gertrudis Swildens (zijn zwager, Urbanus Dionysius Hupkens, was commies-griffier Rb Maastricht); ongehuwd. *Loopbaan*: 1805 commies-griffier bij Cour de justice criminelle van Maastricht, 1809 advocaat, substituut-procureur Rb Maastricht, 1811 assessor Tribunal de douanes Utrecht, in 1814 terug naar Maastricht als griffier Rb Maastricht. *Bronnen*: Nationaal Archief, Archief Ministerie van Justitie 1813-1876, inv. nr. 5023.
- LOISEAU DE ROUIN, Jean Pierre; griffier Nijmegen, heeft zijn benoeming niet aangenomen. *Loopbaan*: afkomstig van Brussel, studie rechten, in 1810 ambtenaar bij de prefectuur van de Dijle. Opgave 1810: in een brief van J.D van der Bruggen aan Van Maanen d.d. 23 dec 1810 maakt hij melding dat De Rouin, afkomstig van Brussel, voor zijn post bedankt heeft. Van der Bruggen hoopt nu zelf benoemd te kunnen worden en vraagt Van Maanen een goed woordje voor hem te willen doen bij Beyts; Ook de zwager van Van der Bruggen, J.M. van Singendonck van Dieden, die als lid van de commissie te Parijs Van Maanen heeft leren ken-

- nen, en de zwager van Van Singendonck, O. Repelaer, doen bij Van Maanen een goed woordje voor hem. Maar Van der Bruggen blijkt te laat te zijn. Beyts heeft inmiddels al een andere gevonden, wrs. Breton. Bronnen: *Journal du département des Bouches du Rhin* van 25 juni 1811 (Proces-verbaal installatie Nijmegen door B. Storm op 15 juni 1811); *Almanac Impérial* (1812); Nationaal Archief, Coll. Van Maanen 1900, inv. nr. 50.
- MATHIEU, Felix; keizerlijk procureur Rb Deventer 1811-1813. *Personalia*: afkomstig van Namen, in 1821 34 jaar. *Loopbaan*: 1810 advocaat te Namen, 1814 vice-president Rb Namen, daarna president, 1832 hoofdgriffier Hof van Cassatie Brussel. Opgave uit *Statistiques Personelles* van 1814, departement van Sambre en Maas: 'Felix Mathieu, 28 ans, M 2; Namen; 2500 Vice-president du tribunal de premiere instance de Namur. Sous le gouvernement francais il était procureur impérial a Deventer. A. Bien intentionné, attaché à l'ordre de choses actuele. B. Jeune avocat, qui serait à meme de se rendre capable des fonctions judiciaires. C. Les revenus proviennent de son emploi. Feu son père, ancien échevin de la ville de Namur sous le gouvernement autricien, avait fourni un médianat de quatorze mille quatre vingt six florins de Brabant, dont il n'a pas été remboursé (F.C.G. Beterams, *The high society Belgo-Luxembourgeoise* (avec celle des arrondissements de Bréda, de Maestricht et de Ruremonde), au début du Gouvernement de Guillaume 1er, roi des Pays-Bas (1814-1815)' (Wetteren 1973, p. 306-307). Bronnen: Nationaal Archief, Archief Ministerie van Justitie 1813-1876, inv. nr. 5023; Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 228.
- MERCIER, Louis le; substituut van de keizerlijk procureur Rb Breda 1812-1813. *Personalia*: °29-12-1772. *Loopbaan*: in 1810 magistrat de sureté te Turnhout; bekleedde ook een functie aan het Cour spéciale van het departement van de Twee Nethen, kandidaat voor de functie van keizerlijk procureur te Kortrijk ca. 1812. Bronnen: GA Breda, *Registre Civique* 1812; Van Hille, *Frans Bewind*, p. 191.
- MERSTRAETEN, Franciscus Guilelmus Joseph, van; keizerlijk procureur Rb Heerenveen 1811-1813. *Personalia*: °Brussel (in 1830 59 jaar oud), tr. Carolina Emanuella Joseph Musquelier (zoon Nicolaus Marie van Merstraeten, geb. Brussel, tr. Henrietta Gallez, overleed op 40-jarige leeftijd op 17-12-1847 te Harderwijk, zonder beroep). *Loopbaan*: studie rechten (Leuven 1796), 1803-1810 advocaat bij het Hof van Appel te Brussel; 1814-1815 commissaris-generaal van justitie onder de Minister van Staat, 1817 rechter Rb Oudenaarde (bij zijn sollicitatie naar het presidentschap werd toen van hem gezegd: 'Is eerst weinige maanden geleden lid van de regtbank geworden, van zijn gevoelens zoude men meer goeds mogen verwachten, maar voor het overige kan hij met de heer Gruloos (een andere kandidaat) worden gelijkgesteld (d.w.z. hij mist het noodige aanzien en de vereiste bekwaamheden tot het voorzitterschap)', Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 123); 1820-1830 rechter Rb Antwerpen; 1833 solliciteerde hij naar een post van vrederechter te Antwerpen, maar men vond hem te middelmatig. Bronnen: Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 229; C. Laenens, *Geschiedenis van het Antwerps gerecht* (Antwerpen 1953), p. 566; Wegener Sleswijk en Oldersma, *Rechterlijk Friesland*, p. 14 en 170.
- MESDACH, Charles Frederic; substituut van de keizerlijk procureur Rb Den Bosch, 1811-1813. *Personalia*: °Veurne 7-1-1788, zn. van Guillaume François, heer van Ter Kiele, voorzitter Rb Veurne onder bewind Jozef II, en Angèle Walwein; gehuwd; zijn zoon werd procureur-generaal bij Hof van Cassatie. *Loopbaan*: studie rechten Brussel (lic. 1810), 1811 substituut te Veurne en direct daarna Den Bosch, 1815 substituut en daarna procureur des konings te Kortrijk, 1825 procureur des konings Antwerpen, 1830 raadsheer Hof Brussel tot 1832; Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 229; (over de vader, Van Hille, *Frans Bewind*, p. 108, nt. 14)
- PELICHY, François Joseph Marie Thérèse de; keizerlijk procureur Rb Utrecht 1811, idem Amsterdam 1812-1813. *Personalia*: °Brugge 22-6-1772 – †Den Haag 24-11-1844; zn. van Theodorus, heer van Turksweert, pensionaris van het Vrije van Brugge, en Maria Elisabeth Brigitte de Stappens d'Harnes; tr. 1802 Catherine Caroline de Lichtervelde. *Loopbaan*: studie rechten aan universiteit in de Oostenrijkse Nederlanden (licentiaat), in 1810 advocaat te Brugge (B), zou na 1813 als procureur in functie blijven, 1814-1815 officier van justitie Rb Amsterdam, 1815-1843 directeur-generaal departement R.K. Eredienst, 1843-1844 minister R.K. Eredienst, lid Raad van State. Bronnen: *Nederlands Adelsboek*, jrg. 42 (1949), p. 407; P.C. Molhuysen en P.J. Blok, *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* (NNBW), Leiden 1911-1937, dl. IX, p. 781; geschilderd portret van M.I. van Bree; Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 236.
- RENNE, Jacobus Hendricus van der; substituut van de keizerlijk procureur Rb Nijmegen, 1811-1813. *Personalia*: °Roermond aug 1778 – †Arnhem 22-7-1858; zn. van Gerard Cornelis en Anna Maria Cox; ongetrouwd. *Loopbaan*: studie rechten, 1802 subst. griffier Roermond, 1807 rechter plv. en advocaat Roermond; 1814 substi-

- tuut-officier van justitie Rb Nijmegen, 1821 officier van justitie Rb Nijmegen; 1839 president Rb Nijmegen, 1840-1849 raadsheer Provinciaal Hof Gelderland, stond in 1842 op nominatie voor benoeming raadsheer Hoge Raad. Bronnen: *Journal de département des Bouches du Rhin* van 25 juni 1811 (Proces-verbaal installatie Nijmegen door B. Storm op 15 juni 1811), P.J. van Koppen en J. ten Kate, *Tot raadsheer benoemd. Anderhalve eeuw benoemingen in de Hoge Raad der Nederlanden* (Arnhem 1987), p. 186, Aubel, *Rechtbank Nijmegen*, p. 101-108.
- ROELANTS, Jan Benjamin; keizerlijk procureur Rb Winschoten 1811, idem Groningen 1812-1813. *Personalia*: °Gent 5-9-1781 – †Leiden 11-5-1847, zn. van Joseph Caspar, en Maria Colette Catherine Duvivier; tr. Groningen 11-11-1813 Margaretha Bouwina Lewe van Middelstum, dr. van mr. Egbert, lid raad prefectuur en maire van Middelstum, na 1813 commissaris-generaal van het departement, en Christina Elisabeth Wolthers. *Loopbaan*: studie rechten, 1810 advocaat te Gent, 1812 keizerlijk procureur Groningen, 1813-1817 officier van justitie Groningen, 1817-1830 secretaris-inspecteur van de hogeschool te Leuven en van het Collegium philosophicum. Vlucht na 1830 naar Noord-Nederland en vestigt zich in Den Haag. Bronnen: *Nederlands Adelsboek*, jrg 87 (1998), p. 221; *Biographie Nationale*, t. 19 (Bruxelles 1907), kol. 645-647.
- SANDELIN, Pieter Alexander; keizerlijk procureur Rb Amersfoort 1811-1813. *Personalia*: °Brussel 19-2-1777 – †Den Haag 21-6-1857; zn. van Alexandre, notaris te Brussel, en Henriette Marielle; tr. 1. Maria Jeanne Bosquet, 2. Maria Theresia Adelaïde Servais. *Loopbaan*: studie rechten te Douai (licentiaat 1791), advocaat Raad van Brabant te Brussel, vrederechter van het kanton La Hulpe, 1808 ambtenaar Droits-Réunis te Maastricht, 1810 advocaat te Maastricht, 1814 vice-president Rb Brugge, 1817 president Rb Brugge, tegenstander Belgische opstand, in 1829 verkozen als orangistisch afgevaardigde in de Staten Generaal namens West-Vlaanderen; vlucht na de opstand in 1830, waarbij zijn huis in Brugge werd geplunderd, naar Den Haag, op wachtgeld en later op pensioen gesteld, 1844 staatsraad in buitengewone dienst; actief medewerker Maatschappij van Vaderlandse Taal- en Letterkunde te Brugge; publiceerde veel over letteren en staatkunde. Bronnen: NNBW, V, p. 653-654; *Jaarboek MNL* 1857; Van Hille, *Frans Bewind*, p. 66 en 174; idem, *Nederlands Bewind*, p. 242-243; *Biographie Nationale*, t. 21 (Bruxelles 1911-1913), kol. 307-309;
- SCHUERMANS, Henri-Joseph, keizerlijk procureur Rb Hoorn 1811-1813. *Personalia*: °Brussel 16-7-1789 – †Brussel 1-5-1857, zn. van Philippe Henri en Reine Josephine Maluin; tr. 1823 Pauline Thérèse Adrienne de Contreras, dr. van Pierre Antoine en Amélie Colette Françoise Huyttens. *Loopbaan*: studie rechten (licentiaat 1809), 1810 advocaat voor het Hof van Appel te Brussel, dec. 1813 officier van justitie Rb Amersfoort, 1814 procureur des konings Rb Oudenaarde, 1821 idem Rb Brugge, 1822 substituut van de procureur-generaal Hof Brussel, 1823 procureur des konings Rb Brussel, koos in 1830 partij voor Oranje en werd na de opstand afgezet, advocaat te Brussel tot zijn dood. Bronnen: *Biographie Nationale*, t. 32, kol. 666; Colenbrander, *Inlijving en opstand*, p. 56; Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 245-251; ARA Brussel, J. Logie, *Inventaire des papiers Schuermans*.
- SIMONS, Josephus Henricus; keizerlijk procureur Rb Almelo 1811-1813. *Personalia*: °Brussel – †Gent 25-12-1861, zn. v. Carolus, rechter Criminele rechtbank Brussel onder Oostenrijks Bewind, en Johanna Berlindis van den Abeelen; ongehuwd. *Loopbaan*: studie rechten, 1810 advocaat bij het Hof van Beroep te Brussel, 1814 rechter van instructie Rb Turnhout, 1817 president Rb Veurne, 1817 vice-president Rb Brugge, 1830 president Rb Brugge, 1832 raadsheer Hof te Gent. Bronnen: Van Hille, *Frans Bewind*, p. 174; idem, *Nederlands Bewind*, p. 252 (met foto op latere leeftijd op p. 132).
- SIMONS, Louis Armand; keizerlijk procureur Rb Arnhem 1811-1812. *Loopbaan*: studie rechten, 1808-1810 rechter Rb Antwerpen (toen zei de prefect van hem: 'passe la moitié de son temps au cabaret, accusé de partialité et de corruption'), 1812 raadsheer keizerlijk hof Hamburg, 1814 rechter Rb Mechelen. Bronnen: Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 252.
- STRENS, Nicolaus Franciscus Josephus Strens; keizerlijk procureur Rb Eindhoven 1811-1813. *Personalia*: °Amstenrade 6-12-1764 – †Roermond 22-11-1853, zn. van Nicolaus, drossaard van Geleen en Amstenrade, en Maria Ludovica Mesnage; tr. 1804 Jeanne Catherine van Mulbracht. *Loopbaan*: studie rechten Leuven (licentiaat 1787) drossaard Geleen en Amstenrade, rechter Rb Nedermaas, rechter Rb Roermond, rechter van instructie Rb Roermond, in 1816 benoemd tot president Rb Roermond (zoon was M.P.H. Strens 1852-1853 minister van Justitie in het kabinet Thorbecke). Bronnen: *Nederlands Patriciaat* jrg. 10 (1919), p. 279; Nationaal Archief, Archief Ministerie van Justitie 1813-1876, inv. nr. 5023; Van Koppen, *Raadsheer*, p. 186.

- THEUNISSEN, Philip Dominicus; substituut van de keizerlijk procureur Rb Goes 1812. *Personalia*: °Maastricht 1763. *Loopbaan*: studie rechten. *Bronnen*: *Almanac Impérial* 1812; Zeeuws Archief, Bevolking Goes 1811.
- TIBERGHIE, François Joseph; keizerlijk procureur Rb Sneek mrt 1811, idem Leeuwarden 1811-1813. *Personalia*: °Brussel 14-10-1776 – †Antwerpen 1837. *Loopbaan*: 1810 advocaat Raad van Brabant te Brussel, 1814 rechter Rb Antwerpen, 1826 ontslagen met pensioen wegens onwaardig gedrag (leefde samen met een bordeelhoudster). *Bronnen*: Van Hille, *Nederlands Bewind*, p. 259; Laenens, *Gerecht Antwerpen*, p. 566-567; Wegener Sleeswijk en Oldersma, *Rechterlijk Friesland*, p. 14.
- TURCK, Joseph Henri de; keizerlijk procureur Rb Tiel 1811, keizerlijk procureur Rb Utrecht 1812-1813. *Loopbaan*: in 1810 rechter Rb Marche (B), verdwijnt in dec. 1813 naar Brussel en vraagt in 1814 van de rechtbank van Utrecht een getuigschrift, dat hem wordt gegeven en waarin hij zeer gunstig wordt beoordeeld; was in 1820 vrederechter te Vilvoorde, solliciteerde in 1820 vergeefs naar de functie van president te Veurne, idem in 1821 naar de functie van procureur des konings te Brugge. *Bronnen*: *Annuaire Noblesse Belge*; Van Hille, *Nederlands Bewind* p. 137, 148.

GERARD VAN WASSENAER EN ARENT LYBREGHTS OVER HUWELIJKSVORWAARDEN (17DE-18DE EEUW)

Inleiding

In deze over huwelijksvoorwaarden handelende bijdrage zal in beknopt bestek aandacht worden geschonken aan hetgeen Gerard van Wassenaer, een rechtsgeleerd auteur uit de zeventiende eeuw, en diens achttiende-eeuwse collega Arent Lybreghts over het fenomeen huwelijksvoorwaarde werd uiteengezet in hun voor het notariaat dier dagen bestemde leerboeken. Aan hun verhandelingen over dit onderwerp is in de rechtshistorische literatuur tot dusverre immers geen aandacht geschonken. Toch hebben de uiteenzettingen van de beide auteurs en de door hen daaraan toegevoegde praktijkformulieren en modellen voor de inrichting van huwelijksvoorwaarden historisch belangstellenden op menig punt zeker niet minder te bieden dan hetgeen op het stuk van huwelijksvoorwaarden is geëta-leerd door meer bekende rechtsgeleerden uit de tijd van het Ancien Régime, wier werken later in de rechtshistorische literatuur wél binnen de gezichtskring zijn getrokken.

Gerard van Wassenaer en Arent Lybreghts

Allereerst een enkele woord over de beide auteurs en hun voor notarissen en aspirant-notarissen geschreven boeken.¹

Geboren in of omstreeks 1589 was Gerard van Wassenaer, na zijn universitair-juridische studies te hebben afgerond, sedert 1612 in Utrecht werkzaam als advocaat. Bovendien oefende hij in die stad het burgemeestersambt uit en trad hij voor het stedelijk kapittel van Sint-Pieter op als secretaris en bibliothecaris. In 1634 werd hij, op ongeveer 45-jarige leeftijd, door de gewestelijke Staten van Utrecht tot notaris gecreëerd en daarna door het gewestelijk Hof als zodanig geadmitteerd en beëdigd. Zijn bewaard gebleven notarieel protocol loopt over de jaren 1634-1662.²

Nadat van zijn hand in 1660 een aan het civiele procesrecht gewijd handboek was verschenen onder de titel *Practijk Judicieel*, volgde een jaar later een specifiek voor het notariaat

¹ Meer uitvoerig over de beide auteurs en hun boeken: A. Pitlo en A.Fl. Gehlen, *De zeventiende- en achttiende-eeuwse Notarisboeken. Een verhandeling over Notarisboeken, Notarisambt en Notarieel Recht onder de Republiek der Verenigde Nederlanden* (Ars Notariatus nr. 123, Deventer 2004), hoofdstuk VII (Van Wassenaer) en hoofdstuk XIII (Lybreghts).

² Zie: W.B. Heins en J.A.C. Mathijssen, *Rijksarchieff/Gemeentelijke Archiefdienst Utrecht, Inventaris 34, notariële archieven*, dl. I (Utrecht 1982), p. 298: U 027a001, Protocol 1634-1662 (1 deel).

door hem geschreven leer- en handboek, getiteld: *Practijk Notariael*, dat evenals *Practijk Judicieel* na het overlijden van Van Wassenaer in 1664 nog tot omstreeks halverwege de achttiende eeuw diverse malen opnieuw in druk verscheen.

Practijk Notariael telde achttien hoofdstukken, waarin alle rechtsfiguren, waarmee een notaris in de praktijk bemoeienis had, uitvoerig werden belicht onder toevoeging ook van de nodige formulieren en modellen. In de editie van 1661 omvatte het werk niet minder dan 680 bladzijden nog gevolgd door een veertigtal pagina's tellend zakenregister. Hoewel in dit uitvoerige leer- en handboek veelvuldig werd verwezen naar specifiek Utrechtse kenbronnen was het werk toch ook zeerwel bruikbaar in andere delen van de Republiek.³

³ Voor de onderhavige bijdrage is gebruik gemaakt van de in 1661 bij Gijsbert van Zijll te Utrecht gedrukte editie van G. van Wassenaers *Practijk Notariael*.

Arent Lybreghts, de andere auteur naar wiens werk onze aandacht zal uitgaan, werd op 24 februari 1693 gedoopt in de Nieuwe Kerk in Den Haag. Op aanbeveling van de Haagse burgemeesters en regeerders werd hij eind 1714 door de Staten van Holland en West-Friesland tot notaris gecreëerd en vervolgens door het Hof van Holland geadmitteerd en beëdigd.⁴ Zijn bewaard gebleven notarieel protocol loopt vanaf 1714 tot in 1758, het jaar waarin hij overleed.⁵

In 1734 verscheen Lybreghts' *Redenerend Vertoog over 't Notaris-Ampt*, een zeer uitvoerig op de notariële theorie gericht tweedelig werk, waarin naast een hoofdstuk over de inrichting van het notarisambt zeer breedvoerig het familierecht, het erfrecht en het contractenrecht, voor zover althans voor het notariaat van belang, werden besproken, alsook een aantal rechtsfiguren op semi-processueel terrein, zoals attestaties, interrogaties en insinuaties. In 1742 werd door Lybreghts aan dit werk nog een lijvig modellenboek toegevoegd onder de titel: *Redenerende Practyq over 't offenen van 't Notaris Ampt*. Beide werken werden in de verdere loop van de achttiende eeuw nog diverse malen herdrukt.⁶

Begripsbepaling van huwelijksvoorwaarden

Anders dan Van Wassenaer, die in diens *Practijk Notariael* geen definitie gaf van het begrip huwelijksvoorwaarden, deed Lybreghts in zijn *Redenerend Vertoog* dat wél.⁷ De rechtsfiguur huwelijksvoorwaarden werd door hem omschreven als: 'Eene overeenkoming tusschen toekomstende Echtgenoten nopens hunne in te brengen en te verkrygen goederen'.⁸ Met deze definitie werd echter allerm minst een treffende karakteristiek gegeven van het rijk geschakeerde beeld dat de praktijk dier dagen op het stuk van huwelijksvoorwaarden vertoonde. Wie de door Lybreghts zelf en door andere auteurs gepresenteerde modellen van huwelijksvoorwaarden er op naslaat of zich verdiept in notariële protocollen uit die tijd, zal bemerken dat, naast bepalingen over inbreng en verkrijging van goederen, nog talrijke regelingen van geheel andere aard in akten van huwelijksvoorwaarden werden neergelegd. Bedingen betreffende persoonlijke rechten en verplichtingen van echtgenoten, bepalingen over de opvoeding en religieuze vorming van kinderen die uit het huwelijk zouden worden geboren, voogdijvoorzieningen voor minderjarige kinderen na het overlijden van echtgenoten, eenkind-

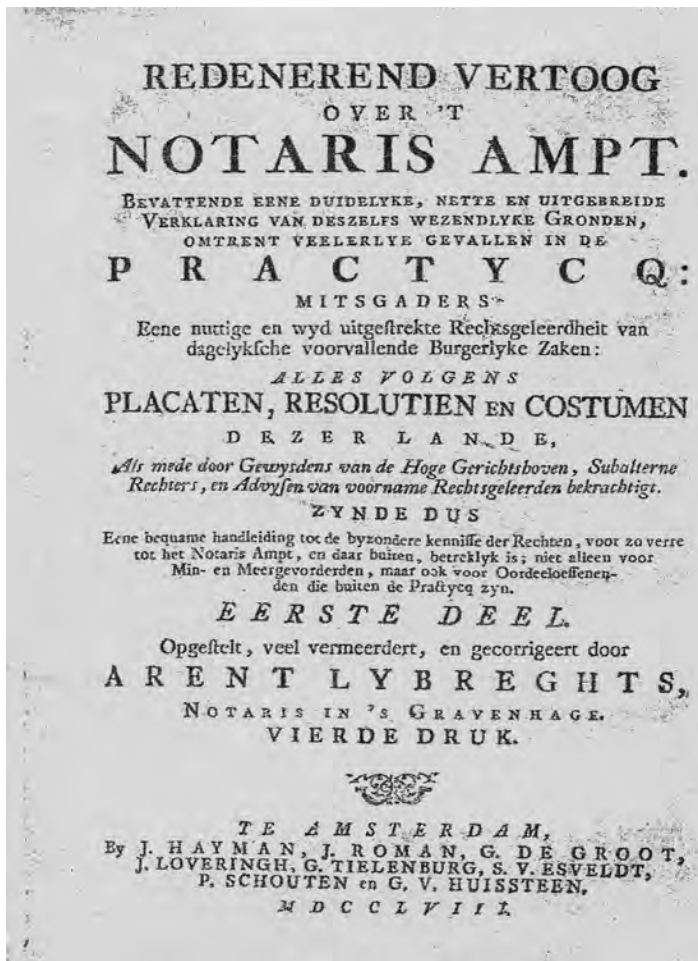
4 Vgl. W. Heersink e.a., *Register Notariorum. De notarissen van het Hof van Holland 1525-1811* (Algemeen Rijksarchief Publikatiereeks nummer 8, Den Haag 1999), p. 384.

5 Zie: G.C. Telders, 'Archieven van te 's-Gravenhage geresideerd hebbende notarissen 1570-1842', in: *Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven*, I, 50 (1927), p. 602, inv. nrs. 2122-2141.

6 Voor de onderhavige bijdrage werd gebruik gemaakt van de in 1758 te Amsterdam bij J. Hayman e.a. uitgegeven vierde druk van A. Lybreghts' *Redenerend Vertoog* en van de in 1783 te Amsterdam bij J. Allart uitgegeven vierde druk van Lybreghts' *Redenerende Practyq*.

7 De rechtsfiguur huwelijksvoorwaarden is door Lybreghts aan de orde gesteld in de hoofdstukken VII en VIII uit deel I van zijn *Redenerend Vertoog*, (ed. p. 76-115).

8 Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII.1.

schapsregelingen in geval sprake was van kinderen uit verschillende huwelijken van echtgenoten en ook verregaande erfrechtelijke voorzieningen werden dikwijls in de huwelijksvoorwaarden opgenomen. Over een en ander hierna meer.

Vorm, totstandkoming en inwerkingtreding van huwelijksvoorwaarden

Evenals Hugo de Groot in diens in 1631 verschenen *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid* en andere auteurs betoogden ook Van Wassenaer en Lybreghts in hun handboeken dat huwelijksvoorwaarden zowel mondeling als schriftelijk konden worden aangegaan.⁹ Dik-

⁹ H. de Groot, *Inleidinge*, II. 12.4; zie verder: A.S. de Blécourt en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht* (Groningen 1969), nr. 56; Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 21; Lybreghts, *Redenerend Verhoog*, I, VII. 2-3.

wijls werden de contracten gesloten ten overstaan van wederzijdse familieleden, met name ook om te voorkomen dat verwanten later zouden opkomen tegen bepalingen betreffende onroerend familiegoed. Stedelijke rechtsoptekeningen uit de late middeleeuwen en zestiende eeuw en ook gewestelijke plakkaaten uit Holland (1624) en Utrecht (1659) uit de zeventiende eeuw schreven voor dat met name bij huwelijksvoorwaarden gemaakte afspraken over onroerende zaken, binnen zekere tijd na de voltrekking van het huwelijk ten gerechte moesten worden geprotocolleerd ter verkrijging van derdenwerking. Naarmate in de zestiende en zeventiende eeuw het proces van verschriftelijking in de rechtspraktijk evolueerde, komen in de bewaard gebleven gerechtelijke protocollen niet alleen inschrijvingen van mondelinge afspraken inzake huwelijksbedingen voor, maar ook door aanstaande echtelieden, verwanten en getuigen getekende onderhandse akten en akten van huwelijksvoorwaarden, die werden opgemaakt door een gerechtelijk secretaris in tegenwoordigheid van twee schepenen of door een notaris in aanwezigheid van twee of meer getuigen.

Huwelijksvoorwaarden werden aangeduid als *contracten antenuptiael*, hetgeen betekent dat zij vóór de voltrekking van het huwelijk moesten worden aangegaan. In de opvatting van Van Wassenaer was eerst sprake van een voltooide voltrekking van het huwelijk, wanneer man en vrouw niet alleen hun onderling uitgewisseld jawoord 'voor de Kerk' hadden bevestigd, maar ook tot één 'Tafel ende Bedde' waren gekomen.¹⁰ Met dit laatste werd bedoeld dat er sprake moest zijn van een plaats gehad hebbende bijslaap. Lybreghts achtte het huwelijk voltrokken zodra het jawoord voor 'den magistraat, of kerkendienaren' was bevestigd. Ook het wettelijk of bij huwelijksvoorwaarden gekozen goederenstatuut sorteerde alsdan direct effect, ook als een der echtgenoten overleed nog voordat 'vleselijke conversatie' had plaatsgevonden, aldus Lybreghts.¹¹

Evenals De Groot oordeelden ook Van Wassenaer en Lybreghts dat bij ontbreken van huwelijksvoorwaarden, na de voltrekking van het huwelijk, het landrecht van toepassing was en het goederenstatuut alsdan werd bepaald door het ter plaatse vigerend wettelijk regiem. Voor wat Holland, Zeeland, Utrecht, de stad Groningen en ook delen van Overijssel en Gelderland betrof, hield dit regiem algehele gemeenschap van goederen in; voor Friesland: gemeenschap van winst en verlies alsmede van bepaalde roerende goederen en voor delen van de zuidelijke Generaliteitslanden: gemeenschap van roerende goederen en van tijdens het huwelijk verkregen onroerende goederen.¹²

Na voltrekking van het huwelijk kon in het bij huwelijksvoorwaarden gekozen goederenregiem geen verandering meer worden aangebracht. Wel was het mogelijk dat bij huwelijksvoorwaarden het goederenregiem afhankelijk werd gesteld van een in de toekomst gelegen onzekere gebeurtenis. Regelmatig werd in de praktijk bepaald dat in geval van overlijden van een der echtgenoten een of meerdere uit het huwelijk geboren kinderen of verdere afstammelingen nog in leven zouden zijn, het regiem van algehele gemeenschap

¹⁰ Van Wassenaer, *Practijk Notariael*, XVI. 16.

¹¹ Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, X.3.

¹² Zie over het huwelijksgoederenregiem in de diverse gewesten: De Blécourt en Fischer, *Kort begrip*, nrs. 54 en 55.

van goederen toepasselijk zou zijn en, wanneer er geen afstammelingen zouden zijn, een gemeenschap van winst en verlies dan wel een gedeeltelijke of volledige uitsluiting van gemeenschap. Door een dergelijk voorwaardelijk beding kon worden voorkomen dat in geval van een huwelijk zonder afstammelingen vermogen van een der echtgenoten in handen geraakte van wettelijke erfgenamen van de andere echtgenoot.¹³

Aanbrengsten ten huwelijk

In de beschouwingen over de inhoud van huwelijksvoorwaarden en ook in de door Van Wassenaer en Lybreghts ontworpen formulieren van akten is aandacht besteed aan kwesties over aanbreng van goederen ten huwelijk door de aanstaande echtgenoten en/of hun ouders of andere verwanten. De beide auteurs oordeelden dat aanbrengsten nauwgezet moesten worden gespecificeerd in de akten van huwelijksvoorwaarden. Specificatie van aanbrengsten kon echter ook bij separate onderhandse of authentieke akte plaatsvinden ná voltrekking van het huwelijk, als tenminste bij reservatoire clause in de akte van huwelijksvoorwaarden deze mogelijkheid uitdrukkelijk was voorbehouden.¹⁴ Noch in het betoog van Van Wassenaer, noch in dat van Lybreghts werd aandacht geschonken aan de vraag of en in hoeverre specificatie van aanbreng in een of andere vorm niet alleen werkte tussen partijen, maar ook tegenover derden.

Waren aanbrengsten belast met schulden of verbanden, dan dienden die uitdrukkelijk te worden vermeld. Bleef de aanbrenger hiermee in gebreke, dan kwamen de daaruit voortvloeiende verplichtingen te zijnen laste. Werden renteverplichtingen daarna toch met gemeenschapsgelden betaald, dan moesten de bedragen bij het eindigen van het huwelijk aan de gemeenschappelijke boedel worden gerestitueerd. Wanneer toegezegde aanbrengsten feitelijk niet werden ingebracht, dan kon de langstlevende echtgenoot, na het overlijden van de echtgenoot die tot inbreng was verplicht, de erfgenamen van de overledene tot inbreng verplichten of de toegezegde inbreng met rente uit de boedel vooruit nemen.¹⁵

Van Wassenaer bracht meer expliciet nog onder de aandacht dat wanneer ouders aanbrengsten bij het sluiten van het huwelijk van een kind toezegden, alsdan kon worden bepaald dat deze aanbreng uitsluiting van dat kind uit de ouderlijke nalatenschap inhield.¹⁶ Gesproken werd dan van 'uitboedeling'.

Bij huwelijksvoorwaarden kon mede worden bepaald dat aanbrengsten en/of eventuele erfrechtelijke makingen (erfstellingen/legaten) of schenkingen geheel of gedeeltelijk buiten gemeenschap zouden vallen.¹⁷

¹³ Zie: De Groot, *Inleidinge*, II. 12.5.; ook: De Blécourt en Fischer, *Kort begrip*, p. 78. Voor een voorbeeld: Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 102 (formulier).

¹⁴ Zie: Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 37; Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII.7.

¹⁵ Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 38; Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII. 8 A.

¹⁶ Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 39.

¹⁷ Daarover: Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII. 8 B.

Aert de Gelder (1645-1727): *Le contrat de mariage*. Uit: P. Schatborn e.a. (ed.), *Iconographie du Notariat*, Groningen-Haarlem 1971 (nr. 188).

Wat de aanbrengsten ten huwelijk door een vrouw betrof, kon – ondanks de wettelijk bepaalde voogdij van de man over het vermogen van de vrouw – eveneens bij huwelijksvoorwaarden worden bedongen dat die aangebrachte goederen door haar echtgenoot niet mochten worden vervreemd of bezwaard, zo werd door zowel Van Wassenaer als Lybreghts betoogd.¹⁸ De vraag rees dan welke kracht een dergelijk beding had ten opzichte van derden wanneer de man, niettegenstaande het beding, toch tot vervreemding of bezwaring was overgegaan. Lybreghts beperkte zich op dit punt tot de mededeling dat door de Hoge Raad aan een crediteur de geldigheid van een gevestigd hypotheekrecht was ontzegd, omdat het recht was gevestigd door een echtgenoot die in strijd had gehandeld met een verbod tot vervreemding en bezwaring van door zijn vrouw ten huwelijk aangebrachte goederen. Met een beroep op onder meer auteurs als Groenwegen van der Made, De Groot en Neostadius alsmede op de *Costumen van Antwerpen*, werd door Van Wassenaer betoogd dat een vrouw, in geval haar man, ondanks het gemaakte beding, door haar aangebrachte goederen toch had vervreemd, zij de transactie kon aantasten en de goederen kon

¹⁸ Van Wassenaer, *Practyck Notariael*, XVI. 30; Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII. 8 E.

revindicieren van iedere bezitter. Dat het beding niet was gepubliceerd stond aan een revindicatie niet in de weg, volgens Van Wassenaer.¹⁹

Door Lybreghts werd verder nog gewag gemaakt van de mogelijkheid bij huwelijksvoorwaarden te bepalen dat de man over de door de vrouw aan te brengen goederen geen bewind zou hebben en dat het beheer over die goederen derhalve door haar zelf zou worden gevoerd.²⁰ Een dergelijk beding verplichtte de man niet alleen tot schadevergoeding wanneer hij in strijd met het beding handelde, maar impliceerde volgens Lybreghts tevens dat de vrouw tot revindicatie was gerechtigd. Met betrekking tot de door een vrouw aan te brengen goederen kon bovendien worden bepaald dat deze goederen ‘buiten de bijwoning’ zouden worden gehouden en tot haar verzekering onder een derde zouden worden gelaten.²¹

Enige andere vermogensrechtelijke bedingen

In de notarisboeken van Van Wassenaer en Lybreghts is verder aandacht geschonken aan de mogelijkheid te bedingen dat goederen van de ene echtgenoot niet aangesproken konden worden voor de schulden die door de andere echtgenoot vóór de voltrekking van het huwelijk waren aangegaan. Van Wassenaer refereerde in dezen nagenoeg woordelijk aan artikel 6 van de Ordonnantie *decisoir* van 14 april 1659 van de gewestelijke Staten van Utrecht.²² Wanneer statutaire gemeenschap van goederen was uitgesloten en voor het desbetreffende huwelijk derhalve geen algehele gemeenschap van goederen gold, dan kon bij huwelijksvoorwaarden rechtsgeldig worden bepaald dat een echtgenoot niet kon worden aangesproken voor de schulden die door de andere echtgenoot vóór het huwelijk waren aangegaan. Lybreghts huldigde in dezen een zelfde opvatting als Van Wassenaer, maar voegde daaraan wel nog toe dat een aanstaande echtgenote bij huwelijksvoorwaarden ook nog kon bedingen dat zij niet aansprakelijk kon worden gehouden voor schulden die door haar echtgenoot tijdens het huwelijk gemaakt zouden worden.

Evenals De Groot in diens *Inleidinge* maakten Van Wassenaer en Lybreghts gewag van de mogelijkheid voor een aanstaande echtgenote bij huwelijksvoorwaarden te bedingen dat zij in geval van overlijden van haar echtgenoot gerechtigd was tot het uitbrengen van een keuze.²³ Binnen een bepaalde termijn na zijn overlijden kon zij te kennen geven dat zij óf de helft van de tijdens het huwelijk gemaakte winst zou genieten en voor de helft in het verlies zou

¹⁹ Zie: Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 30. Voor andere opvattingen in dezen: D.G. van der Keessel, *Praelectiones iuris hodierni ad Hogonis Grotii introductionem ad iurisprudentiam Hollandicam* (editie P. van Warmelo e.a., Amsterdam/Kaapstad 1961), Band I, p. 274-277.

²⁰ Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII, 8 F.

²¹ Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII, 8 G.

²² Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 28. Tekstedities van deze Ordonnantie *decisoir* bij: J. van de Water, *Groot Utrechts Placaatboek*, I (Utrecht 1729), p. 471 vlg., alsook bij: A.S. de Blécourt en N. Japikse, *Klein Plakkaatboek van Nederland* (Groningen-Den Haag 1919), p. 289-293.

²³ De Groot, *Inleidinge*, II. 12.13.

dragen óf de door haar ingebrachte goederen tot zich zou nemen zonder op winst aanspraak te maken en in verlies te delen.²⁴ Meer uitvoerig werd door Lybreghts nog aangegeven wat bij een dergelijk beding meer precies moest worden verstaan onder 'de helft der Winsten en Verliezen'. Het beding impliceerde tevens dat wanneer een vrouw zich bij huwelijksvoorwaarden een zodanige keuze had voorbehouden, haar echtgenoot tijdens het huwelijk niet meer de mogelijkheid had de door de vrouw ingebrachte goederen met een hypotheekrecht te belasten.

Onder de mogelijke bepalingen in huwelijksvoorwaarden noemde Lybreghts onder meer nog het beding op grond waarvan een begunstiging met een zogeheten 'douarie' werd toegezegd, hetzij door bruid en bruidegom over en weer hetzij door een van hen jegens de ander.²⁵ De 'douarie', uit te keren na het overlijden van de desbetreffende overleden echtgenoot, betrof dan een bij huwelijksvoorwaarden toegezegd kindsdeel dan wel bepaalde goederen of gelden uit de nalatenschap van de overledene. Door Van der Keessel is in de tweede helft van de achttiende eeuw uitvoerig uiteengezet tot welke rechtsvragen dergelijke 'douarie'-begunstigingen aanleiding konden geven en hoe daarover in de literatuur en jurisprudentie werd geoordeeld.²⁶ Lybreghts beperkte zich tot de mededeling dat de door een vrouw te ontvangen 'douarie' uit de nalatenschap van haar overleden echtgenoot geen inbreuk mocht maken op de legitieme portie van eventueel uit het huwelijk geboren kinderen in de nalatenschap van hun vader. Uit goederen van de nalatenschap van de vader dienden eerst de legitieme porties der kinderen te worden voldaan voordat door de weduwe de 'douarie' kon worden genoten. Bijnkershoek en ook de Hoge Raad oordeelden echter dat de 'douarie' voor een schuld van de nalatenschap moest worden gehouden en dat die voor de berekening van de legitieme in aftrek moest worden gebracht, aldus Lybreghts.²⁷

Verboden bedingen

Bestond in beginsel grote vrijheid ten aanzien van hetgeen aanstaande echtgenoten in hun huwelijksvoorwaarden wensten op te nemen, er waren ook beperkingen. Lybreghts stelde allereerst dat geen bepalingen mochten worden gemaakt die in strijd waren met wetten, plaatselijke statuten en costumen of die zouden leiden tot verwijtbare of verboden handelingen. Eveneens mochten bedingen niet indruisen tegen de redelijkheid, de billijkheid of de goede zeden.²⁸

Evenals Van Wassenaer maakte ook Lybreghts gewag van het aan het Romeinse recht ontleende verbod te bedingen dat een echtgenoot wel de winsten zou genieten die staande huwelijk gemaakt zouden worden, maar niet zou delen in de verliezen (de zogeheten 'so-

24 Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 34; Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII. 8 D.

25 Zie: Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII, 8 i; De Groot, *Inleidinge*, II. 12.16.

26 Van der Keessel, *Praelectiones*, Band II, p. 284-299.

27 Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII. 8 i.

28 Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII. 5 ad D en E.

cietas leonina’).²⁹ In strijd met de redelijkheid, billijkheid en goede zeden werd eveneens geoordeeld het beding dat de man onder voogdij zou staan van de vrouw, om reden dat ‘d’*eerbiedigheid, die aan den Man schuldig is, daar door zoude worden vernietigt*’, aldus Lybreghts. Ook was verboden dat een vrouw voor zich bedong dat zij bevoegd zou zijn in rechte op te treden. Een minderjarige man, die huwde met een weduwe, mocht niet bedingen dat hij gedurende zijn minderjarigheid zonder toestemming van zijn vrouw ‘*gene koopmanschap zoude mogen doen*’.³⁰ Inzake de rechtskracht van de bepaling waarbij een man bij huwelijksvoorwaarden had beloofd zonder toestemming van zijn aanstaande vrouw niet van woonplaats te zullen veranderen, gaven Van Wassenaer en Lybreghts te verstaan dat, niettegenstaande deze bepaling, de man op grond van gewichtige redenen de woonplaats toch mocht wijzigen, omdat een dergelijke bepaling strijdig moest worden geacht ‘*met de vrijheid en maght of voogdije die de man toekomt over de vrou*’.³¹

Naast dit alles verwees Lybreghts nog naar artikel 3 van de eed die notarissen bij hun admissie aflegden. Daarbij werd hun verboden contracten op te maken waarvan zij wisten of konden weten dat deze frauduleus, geveinsd of woekerachtig waren.³² Meer speciaal wees Lybreghts nog op het onrechtmatige karakter van huwelijksvoorwaarden waarbij door een van de aanstaande echtgenoten eigen geld of goederen werden ingebracht op naam van de andere echtgenoot met het oogmerk een en ander zo buiten de greep van schuldeisers te brengen.³³

Erfrechtelijke bepalingen en herroeping

Huwelijksvoorwaarden uit de zeventiende en achttiende eeuw bevatten regelmatig naast bedingen op het stuk van huwelijksgoederenrecht ook bepalingen van erfrechtelijke aard.

²⁹ Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 34; Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII, 5 ad E. Het beding van de zogeheten “*societas leonina*” of “*Leeuwe maatschap*” ontleende zijn benaming aan een der Aesopische Fabelen van Phaedrus. Lybreghts etaleerde t.a.p. de fabel als weergegeven door de letterkundige David Franz. van Hoogstraten (geboren te Rotterdam 1650, overleden te Amsterdam 1724), in rijm luidende:

De Koe, de Geit en 't Schaapje ruig van vacht,
 Begeven met den Leeu zich op de jacht,
 Na 't vangen van een Hart in nare streken,
 Begon de Leeu op deze wijs te spreken,
 Toen hij de vangst verdeelt had: “t *Eerste deel*
 “Komt my, om dat ik Leeu heet. Geen krakkeel
 “Kan my het *tweede* om mijn sterkte ontzeggen.
 “Het *derde* dient gy my ook toe te leggen
 “Om myne macht. En die aan 't *vierde* raakt,
 “Die wete dat aanstonds zijn straf genaakt”.
 Wat raad was hier? De Dieren moesten wyken.
 De Stouthheit ging met al de delen stryken.

³⁰ Lybreghts, *Redenerend Vertoog* I, VII. 5 ad E.

³¹ Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 87, met verwijzing naar literatuur; Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII, 5 ad E.

³² Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII. 5 ad E in fine.

³³ Zie: Lybreghts, *Redenerend Vertoog* I, I. 3 ad Articul III, p. 6-9.

Niet zelden vormden erfrechtelijke makingen het belangrijkste of zelfs het enige bestanddeel van huwelijksvoorwaarden. Met name was dit het geval wanneer er sprake was van een tweede of volgend huwelijk van een der echtgenoten of van beiden en er uit een of meerdere vorige huwelijken kinderen of verdere afstammelingen in leven waren.

In diens *Practyk Notariael* betoogde Van Wassenaer dat naar ‘*civile Roomsche Rechten*’ weliswaar geen erfenissen bij contracten konden worden verkregen en dat contracten over nog open te vallen nalatenschappen van onwaarde waren, maar dat wel over toekomstige nalatenschappen van aanstaande echtelieden zowel bij huwelijksvoorwaarden als bij uiterste wil kon worden gedisponeerd.³⁴

Lybreghts huldigde een zelfde opvatting, waaraan hij nog toevoegde dat huwelijksvoorwaarden, die naast bepalingen over zaken van huwelijksgoederenrecht tevens erfrechtelijke disposities inhielden, een tweeledig karakter hadden. Wat het obligatoire deel betreft – de conventie – moesten zij als een ‘*contract antenuptiael*’ worden gezien en met betrekking tot de erfrechtelijke dispositie als een testament.³⁵ Deze gemaakte onderscheiding was met name van belang voor de beantwoording van de vraag of en in hoeverre erfrechtelijke makingen in huwelijksvoorwaarden later konden worden herroepen.

Van Wassenaer verschaftte in dezen over enkele kwesties opheldering. Wanneer bij huwelijksvoorwaarden was bepaald dat na het overlijden van een echtpaar zonder achterlating van afstammelingen hun goederen zouden terugkeren naar de zijde vanwaar die goederen waren gekomen of makingen ten faveure van derden waren getroffen, dan zou het ook na voltrekking van het huwelijk ieder der echtgenoten nog vrijstaan te disponeren (beschikken) zoals dat hem of haar welgevallig zou zijn. Hadden echter bij huwelijksvoorwaarden de aanstaande echtgenoten elkaar over en weer tot erfgenamen benoemd, dan konden zij volgens Van Wassenaer naar Utrechts recht bij testament geen andersluidende beschikkingen treffen, althans niet voor zover die beschikkingen betrekking zouden hebben op onroerende goederen in het Utrechtse. In Holland was dit naar het oordeel van Van Wassenaer anders. Een wederzijdse erfstelling in huwelijksvoorwaarden kon daar worden verbroken bij testament, mits de tenietdoening van die erfstelling maar plaatsvond bij een gezamenlijk door de echtgenoten opgemaakte uiterste wilsbeschikking.³⁶ In het betoog bij Lybreghts is geen gewag gemaakt van het door Van Wassenaer gemaakte onderscheid tussen de praktijk in Utrecht enerzijds en die in Holland anderzijds. Lybreghts volstond in dezen met een verwijzing naar het gemene recht en was van oordeel dat erfrechtelijke beschikkingen in huwelijksvoorwaarden door de echtelieden te allen tijde konden worden herroepen, zelfs wanneer bij huwelijksvoorwaarden was beloofd en aangenomen dat herroeping van de dispositie bij testament of codicil niet zou kunnen plaatsvinden. Werd in strijd gehandeld met de toezegging bij huwelijksvoorwaarden dan prevaleerde het testament of codicil.³⁷

34 Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 22.

35 Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VII. 8 sub B, p. 88 en sub K, p. 106.

36 Van Wassenaer, *Practyk Notariael*, XVI. 23-24.

37 Lybreghts, *Redenerend Vertoog*, I, VIII, 6.

Kenbronnen

Een enkele opmerking nog over de belangrijkste kenbronnen waarvan de beide auteurs zich bij de inrichting van hun hoofdstukken over huwelijksvoorwaarden hebben bediend.

De zeventiende-eeuwse jurist Gerard van Wassenaer had een universitaire vorming genoten. Arent Lybreghts, wiens beide notariële leer- en handboeken ongeveer driekwart eeuw na Van Wassenaers eerste editie van diens *Practijk Notariael* verschenen, was niet academisch geschoold, maar had zijn kennis van de *Ars Notariatus* opgedaan in de notariële praktijk. Bovendien had hij aspirant-notarissen voor het notariële metier opgeleid, hetgeen zeker zal hebben bijgedragen aan de verdieping van zijn kennis.

De romanistisch geschoolde en in het gemene geleerde recht geverseerde Van Wassenaer doorreeg zijn uiteenzettingen over huwelijksvoorwaarden met vele verwijzingen naar de Instituten, de *Codex* en de *Digesten* van keizer Justinianus. Vaak ook verwees hij naar vijftiende- en zestiende-eeuwse commentaren op onderdelen van het *Corpus iuris*. Voor wat de auteurs uit de omgeving van de Universiteit en het Hof van Utrecht betreft, verwees hij veelvuldig naar *Tractatus de iure conjugum* van Christiaan Rodenburg en naar *Decisiones posthumae Curiae Provincialis Trajectinae* van de voormalige president van het Utrechtse Hof, Willem van Radelant. Op het stuk van wetgeving werd gerefereerd aan een aantal bepalingen over huwelijksgoederenrecht als opgenomen in de *Ordonnantie decisoir* der Staten van Utrecht van 14 april 1659. Door zowel Van Wassenaer als Lybreghts werden veelvuldig de uiteenzetting over huwelijksvoorwaarden uit Hugo de Groot's *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid* geraadpleegd, alsmede soortgelijke beschouwingen uit de werken van Van Leeuwen, Huber, Coren, Leoninus, Neostadius, Peckius en nog anderen. Bij Lybreghts valt daarnaast vooral zijn grote aandacht op voor het *Nederlandsch Advys-boek* van de hand van Isaak van den Berg en voor de *Hollandsche- en Utrechtse Consultatiën*. Daarnaast werden door Lybreghts ook veelvuldig rechterlijke uitspraken van het Hof van Holland en van de Hoge Raad in zijn betoog betrokken.

Ten besluite

In deze beknopte bijdrage moest voor een groot deel worden voorbijgaan aan heel wat casuïstiek, die in de uiteenzettingen over huwelijksvoorwaarden van Van Wassenaer en van Lybreghts verder nog ter sprake werd gebracht. In de verhandelingen van beide auteurs zijn talrijke uitspraken gedaan en visies geëtaleerd over allerlei kwesties en vragen, die zich in de notariële en gerechtelijke praktijk dier dagen aandienden.

Voor rechtshistorici en andere geschiedbeoefenaren, wier belangstelling uitgaat naar facetten van oud-vaderlands huwelijksgoederenrecht en erfrecht, vormen de zeventiende- en achttiende-eeuwse notariële leer- en handboeken van Gerard van Wassenaer en Arent Lybreghts zeer informatieve kenbronnen, die ter bestudering zeker moeten worden aanbevolen, zo moge uit het voorgaande duidelijk zijn geworden.

HUWELIJKSVERMOGENSRECHTELIJKE STELSELS EN VEEL VOORKOMENDE AANVULLENDE/AFWIJKENDE BEDINGEN IN DE PERIODE VÓÓR DE CODIFICATIE

Wie de wettelijke stelsels van het huwelijksvermogensrecht in Nederland en België moet beschrijven, heeft het gemakkelijk. Het Noorden heeft zijn algehele vermogensgemeenschap, een stelsel waarvan de waarde op het huidige moment in twijfel wordt getrokken, en het Zuiden verheugt zich in het bezit van de beperkte gemeenschap als wettelijk stelsel. In België mag men dus uitgaan van het bestaan van drie vermogens, één van de man, één van de vrouw en een derde, dat gemeenschappelijk is. In Nederland gaat men uit van één vermogen van man en vrouw tezamen. Het staat alles in het Burgerlijk Wetboek. Naast dat huwelijksvermogensrecht is er ook nog een erfrecht van kracht, dat op een afzonderlijke plaats in het wetboek is opgeslagen.

De tijd vóór de codificatie toont een totaal ander beeld. Rechtsbron is daar niet de wet, maar de gewoonte, het ongeschreven recht. De Nederlanden kennen vóór de codificatie niet twee maar een hele reeks goederenregimes, verschillend niet slechts per regio, maar ook per sociale laag. (Bovendien wordt het juridische lot van bepaalde onroerende goederen, te weten de onder het leen- en de onder het hofstelsel vallende, door eigen, afwijkende, regels bepaald, maar dit onderwerp laat ik terzijde). In de Zuidelijke Nederlanden zijn de lokale costumiere rechten op bevel van de landsheer in de zestiende en zeventiende eeuw opgetekend en ingezonden, en daarna vaak door hem na een zekere stroomlijning gehomologeerd, dat wil zeggen bindend vastgesteld en afgekondigd. Rechtsgewoonte wordt dan wet, dus verstarrend en verstarrecht. Vanuit het Noorden zijn weinig costumen ingezonden; homologatie vond er niet plaats. Daar blijft gewoonte gewoonte, al is zij in geschrifte vastgelegd. Aandacht verdient voorts dat tijdens het Ancien Regime het huwelijksvermogens- en het erfrecht veel meer een eenheid vormen dan wij willen toegeven, beïnvloed als wij zijn door de indelingen van de wetgever. In een maatschappij waarin praktisch alle huwelijken en huwelijksgemeenschappen ontbonden worden door het overlijden van een der echtgenoten, vallen de effecten van huwelijksvermogens- en erfrecht samen. Het erfrecht-sec is er voor de vrijgezel. Het maken van afwijkingen van, en aanvullingen op, het vigerende matrimoniële stelsel is mogelijk, met name voor de verzorging van de langstlevende. We moeten dan denken aan afspraken tussen de families van bruid en bruidegom, al of niet schriftelijk vastgelegd. De eigenlijke huwelijksluiting is in de loop van de elfde en vooral in de twaalfde eeuw van deze vermogensrechtelijke overeenkomst afgekoppeld en onder gezag en verantwoordelijkheid van de Katholieke Kerk, haar rechtspraak en haar clerus gaan vallen.

Uit de tweede helft van de twaalfde eeuw stammen ook de oudste documenten die ons inlichten over normen of regels uit het huwelijksvermogensrecht van onze voorouders.

Aan de uit de zesde tot de negende eeuw daterende Germaanse volksrechten, de zogenaamde *leges barbarorum*, hebben wij in dit verband niet zoveel; er gaapt een gat van enkele eeuwen tussen de *leges* en het costumiere recht. In het voetspoor van mijn Leuvense Collega Philippe Godding begin ik voor wat betreft het Zuiden met een typering van de vermogensstelsels.¹ Overal, behalve in het Land (het prinsbisdom) van Luik, een territoire dat ook rechterlijk-organisatorisch een eenheid vormde, vinden we vermogensgemeenschappen, gemeenschappelijke vermogens van man en vrouw. Maar de universele of algehele gemeenschap komt slechts langs de Noordzeekust voor, vanaf het noorden van Artesië over Doornik en Vlaanderen naar het noorden van Brabant. Alleen in West-Vlaanderen is zij het algemene stelsel, tenminste als er bij het eind van het huwelijk daaruit geboren kinderen aanwezig zijn, ofwel als het huwelijk beërfd is, doch in veel West-Vlaamse steden bestaat zij ook als er geen kinderen geboren zijn (dus bij een onbeërfd huwelijk). In Oost-Vlaanderen treffen we de algehele gemeenschap slechts in enkele steden en dorpen aan. Wat Brabant betreft is zij te vinden in het Noorden, te weten in het land van Breda en van Steenberg. Buiten Vlaanderen en Brabant kent slechts de costume van Mechelen de algehele gemeenschap, namelijk indien de echtelieden kinderen hebben.

In de rest van het huidige België, met uitzondering van het Luikse, regeert het drie-vermogenssysteem, dus de beperkte gemeenschap van roerende goederen en aanwinsten, in tal van subtiele variaties. Per plaats is verschillend wat men als ‘roerend’ en wat men als ‘onroerend’ bestempelt, en ook de inhoud van de term ‘aanwinsten’ is niet overal dezelfde. Meestal blijft het door een echtgenoot tijdens huwelijk geërfde of geschonken gekregene privé, maar in Namen en het graafschap Loon (het huidige Belgisch-Limburg) vallen geërfde onroerende goederen in de gemeenschap van aanwinsten. In het Land van Luik, tenslotte, is de man tijdens het huwelijk de absolute meester over het vermogen van de vrouw dat met het zijne versmolten is tot een eenheid; hij kan er bij schenking onder de levenden en (tot het jaar 1631) zonder haar toestemming bij testament over beschikken.² Maar overlijdt hij vóór haar en het huwelijk is kinderloos gebleven, dan valt het gehele samentgesmolten vermogen aan haar toe. Dit is de zogenaamde *mainplévie*. In het omgekeerde geval blijft de man in het bezit van het gehele vermogen. Zijn er wel een of meer uit het huwelijk geboren kinderen, dan treedt na het overlijden van een der ouders het devolutierecht in werking. De overlevende verkrijgt de roerende goederen (belast met alle schulden) en een levenslang vruchtgebruik van al het onroerend goed. Daarover mag hij of zij slechts in uiterste nood met toestemming van de rechter beschikken. De blote eigendom van alle onroerend goed, van welke ouder ook afkomstig, berust bij (is ‘gedevolveerd op’) de kinderen. Indien de langstlevende hertrouwt, tasten de kinderen uit het tweede huwelijk naast de onroerende goederen van de langstlevende.

¹ Ph. Godding, *Le droit privé dans les Pays-Bas méridionaux du 12e au 18e siècle*, Bruxelles 1987, p. 261-314.

² Slechts de leengoederen die de vrouw van haar ascendenten heeft verkregen blijven onttrokken aan het bestuur van de man.

Het devolutive recht vinden we niet alleen in Luik, maar ook in gebieden waar andere huwelijksvermogensregimes gelden, sommige aan Luik naburig, zoals delen van Henegouwen en een klein deel van Luxemburg, in het oostelijk gedeelte van Brabant (Leuven, Den Bosch, Zoutleeuw), het graafschap Namen, het stift Stavelot alsmede delen van het huidige Nederlands Limburg, doch (in 1356) ook in Woudrichem en het Land van Altena waar het huwelijksvermogens- en erfrecht zich toen nauw bij de in Den Bosch en Leuven geldende bepalingen aansloot.³

Opgemerkt zijn wij in het erfrecht en in Nederland terecht gekomen.⁴ Het gebied van de huidige provincie Noord-Brabant, het voormalig Generaliteitsland, kent, zoals de rest van het hertogdom, de gemeenschap van roerende goederen en aanwinsten. Het zal niet verwonderen dat de algehele vermogensgemeenschap in Zeeland en Holland wordt aange troffen: die zone sluit op de Zuid-Nederlandse aan. Opvallend is dat zij zich in de zeventiende eeuw ook uitstrekt over Utrecht, de drie Gelderse Nederkwartieren, (met uitzondering van het Rijk van Nijmegen waar aangebracht of tijdens huwelijk aangeërfd onroerend goed privé blijft), Twente, Salland en (sinds 1374) de stad Groningen. Fockema Andreae wijst er echter op dat het 'Hollandse' systeem eerst in de zestiende en zeventiende eeuw oudere costumen verdrongen heeft. Het lijkt erop dat in Utrecht aan de algehele gemeenschap een recht is voorafgegaan dat algehele gemeenschap bij een kinderloos huwelijk uitsloot. In ieder geval bleef aangeërfd onroerend goed alsdan privé. Ook in Overijssel hing hoogst waarschijnlijk het ontstaan van de vermogensgemeenschap oudtijds af van de geboorte van kinderen. En in de Nederkwartieren van Gelderland kan vóór de universele gemeenschap het stelsel van het Overkwartier gegolden hebben, waarin aangebrachte en aangeërfde onroerende goederen privé-eigendom van iedere echtgenoot uitmaakten.⁵ De mededeling van De Blécourt dat 'zoals de verschillende stelsels (van huwelijksvermogensrecht), die hier golden, ... aan den vóóravond van de invoering van het Wetboek Napoleon, ingerigt voor het Koninkrijk Holland (1809) (waren), ... ze nagenoeg reeds in de middeleeuwse rechtsbronnen van ongeveer 1250 (waren)', dekt de historische werkelijkheid niet.⁶

In Friesland en grote delen van het gewest Groningen heeft men in de middeleeuwen bij beërfd huwelijk een beperkte gemeenschap van roerende goederen en van winst en verlies gekend (met inbegrip onder de winst van de tijdens het huwelijk aangewonnen onroerende goederen), bij een onbeërfd huwelijk bestond er echter uitsluiting van iedere gemeen-

3 Zie: A. Fl. Gehlen, *Als het ehebedde door de doot gebroocken wordt. Een beknopte beschouwing over enige facetten van devolutive recht aan de hand van enkele oud-'Limburgse' rechtsoptekeningen*, Maastricht 1989 (inaug. rede RU Limburg). Vgl. inzake Woudrichem en Altena: K.N. Korteweg (ed.), *Rechtsbronnen van Woudrichem en het Land van Altena. Eerste stuk*, Utrecht 1948, p. 108. Op p. 116 drukt Korteweg zijn twijfels uit over de aanvaarding van het devolutive recht door de lokale rechtspraktijk aldaar.

4 Zie: A.S. de Blécourt en H.F.W.D. Fischer, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht*, 6de druk, Groningen/Djakarta 1950, p. 72-83.

5 Zie: S.J. Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis*, 2e Bundel. Haarlem 1889, p. 98-100 (Utrecht), p. 88-89 (Overijssel) en p. 92-93 (Gelderland).

6 De Blécourt-Fischer, *Kort begrip*, p. 72. Het is opvallend dat Fischer niet slechts deze passage uit de vijfde druk heeft overgenomen, maar zelfs heeft aangescherpt door het schrappen van een voorafgaande en meer relativerende zinsnede; zie A.S. de Blécourt, *Kort begrip van het oud-vaderlandsch burgerlijk recht*. 5de druk, Groningen/Batavia 1939, p. 104.

schap. Later, zeker al vanaf het begin van de zeventiende eeuw, geldt in deze streken de regel van de beperkte gemeenschap voor elk huwelijk, namelijk van winst en verlies en van roerend goed. Aangetekend dient te worden dat in de loop der eeuwen steeds minder roerende goederen tot de gemeenschap gerekend worden.

De ontwikkeling van het huwelijksvermogensrecht in Drenthe en in een gouw van Groningen waartoe ook de gelijknamige stad behoorde, geheten Selwerd of Gorecht, is instructief. Oorspronkelijk bestond er bij een beërfd huwelijk algehele gemeenschap, maar bij een onbeërfd de beperkte gemeenschap van aanwinsten, zoals in Friesland. Fockema Andreae vermoedt dat aanvankelijk ook het aangebrachte en aangeërfde roerend goed privé bleef, maar dat het reeds in het begin van de zestiende eeuw in de gemeenschap gaat vallen.⁷ Waren er wel kinderen geboren, maar alle vóór de ouders overleden, dan behield de langstlevende echtgenoot het gehele vermogen.⁸ Ik zei al dat de stad Groningen in 1374 naar de algehele gemeenschap is overgegaan, dus mede bij onbeërfd huwelijken.

Uit het tot nu toe te berde gebrachte blijkt dat er in het territorium van de Benelux in het verleden verschillende gewoonterechtelijke systemen van huwelijksvermogensrecht golden hebben. Opvallend is de tweedeling in beërfde en onbeërfde huwelijken, waarbij het ontstaan van een gemeenschap in ieder geval optreedt bij huwelijken waaruit kinderen geboren en bij ontbinding van het huwelijk nog in leven zijn. Kinderloze echtparen hebben financieel niet zoveel met elkaar te maken, lijkt het. Maar links en rechts zien we tevens dat op den duur de onbeërfde huwelijken met de beërfde op één lijn worden gesteld: huwelijk gaat vóór afstammelingen. Wat mede opvalt is dat her en der de steden afwijken van het platteland, voorop lopend met de vermelde gelijkschakeling, tevens echter in het hanteren van de algehele gemeenschap als costumier stelsel. Als voorop lopen progressief is, is de algehele gemeenschap de progressiefste. Men krijgt dan de indruk dat de homologatie der costumen in de zuidelijke Nederlanden belemmerend gewerkt heeft op de rechtsontwikkeling.

Een tweede punt dat de aandacht trekt is dat het Romeinsrechtelijke stelsel, waarbij de vermogens van de echtgenoten gescheiden blijven en de vrouw haar vermogen zelfstandig beheert nergens gegolden heeft. Dat geldt ook voor het Romeinse dotale systeem, waarin de bruidschat of *dos* voorkomt, een vermogensvermeerdering aan de zijde van de man, verricht door iemand van de kant van de vrouw, en zulks in samenhang met het huwelijk. Het geven van een *dos* was een sociale, onder Justinianus een juridische, verplichting. De man of diens *paterfamilias* krijgen er een huisgenoot bij, en de functie van de *dos* is die van een bijdrage door de vrouw in de kosten van het gemeenschappelijk levensonderhoud. Vanaf het eind van de Romeinse Republiek, dus bij het begin van onze jaartelling, wordt de *dos* ook gezien

⁷ Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis* II, p. 83.

⁸ Zie: De Blécourt, *Kort begrip*, p. 109. Volgens Fockema Andreae, *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis* II, p. 86, heeft het Landrecht van 1608 hierin verandering gebracht door bij vóóroverlijden van alle kinderen het huwelijk als onbeërfd te bestempelen.

als middel tot verzorging van de vrouw na het huwelijk, indien dit beëindigd is door de dood van de man of door echtscheiding. Wat wel uit Rome is gereciperd, is het schenkingsverbod tussen echtgenoten, dat eens als art. 1715 in het Burgerlijk Wetboek voorkwam, en de zogenaamde *lex 'Hac editali'* uit 472 n.Chr. die inhield dat de tweede of verdere echtgenoot door het huwelijk geen groter vermogensrechtelijk voordeel mag genieten (krachtens, erfstelling, legaat, *dos* of schenking) dan het minst bevoordeelde kind uit het vorige huwelijk van de andere echtgenoot. Deze bepaling heeft ons Burgerlijk Wetboek dat aan de regel in de oude art. 236, 237, 899a en 949 onderdak verleende, op 1 januari 1970 verlaten.

Het belangrijkste onbesproken facet van het oude recht heb ik zojuist terloops aangestipt. Bij de beschrijving van het Luikse stelsel vermeldde ik dat de langstlevende daar krachtens het ook elders geldende devolutierecht een vruchtgebruik krijgt op de van beide echtelieden afkomstige onroerende goederen, maar dat de eigendom daarvan op de kinderen 'gevolveerd' is. Gehlen heeft erop gewezen dat de in dit systeem ingebedde overlevings- en verzorgingsrechten van de langstlevende echtgenoot door de onachtzaamheid van de Franse revolutionaire wetgevers zijn weggevaagd en in Nederland tot aan de invoering van het nieuwe erfrecht zijn weggebleven.⁹ Hetzelfde geldt voor de bonte verscheidenheid van vruchtgebruiks- of lijfjochtsrechten die het costumiere recht toekent aan de langstlevende echtgenoot die in een beperkte gemeenschap gehuwd geweest is. In het boek van Godding worden ze wat de Zuidelijke Nederlanden betreft, per gewest beschreven,¹⁰ voor het Noorden zijn de gegevens schaarser. Bekend is dat 'in het Rijk van Nijmegen de langstlevende der echtgenoten lijfjocht van de onroerende goederen van den eerst-overledene (had)',¹¹ en dat in Woudrichem en het Land van Altena de langstlevende partner in een beërfd huwelijk het vruchtgebruik toeviel op de nalatenschap van de overleden echtgenoot (1476).¹²

Over de oorsprong van de vruchtgenotsrechten van de langstlevende heeft Van Apeldoorn een interessante en aantrekkelijke these ontplooid. Hij brengt deze onder andere in verband met het verdwijnen van het instituut van de zogenaamde *gecontinueerde gemeenschap*. Zowel een beperkte als een universele huwelijksvermogensgemeenschap wordt door de dood van een der echtgenoten ontbonden en rijp voor scheiding en deling. In de streken waar het devolutiestelsel heerst, lost zich bij beërfde huwelijken het probleem van scheiden en delen vervolgens van rechtswege op, want de langstlevende echtgenoot/ouder verkrijgt alle roerende goederen, belast met alle schulden, terwijl de blote eigendom van alle onroerend goed 'devolveert' op de uit het huwelijk geboren kinderen. Van Apeldoorn meent dat volgens de oudste bronnen buiten het devolutie-gebied de langstlevende vader of moeder recht had op 'voortzetting' van de gemeenschap met de kinderen, althans zolang

9 Gehlen, *Als het ehebedde*, p. 15-16.

10 Godding, *Le droit privé*, p. 270-280.

11 De Blécourt - Fischer, *Kort begrip*, p. 244.

12 Zie: Korteweg (ed.), *Rechtsbronnen van Woudrichem I*, p. 121.

hij of zij niet hertrouwde.¹³ Dit ‘recht op voortzetting’ is in de loop der tijden op de achtergrond geraakt. Hugo de Groot schrijft omstreeks 1620, dat ‘in oude tijden ... in Holland (plag) gebruikt te werden dat oock sonder uiterste wille een weduwe hebbende jonghe kinderen bezat den boedel in ’t gemeen, onderhoudende de kinderen voor de vruchten ter tijd toe dat de oudste zoon mondig was geworden, maer zulcks en werd nu niet gepleegt dan by uiterste wil of by overkomste’.¹⁴ En Meijers stelt dat ‘een voortgezette gemeenschap ... reeds vroeg in het Oost-Vlaamsche recht een zeldzaamheid geworden (is)’.¹⁵ Toch komt het in het door mij besproken tijdvak vaak voor dat met name een ouder/langstlevende echtgenoot en de uit het huwelijk geboren kinderen niet tot scheiding en verdeling overgaan en het gemeenschapsvermogen tot de mondigheid der kinderen, maar soms ook daarna, ‘in elkaar’ laten. Costumen uit Holland, Zeeland, Utrecht, Overijssel en Gelderland kennen dit verschijnsel.¹⁶

Meijers en Godding merken terecht op dat er in wezen tussen de overlevende ouder en de kinderen dan een nieuwe gemeenschap ontstaat, met andere bestanddelen dan de ontbonden gemeenschap kende. In de Zuidelijke Nederlanden omvat zij alle na het overlijden van de eerststervende verworven roerende goederen en de aangekochte onroerende goederen, doch in het Noorden zijn er ook costumen die bepalen dat aangeërfde of door schenking verkregen onroerende goederen in de nieuwe gemeenschap vallen.¹⁷ Winst en verlies zijn tussen de langstlevende en de kinderen gemeen, zodat er, waar de rechtsfiguur van de gecontinueerde gemeenschap wordt toegepast, geen sprake kan zijn van een recht van vruchtgebruik van de langstlevende op de goederen van de kinderen. De vruchten van hun goederen vallen immers in de gemeenschap. De langstlevende kan over die vruchten beschikken ter bestrijding van de lasten der gemeenschappelijke huishouding en van de kosten van onderhoud en opvoeding der kinderen.

In het Noorden (bijvoorbeeld in Holland) vertoont de voortgezette gemeenschap de bijzonderheid dat de langstlevende als boedelhouders tot aan de scheiding en verdeling het ongedeelde vermogen (de ‘boedel’) vertegenwoordigt en het beheer erover voert.¹⁸ Een andere bijzonderheid is dat in Holland de gemeenschap soms van rechtswege doorloopt tussen de langstlevende en de minderjarige kinderen of, gelijk wij al bij De Groot lazen, tussen de langstlevende en de meerderjarige en minderjarige kinderen, totdat de oudste zoon meerderjarig geworden is.¹⁹ In het in de zestiende eeuw opgetekende landrecht van het

13 Zie in het algemeen over de voortgezette gemeenschap: L.J. van Apeldoorn, ‘Het vruchtgenot van de ouders in het Oud-Nederlandsche recht’, in: *Tydskrif vir hedendaags Romeinsch-Hollandsch reg* 2 (1938), p. 165-201.

14 Zie: H. de Groot, *Inleidinge tot de Hollandsche Rechts-Geleerdheid* II. 13. 2.

15 E.M. Meijers, *Het Ligurische erfrecht in de Nederlanden*. III. *Het Oost-Vlaamsche erfrecht*, Haarlem 1936, p. 87.

16 Zie: Van Apeldoorn, ‘Het vruchtgenot’, p. 177-178.

17 Vgl. voor het zuiden: Godding, *Le droit privé*, p. 306 en E.M. Meijers, *Het Ligurische erfrecht in de Nederlanden*. I. *Het West-Brabantsche erfrecht*, Haarlem 1929, p. 111, en: II. *Het West-Vlaamsche Erfrecht*, Haarlem 1932, p. 97. Zie voor het noorden: van Apeldoorn, *Het vruchtgenot*, p. 176.

18 Van Apeldoorn, ‘Het vruchtgenot’, p. 175, noot 1, vermoedt dat er een samenhang bestaat tussen de termen ‘boedelhouders’ of ‘boedelharder’ en de benamingen ‘besitter’ en ‘besittighe’, resp. voor de langstlevende vader en moeder in Vlaamse rechtsbronnen.

19 Zie: De Blécourt-Fischer, *Kort begrip*, p. 81.

Baljuwschap van Zuid-Holland wordt echter gesproken over beëindiging door het hertrouwen van de langstlevende ouder.²⁰

Dit brengt ons op de in de rechtsgeschiedenis waarneembare tendens, het bestaan van de voortgezette gemeenschappen te bekorten, of liever nog, geheel af te schaffen. Het beëindigen van de voortzetting der gemeenschap in geval van hertrouwen van de langstlevende was een eerste stap op dit pad, maar er volgden er meer. Aan de langstlevende ouder wordt her en der de verplichting opgelegd om binnen een bepaalde korte tijd na de dood van hun echtgenoot een inventaris op te maken van de roerende goederen, die door dit overlijden aan de (minderjarige) kinderen zijn opgekomen, en deze inventaris bij een bevoegde instantie in te leveren. Wij signaleren hier een gevolg van de receptie van Romeins recht. Daarna dient het vermogen der kinderen dan door een boedelscheiding nauwkeurig vastgesteld en vervolgens verdeeld te worden. In vele Vlaamse steden wordt inderdaad in de 12de en 13de eeuw de inventarisatie der roerende goederen, gevolgd door de scheiding en verdeling, voorgeschreven,²¹ in Holland geschiedt dit pas in de 15de en 16de eeuw. Er zijn evenwel ook landstreken, zoals in Overijssel en in het grootste deel van het Nedersticht Utrecht, waar een voortgezette gemeenschap tussen de langstlevende en de kinderen zich als wettelijk stelsel tot aan de codificatie gehandhaafd heeft.²²

Waar de wet inventarisatie van de roerende goederen door de langstlevende en boedelscheiding tussen de langstlevende en de minderjarige kinderen voorschrijft, blijven er uitzonderingen op de regel bestaan, bijvoorbeeld als de familie van de minderjarigen of de overheid daarin bewilligt, of indien de echtgenoten zulks bij huwelijksvoorwaarden of een mutueel testament bepaald hebben. In zo'n geval is het voor de minderjarigen van groot belang dat er kort na het overlijden van de eerststervende ouder een inventaris opgemaakt wordt.

Vele costumen in Noord en Zuid verbinden dan ook een sanctie tegen de langstlevende echtgenoot aan zijn of haar schending van de plicht tot inventariseren. Soms wordt er aan de nalatige een geldboete opgelegd, maar andere costumen bedreigen het 'voortzetten van de gemeenschap' op een voor de langstlevende nadelige wijze als straf.²³ In concreto bestaat het 'nadeel' eruit, dat de erfgenamen van de eerstoverledene de keuze hebben tussen de vermogenssamenstelling van de gemeenschap zoals deze ten tijde van het overlijden van hun erflater was en de samenstelling van de gecontinueerde, of beter: de nieuwe, ge-

20 Zie art. 64 en 65 van het onder Karel V opgetekende recht van het Baljuwschap, in: J.A. Fruin (ed.), *De oudste rechten der stad Dordrecht en van het Baljuwschap van Zuidholland*, Tweede deel, 's-Gravenhage 1882, p. 267-268.

21 'L'obligation du conjoint survivant d'établir un inventaire des meubles s'impose partout où il y a partage de la communauté mobilière lors du prédécès d'un des époux', met voorbeelden uit Lier, Antwerpen, Mechelen, Kasterlee en Deurne, zie Godding, *Le droit privé*, p. 306.

22 Zie: Van Apeldoorn, 'Het vruchtgenot', p. 181-186.

23 Meijers schrijft de invoering van de gecontinueerde gemeenschap als straf op niet-inventariseren aan franse invloed toe, zie zijn: *Het West-Vlaamsche Erfrecht*, p. 98. Vgl. H. Coing, *Europäisches Privatrecht. I. Älteres Gemeines Recht (1500 bis 1800)*, München 1985, p. 243, waar Coing wijst op de invloedrijke *Coutume de Paris* die het intreden van een voortgezette gemeenschap inderdaad als een soort 'peine' tegen het niet-inventariseren bedreigt.

meenschap. Alle schulden, na het overlijden van de eerststervende ontstaan, komen ten laste van de langstlevende.²⁴

Ook als er wel ‘bewijs en vertichting’, dus scheiding en verdeling, van de ontbonden huwelijksgemeenschap heeft plaatsgehad, kan de langstlevende met zijn of haar kinderen een gemeenschappelijke huishouding op gemene kosten blijven voeren, met andere woorden: hij of zij heeft het vruchtgenot van de vermogens van de kinderen.²⁵ De vruchten van hun vermogens kunnen dan beschouwd worden als een vergoeding voor de door de langstlevende gemaakte kosten van opvoeding en onderhoud. Van Apeldoorn signaleert dit verschijnsel in het gedeelte van Vlaanderen waar de langstlevende ouder de *houdenisse* heeft van de (geërfde) goederen van de kinderen.²⁶ Hij brengt de term *houdenisse* dan ook in verband met het ‘boelhouderschap’. Een soortgelijke herkomst van het vruchtgenot van de langstlevende ouder zou men ook in Zeeland, in het Rijk van Nijmegen en in de stad Harderwijk kunnen ontwaren.

Een andere wortel van het ouderlijk (juister: vaderlijk) recht van vruchtgenot op het vermogen van de kinderen zou het Romeinse recht kunnen zijn; Van Apeldoorn meent dat deze filiatie in Friesland en in de vier *Boven-Ampten* van het Kwartier Nijmegen bestaan heeft. Naar mijn mening moet men hier met de mogelijkheid rekening houden dat, zoals vaak geschiedde, op bestaande inheemse rechtsfiguren een Romeins etiket gekleefd is.

En waar de *costume* of het geleerde recht zwijgt, verschijnen in de praktijk overeenkomsten tussen de langstlevende ouder en hun kinderen, al of niet onder toezicht van een Weeskamer gesloten, waarin afspraken worden gemaakt over de bijdragen die de kinderen leveren aan de kosten van hun onderhoud en opvoeding. In sommige plaatsen – hier wordt Zutphen genoemd – zijn dergelijke regelingen zo gebruikelijk geweest, dat zij zich daar tot gewoonterecht ontwikkeld hebben.

Een advies van Wilhelm Water, gegeven te Nijmegen op 11 juli 1666, brengt ons in contact met andere methoden om de langstlevende verzorging te verschaffen.²⁷ In de huwelijksvoorwaarden die de aspirant-echtelieden Jonker Jan Willem van den Judde en Anna Vijg in mei 1646 opmaakten zegde de bruid aan haar bruidegom een uit haar goederen te betalen lijfrente (‘lyftocht’) van 750 gulden per jaar toe voor het geval zij vóór hem en zonder kinderen zou komen te overlijden. Van den Judde beloofde op zijn beurt aan zijn bruid een morgengave van 3000 gulden, met daarnaast een lijfrente van 1500 gulden per jaar. In 1666 overlijdt Anna Vijg, haar huwelijk is kinderloos gebleven. Van den Judde krijgt het met

²⁴ Aldus: De Blécourt-Fischer, *Kort begrip*, p. 81-82. Deze auteurs verwijzen hier naar: De Groot, *Inleidinge* I. 9. 5 en II. 13. 3 waar echter niet over het ontbreken van een inventaris gerept wordt.

²⁵ Zie voor het navolgende: Van Apeldoorn, ‘Het vruchtgenot’, p. 186-201.

²⁶ Zie: Godding, *Le droit privé*, p. 120-121, 124. De overlevende moet inventariseren en zekerheid stellen, maar is niet rekenplichtig.

²⁷ I. Van den Berg, *Nederlands Advys-boek, inhoudende verscheidene Consultatien en Advysen etc.* 2de druk, 2de deel, Kampen 1782, Cons. nr. 151, p. 392-395. Zie voor de personalia van partijen en van de advocaat Water de Bijlage.

haar erfgenamen aan de stok. Heeft hij die krachtens het gewoonterecht reeds het vruchtgebruik verkrijgt van de in het Rijk van Nijmegen liggende onroerende goederen van zijn vrouw, nu ook nog recht op de bedongen lijfrente? En kunnen de erven van de bruid na haar dood betaling van de morgengave vorderen? De jurist Water antwoordt in zijn advies dat volgens hem de weduwnaar recht heeft op zowel het costumiere vruchtgebruik als op de overeengekomen lijfrente.²⁸ In de huwelijksvoorwaarden is immers niet expliciet gederogerd aan het Landrecht van het Rijk van Nijmegen. Wel voert Water argumenten aan om de betaling van de lijfrente naar evenredigheid van de waarde der goederen te verdelen over de erfgenaam van de Rijkse onroerende goederen en de erfgenaam van haar andere goederen, tenminste indien deze erfgenamen verschillende personen mochten zijn. Dat de erven van de bruid recht op betaling van de haar toegezegde morgengave zouden hebben, wijst de consulent af, mede 'omdat het recht van de Morgengaave in deze Landen zoodanig leid, dat dezelve niet kunnen gevordert worden, als in casu super vita, ten waare de Bruidegom iets uit de hand tot een Morgengaave aan de Bruid vereert hade, hetwelk nochtans niet gebruikelijk is'. Hetzelfde geldt in Saksenland, waaraan de costumen van deze landen grotendeels ontleend zijn, voegt Water nog hieraan toe.

Wij kunnen uit dit advies twee zaken afleiden. Vooreerst dat het vakmanschap van de redacteuren der huwelijksvoorwaarden niet groot geweest is, want de collisie van het 'wettelijk' vruchtgebruik met de bedongen lijfrente was te voorzien. De onnozelheid schijnt lang geregeerd te hebben in het huwelijksvermogensrecht, want zo'n vijftig jaar na Wilhelm Water verzucht Joannes Schrassert dat de onwetendheid van onze tijd wijd en zijd bewerkt dat lieden die de letters nauwelijks kunnen tekenen, in de dorpen gloriëren als schrijvers.²⁹ Hoewel het beter zou zijn als dergelijke schrijvers hun hand van de schrijftafel hielden en het opmaken van een akte in een zo ernstige en niet onverwacht komende aangelegenheid (als huwelijksvoorwaarden) aan voor deze taak geschikte personen overlieten, vindt Schrassert het humaner dat in het voorliggende geval de *rusticitas* van onze mensen wordt ontzien en de woorden geïnterpreteerd worden overeenkomstig de onderhavige materie en de bedoeling van de contractspartijen.³⁰ Wat tussen partijen in werkelijkheid is afgesproken dient de voorkeur te verkrijgen boven de schil van de woorden.

De ten onrechte gebezigde woorden die tot deze ontboezeming van Schrassert aanleiding geven zijn de in vele huwelijksvoorwaarden door ondeskundigen gebruikte termen *na morgengaefs rechten*. De schrijver had in plaats van *morgangeba* de term *doarium* moeten opschrijven, zegt onze auteur. Zo beroert hij het tweede thema van het juridisch advies van

²⁸ Dit is in de Zuidelijke Nederlanden doorgaans anders: 'La plupart des coutumes interdisent de cumuler gains de survie coutumiers et conventionnels'. De douairie is in de tijd waaruit de costumen stammen reeds geworden tot een levenslang genotsrecht (van de weduwe, doch later ook van de weduwnaar) op een deel van de onroerende goederen van de echtgenoot/note. Zie Godding, *Le droit privé*, p. 262, 293 (citaat).

²⁹ J. Schrassert, *Commentatio ad Reformationem Velaviae* etc., Harderwijk 1719, p. 444-445.

³⁰ Vgl. over de *rusticitas*: Th. Mayer-Maly, 'Rusticitas', in: *Studi in onore di Cesare Sanfilippo I* (=Università di Catania-Pubblicazioni della Facoltà di Giurisprudenza 96), Milano 1982, p. 309-347.

Wilhelm Water: het karakter van de morgengave. Deze onderscheidt de (in de zeventiende eeuw volgens hem niet-gebruikelijke) schenking van hand tot hand door de echtgenoot aan zijn vrouw na de eerste huwelijksnacht van een in de huwelijksvoorwaarden toegezegde geldsom. Deze laatste schenking is, zo bepaalt het costumiere recht, gedaan onder de opschortende voorwaarden dat de vrouw haar man zal overleven en er uit hun verbintenis geen kinderen geboren zijn.³¹ Ook de moderne jurist twijfelt dan: geen kinderen geboren of bij overlijden van de echtgenoot-vader geen kinderen meer in leven?

Een geval van een in huwelijksvoorwaarden aan de bruid Geertje van Put beloofde morgengave welke de erfgenamen van haar vooroverleden man, Berent Hendriks, weigeren uit te keren omdat er uit het huwelijk kinderen geboren zijn, zij het bij de dood van hun vader niet meer in leven, speelt in Nijmegen in 1625. De jurist H. Styp adviseert de Raad om de erfgenamen van de man tot betaling van de morgengave te veroordelen omdat er in de huwelijksvoorwaarden niet uitdrukkelijk bepaald is dat de morgengave vervalt door de geboorte van kinderen uit het huwelijk. Het lijkt erop dat hij zich liever van dit zuiver-formele argument bedient dan dat hij een beroep wil doen op een (door hem vermeld) Nijmeegs Statuut uit 1566 waarin vooroverlijden van de kinderen op één lijn gesteld wordt met afwezigheid van kinderen. Een ander Statuut, daterend uit 1466, zou dit weerspreken. Zijn collega Petrus van Doornburgh gaat verder en stelt dat hier geen sprake is van een morgengave in eigenlijke zin, gegeven in *compensationem ereptae pudicitiae*, maar dat in de onderhavige huwelijksvoorwaarden aan de langstlevende echtgenote een onvoorwaardelijke ‘morgengave ofte donatie’ is gedaan.³² Terzijde vermeld ik dat Schomaker in zijn samenvatting van het advies (*Summaria*) spreekt over ‘die hedendaagsche huwelyx giften of douarien, oneigentlyke morgengaven genaamt’. Schrassert zou het met hem eens zijn. Maar laat ons terugkeren naar Van Doornburgh. Hij merkt op dat in Nijmegen de overlevende echtgenotes van oudsher óók als er uit het huwelijk geboren kinderen bij de dood van hun vader nog in leven zijn, hun morgengaven plegen te ontvangen.³³

Een volgende vraag is, of een morgengave ook aan de langstlevende echtgenoot, de man dus, kan toevallen? Het (Gereformeerd) Landrecht van de vier Boven-Ampten spreekt heel neutraal over ‘de langstlevende’ aan wie de morgengave ook competeert als de kinderen staande huwelijk gestorven zijn,³⁴ doch Schrassert ziet dan liever dat de term *doarium* of *douairie* (weduwengoed) gebruikt wordt.³⁵ Dit wordt de overlevende echtge-

31 Zo luidt althans de interpretatie door Fockema Andreae van de woorden *na morgengaves recht*, in: *Bijdragen tot de Nederlandse rechtsgeschiedenis* II, p. 144-145.

32 Zie voor de personalia van partijen en de advocaat Styp en Van Doornburgh de Bijlage.

33 Zie Styps op 1 juli 1625 aan de Nijmeegse Raad uitgebracht ‘Advys instructoir’, en het daaropvolgende ‘Advys confirmatoir’, op 2 juli 1625 door Petrus van Doornburgh te Nijmegen uitgebracht, in: J. Schomaker, *Selecta Consilia et Responsa Juris*, etc. Pars tertia. Nijmegen/Amsterdam z.j., Cons. nrs. 60, p. 400-403 en 61, p. 403-404.

34 In titel 15, art. 24. Vgl. J. Schrassert (ed.), *Codex Gelro Zutphanicus ofte Handboek, Vervattende het Summier van veele saecken de Politie ende Justitie in den Furstendom Gelre ende Graafschap Zutphen betreffende*. etc., Harderwijk 1740, p. 356.

35 Hugo de Groot maakt geen onderscheid tussen morgengave en *douairie*, want hij plaatst in zijn: *Inleidinge tot de Hollandse Rechts-Geleerdheid* (ed. F. Dovring e.a. Leiden 1965) naast het woord *morgengaven* (Inl. II. 12. 16) in de marge het ‘Bastaertduytsche’ *Duwarien*.

noot (*superstiti*) gegeven na ontbinding van het huwelijk, ongeacht het al of niet aanwezig zijn van kinderen.³⁶

De ‘oude’ of eigenlijke morgengave, van hand tot hand na de eerste huwelijksnacht, is in Noord-Nederland niet geheel in onbruik geraakt. Bij Fockema Andreae vindt men twee Gelderse voorbeelden uit 1286 en 1564. Ook verwijst hij nog naar rechtsgeleerde literatuur uit de 17de en 18de eeuw, maar daaruit blijkt mijns inziens slechts dat de auteurs van mening zijn dat er een ‘eigenlijke’ morgengave voor hun tijd bestaan heeft.³⁷ Wat de Zuidelijke Nederlanden betreft is de oogst ook mager. Godding geeft slechts één geval, ontleend aan de 15de eeuwse uitspraken van het hoofdgerecht van het Gelders Overkwartier te Roermond.³⁸ Hier is echter sprake van een morgengave, die door middel van *huwelijksvoorwaarden* aan een vrouw is gegeven door haar man, toen zij aan hem was uitgehuwelijkt, dus niet door een schenking van hand tot hand op de eerste huwelijksmorgen.³⁹

Over de ‘eigenlijke’ morgengave kan ik dus heel kort zijn. Volgens Max Kaser kreeg de huwelijksgift in de late vierde eeuw vaste voet in het Romeinse recht als een rechtsfiguur met een eigen karakter en wel als een gift van de man aan de vrouw. Deze werd sporadisch als een *praemium pudicitiae* of de prijs van de eerbaarheid betiteld.⁴⁰ Keizer Constantijn gebruikt de term in 321⁴¹ en enkele eeuwen later wordt zijn constitutie in de Codex Justinianus overgenomen.⁴² Vanuit de Codex Theodosianus komt zij ook terecht in de *Lex romana Wisigothorum* oftewel het *Breviarium Alarici* (506). Het *Breviarium* heeft, zoals bekend is, een essentiële rol gespeeld bij de infiltratie van ge vulgariseerd Romeins recht in West-Europa.⁴³ Waarschijnlijk bestond er in de Frankische periode reeds een inheemse rechtsfiguur die gelijkenis vertoonde met de in het late Romeinse recht voorkomende ‘prijs van de eerbaarheid’. De in dit verband vaak aangevoerde passage uit de *lex Ribuarica* is mijns inziens voor het verschaffen van zekerheid hierover niet van doorslaggevende betekenis want niet alleen vertoont de eerste versie van dit uit de tijd rond 620 daterende Merovingische ‘wetboek’ reeds Bourgondische en kerkelijke invloeden, maar het wetboek is ook rond 800, in de karolingische tijd, van ingelaste toevoegingen voorzien.⁴⁴ Het is dan inderdaad mogelijk dat

36 Schrassert, *Commentatio ad Reformationem Velaviae*, p. 444-445. Fockema Andreae (*Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis* II, p. 143) merkt op dat het ontstaan van een ‘beloofde’ naast een ter handgestelde morgengave meebracht dat men andere voordelen, door de man aan de vrouw toegezegd, soms zelfs door de echtgenoten aan elkaar, met de naam van morgengave aanduidde.

37 *Bijdragen tot de Nederlandsche rechtsgeschiedenis* II, p. 143-145.

38 Godding, *Le droit privé*, p. 262.

39 K.J.Th. Janssen de Limpens (ed.), *Geldersche Wyssnissen van het Hoofdgerecht te Roermond. ‘t Nye Boeck’ (1459-1487)*, Utrecht 1953, nr. 202, p. 241-242.

40 M. Kaser, *Das römische Privatrecht*, 2. Abschnitt: Die nachklassischen Entwicklungen, 2. Aufl., München 1975, p. 195-196.

41 Cod. Theod. 9.42.1 pr. Et donatio maritalis ante tempus criminis ac reatus collata in uxorem, quia pudicitiae praemio cessit, observanda est, tamquam si maritos eis natura, non poena subduxerit. [321].

42 Cod. Just. 5.16.24.1.

43 J. Ph. De Monté ver Loren, *Hoofdlijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse omwenteling*, 7de druk, bew. d. J.E. Spruit, Deventer 2000, p. 74 en 284.

44 Zie het lemma ‘Lex Ribuarica’, van de hand van R. Schmidt-Wiegand, in: *Handwörterbuch zur deutschen Rechtsgeschichte*

de in latere inheemse bronnen aangetroffen benamingen als *pretium virginitatis* niet de Franse gedachtenwereld weerspiegelen, maar vroeg of laat ten gevolge van de receptie van het Romeinse recht op een reeds aanwezig fenomeen zijn geplakt. Dit zou betekenen dat het romantisch concept van de morgengave als een door de bruidegom aan zijn bruid betaalde prijs van haar maagdelijkheid ontsproten is aan het brein van latere, romanistisch gevormde interpreters, en dat de Franken een ander doel voor ogen hadden, bijvoorbeeld de verzorging van de vrouw bij vooroverlijden van de man.⁴⁵

De stedelijke Nijmeegse praktijk, gevolgd ter zake van *morgengaven* in de vijftiende en zestiende eeuw wijst in deze richting. Tussen 1430 en 1617 werden in de Nijmeegse schepenprotocollen naast andere schepenakten ook zogenaamde morgengaven ingeschreven, in het algemeen daags na de huwelijksluiting, soms ook enige dagen later.⁴⁶ Omdat er één aan zo'n inschrijving ten grondslag liggende – op 11 oktober 1485 opgemaakte – schepenbrief bewaard is gebleven weten wij dat twee schepenen toen attesteerden dat een bruidegom in de ochtend van diezelfde 11de oktober, nadat hij voor de eerste maal met zijn bruid de nacht had doorgebracht, aan haar een geldbedrag had toegezegd, te voldoen uit de goederen van beide echtgenoten.⁴⁷ Uit de teksten van de overgeleverde protocollaties blijkt overigens dat bij sommige morgengaven de door de man toegezegde geldsom uit diens eigen vermogen betaald zal moeten worden. Maar waarop de vordering van de echtgenote dan ook verhaald zal worden, kennelijk wordt zij pas opeisbaar, nadat de man overleden is. Wij hebben dus met een financiële voorziening voor een weduwe te doen, concludeert de uitgever van de akte uit 1485, de Nijmeegse gemeentearchivaris Willem Meeuwissen, terecht. En wellicht, voeg ik daaraan toe, hangt het verdwijnen uit de schepenprotocollen, in het begin van de zeventiende eeuw, van na de huwelijksluiting opgemaakte akten van morgengave samen met het opnemen van deze 'weduwepensioenen' in – voorhuwelijkske – huwelijksvoorwaarden?

Aan het slot van mijn verhaal gekomen vat ik mijn indrukken samen. Het oudvaderlandse costumiere huwelijksvermogensrecht en de daaraan gekoppelde voorhuwelijkske regelingen tenderen in de loop der eeuwen naar het creëren van een stevige materiële basis voor

(HRG), Bd. 2 (Berlin 1978), kol. 1923-1927. Vgl. P. Landau, 'Die Lex Thuringorum-Karls des Großen Gesetz für die Thüringer', in: *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung* 118 (2001), p. 23-57. Landau toont hier aan dat verschillende *leges barbarorum* uit de Karolingische tijd geen optekeningen van volksrechten, doch wetgevingen met als inhoud nieuw recht zijn.

45 Zie het lemma 'Morgengabe', van de hand van Th. Mayer-Maly, in: HRG, Bd. 3, Berlin 1984, kol. 678-683, en in het bijzonder de daar vermelde opinie van de Weense rechtshistoricus Wilhelm Brauneder.

46 Zie: N.A. Hamers en P.J. Begheyn S.J., 'Morgengaven (1542-1616)', in: L.W.A. Berenbroeck e.a. (red.), *Zoeklicht op Nijmegen*, Nijmegen 1980, p. 122-136; dez., 'Morgengaven (1520-1537)', in: N.A. Hamers e.a. (red.), *Zoeklicht Kwartier van Nijmegen*, Nijmegen 1985, p. 150-154; P.J. Begheyn S.J., 'Morgengaven te Nijmegen (1483-1519)', in: N.A. Hamers e.a. (red.), *Zoeklicht zonder Grenzen*, Nijmegen 1990; dez., 'Morgengaven te Nijmegen (1461-1482)', in: N.A. Hamers e.a. (red.), *Zoeklicht bij Zilver*, Nijmegen 1995, p. 186-195; dez., 'Morgengaven te Nijmegen (1459-1460)', in: N.A. Hamers e.a. (red.), *Zoeklicht 2000*, Nijmegen 2000, p. 245-247.

47 W.J. Meeuwissen, 'Een originele akte van morgengave (1485)', in: N.A. Hamers e.a. (red.), *Zoeklicht 2000*, Nijmegen 2000, p. 242-244.

de verzorging van de langstlevende echtgenoot. Daarbij worden de belangen van de bloedverwanten van de eerststervende steeds meer naar de achtergrond verdrongen. Vanuit de stedelijke samenlevingen verspreidt zich de algehele gemeenschap, waarin dus ook de familie-goederen der echtelieden worden opgenomen. Tevens vervaagt en verdwijnt het verschil tussen huwelijken waaruit wel, en waaruit geen kinderen zijn geboren. In uitgesproken agrarische gebieden (Friesland en grote delen van het gewest Groningen) heeft men in de middeleeuwen bij onbeërfd huwelijk uitsluiting van iedere gemeenschap gekend, doch dit wordt rond 1600 anders. De koude uitsluiting zou onze voorouders, boeren, burgers en buitenlui (er was weinig adel bij) een onnatuurlijke gruwel geweest zijn.

Een vruchtgebruik of een boelhouderschap van de langstlevende dat rust op de 'andere' helft van de algehele gemeenschap is geen uitzondering. Als er een beperkte gemeenschap door de dood van een der echtgenoten ontbonden is, en niet 'voortgezet' wordt, doet het costumiere recht vaak een vruchtgebruik op een of meer vermogenselementen ontstaan. Soms is er een beperkte verteringsbevoegdheid. En waar het costumiere recht zwijgt wordt vaak door middel van huwelijksvoorwaarden, al of niet onder de naam van morgengave of douairie, voor de overblijvende echtgenoot (dus ook de man, *casu quo vader*) een vruchtgebruik of een lijfrente in het leven geroepen. De angel van de legitieme portie schuilt in het erfrecht, niet in het huwelijksvermogensrecht.

Bijlage

Het huwelijk van Jr. Jan Willem van den Judde en Juffer Anna Vijg(h) komt in de Nijmeegse kerkelijke (onder)trouwboeken niet voor. In het niet geheel betrouwbare werk *De ridderschap van het kwartier van Nijmegen* door W.J. d'Ablaing van Giessenburg ('s Gravenhage 1899) vindt men op blz. 43 dit huwelijk echter wel, met als jaar van huwelijksluiting 1649. Anna Vijgh is een dochter van Johan Vijgh en diens tweede vrouw Margriet van Bronckhorst. Johan Vijgh, heer van Heukelom, koopt in 1618 Waardenburg en Neerijnen. Margriet wordt in 1633 vrouwe van Waardenburg na de dood van haar zoon Gerrit (broer van Anna) in 1633. Bruidgom Jan Willem van den Judde is burgemeester van Keulen. Totzover het boek van d'Ablaing van Giessenburg. Ik dank de heer H. Rullmann van Het Archief te Nijmegen voor deze inlichtingen.

De uit Nijmegen afkomstige Wilhem Water (geboren rond 1605) laat zich in 1623 te Franeker als rechtenstudent inschrijven. Twee jaar later verzoekt hij als licentiaat in de rechten om als advocaat en procureur aan de Nijmeegse balie te worden toegelaten (raadssignaat van 2 november 1625). Hij is dan al gehuwd (21 november 1624). Belangrijke inkomsten zal hij lange jaren (1627-1670) getrokken hebben uit het door hem gepachte stedelijke pandjeshuis. Op 14 oktober 1635 werd Water samen met zijn vijf kinderen vereerd met het burgerschap van Nijmegen. Hij groeit uit tot een prominent lid van de plaatselijke elite. Van 1649 tot 1662 is hij raad, en van 1663 tot 1670 schepen van de stad. Hij bekleedt ook vele nevenfuncties: hopman van de Broerstraat (raadssignaat van 13 juli 1653), provisor van de lollarden en leprozen (raadssignaat van 20 juli 1660), artilleriemeester (raadssignaat van 30 december 1668), bestuurder van de Kwartierlijke Academie en van de Latijnse School. Water is begraven op 16 januari 1670 (archief Hervormde Kerk inv. nr. 572, [rek. St. Stevenskerk 1670]). Zijn wapen komt voor op het gobelin in het stadhuis (1665).

Zie over Wilhem Water: G.C.J.J. van den Bergh, *The Life and Work of Gerard Noodt (1647-1725)*, Oxford 1988, p. 189-190 en passim; J. Schimmel, *Burgerrecht te Nijmegen 1592-1810*, Tilburg 1966, p. 187, nrs. 1670-1675; Catalo-

gus *Het Stadhuis van Nijmegen*, Nijmegen 1982, p. 181. Ik dank de heren P. Begheyn S.J. en H. Rullmann voor hun aanvullende informatie over W. Water.

Omtrent het huwelijk van Berent Hendriks en Geertje van Put valt te vermelden dat op 10 juli 1603 Berndt Hendricx van Embden, jongman, en Ermgardt van Boeningen, jongedochter, wonende tot Nijmegen, in ondertrouw zijn gegaan; huwelijksvoltrekking op 26 juli 1603. Op 15 oktober 1615 gaat de weduwnaar Bernt Henricx van Embden in ondertrouw met Geertgen van Putt, jongedochter van Tiel. Huwelijksvoltrekking in november 1615. Nadat Geertgen of Grietgen van (de) Putt op haar beurt weduwe is geworden gaat zij op 24 april 1625 in ondertrouw met Jan van der Coelen, weduwnaar (huwelijk 8 mei 1625). Beiden wonen te Nijmegen. In 1637 is zij wederom weduwe geworden. Op 23 juli 1637 gaan in Nijmegen in ondertrouw Wilhem van Sevenar, weduwnaar, en Geertjen van de Putt, weduwe van Jan van der Coelen. Het huwelijk wordt 6 augustus 1637 voltrokken.

In de Hervormde doopboeken vindt men geen doop van een kind uit het huwelijk van Berent en Geertje, of het moet zijn een dochter Anneke, gedoopt 18 april 1620 uit een Berent Hendriks en een niet bij naam genoemde moeder (NN).

Berndt Hendrickx uit Embden wordt 30 juni 1603, dus vlak voor zijn eerste huwelijk, met het burgerschap van de stad vereerd. Van vier uit dit huwelijk met Ermgard van Boeningen geboren kinderen is uit de Hervormde doopboeken de doop bekend (Jenneken 18 november 1610, Anneke en Jan 15 december 1612 en Ermken 16 maart 1614), maar mogelijk zijn er meer kinderen geboren, want tussen 1592-1607 vertonen de Hervormde doopboeken een hiaat.

Het overlijden van Bernt Hendriks mag dan blijken uit het opvolgend huwelijk van zijn weduwe, zijn dood/begraafenis treft men niet aan in de in het Nijmeegse archief aanwezige index op begraaf-, graf- en luigelden. Ik dank de heer H. Rullmann van Het Archief te Nijmegen voor deze inlichtingen.

Over de jurist Hendrik Styp is weinig bekend. Styp is een Nijmeegse familienaam. Henrick Styp (overleden 1636), waarschijnlijk een zoon van Henrick Styp en Beel Kerckmans, was een brouwer, die 2 juli 1586 huwde met Anna Kanis, uit welk huwelijk ook weer een Henrick Styp werd geboren. Zou laatstgenoemde 'onze' H. Styp kunnen zijn?

Petrus van Doornenburgh was een katholiek jurist in Nijmegen, die betrokken was bij een verzoekschrift in verband met de jezuïeten te Nijmegen in 1634. Zie: Paul Begheyn & Vincent Hunink, Een onbekende brief van Petrus Canisius in een Nijmeegs verzoekschrift (1634), in: *Numaga* 44 (1997), p. 34-41, m.n. p. 37, 39, 41. Ik dank deze verwijzing aan de heer P. Begheyn S.J.

DIALOOG OVER HOOFDMANNENKAMER EN ETSTOEL¹

Spreekers treden op als advocaten die hun hof verdedigen

P: Bij de presentatie van de twee procesgidsen is het misschien aardig een vergelijking te maken tussen de Hoofdmannenkamer en de Etstoel. En bij die vergelijking zullen wij enige rivaliteit die er vanouds tussen de beide gewesten is, niet onderdrukken.

Het zal dan ook geen verwondering wekken dat de vergelijking tussen Hoofdmannenkamer en Etstoel voortdurend in het voordeel van de Hoofdmannenkamer uitvalt.

G: Een goed idee. De Etstoel zal de toets der vergelijking ruimschoots doorstaan, zoals aanstonds wel duidelijk zal worden. Laten we eens naar de oorsprong van de beide instellingen kijken. De Hoofdmannenkamer zal vast niet erg oud zijn?

P: Toch wel, want in ouderdom gaat de Hoofdmannenkamer terug tot voor het jaar 1500. In de tweede helft van de vijftiende eeuw blijkt dat de hoofdmannen een college vormden dat gescheiden van het stadsbestuur functioneerde. Hertog Karel van Gelre voegde als nieuw element aan de hoofdmannen de stadhouder toe. Tijdens zijn Habsburgse opvolgers (Karel V en Filips II) bleef dat zo. Feitelijk werd de plaats van de stadhouder in de Hoofdmannenkamer sinds 1538 echter ingenomen door diens plaatsvervanger, de luitenant. Te meer daar de stadhouder een groter gebied onder zijn verantwoordelijkheid had dan alleen Stad en Lande, werd de luitenant de vertegenwoordiger van de landsheer in de provincie. Daarmee werd de Hoofdmannenkamer halverwege de zestiende eeuw een bestuurscollege en een uitvoerend orgaan van de centrale regering.

G: De Etstoel vormde in feite een college van gezworenen dat uit de landsgemeente was voortgekomen zodat hij een vertegenwoordiging vormde van de Drentse bevolking. Daarbij had de Etstoel een aantal taken in bestuur en rechtspraak overgenomen. De oorsprong van de Etstoel moet echter al gezocht worden in de tweede helft van de dertiende eeuw. In die periode bestond hij uit twee geledingen die het land vertegenwoordigden, te weten de etten en de geestelijkheid. De etten speelden een vooraanstaande rol en zeker vanaf 1339

¹ Dialoog uitgesproken naar aanleiding van de presentatie van de *Procesgids Hoofdmannenkamer, sinds 1749 Hoge Justitiëkamer van Stad en Lande van Groningen* (ed. P. Brood en E. Schut) en de *Procesgids De Etstoel van Drenthe* (ed. H.G.G. Becker), beide uitgegeven Hilversum 2005.

werd de term etten gebruikt. De voorzitter van de Etstoel was de drost als vertegenwoordiger van de landsheer, de bisschop. De landschrijver trad op als griffier van de Etstoel.

P: Goed, wint de Hoofdmannenkamer het dan niet in ouderdom, dan toch wel in aanzien. Luitenant en hoofdmannen werden gerekruteerd uit de aanzienlijksten van het gewest. In feite was de luitenant de centrale figuur in het gewest, als voorzitter van het belangrijkste rechtsprekende college.

De luitenant werd benoemd door de landsheer, de vier hoofdmannen werden door het stadsbestuur aangewezen uit de oud-burgemeesters en raad. Na 1594 bleef de benoeming van de vier hoofdmannen en hun salariëring een zaak van de stad, maar zij werden beëdigd door de Staten. De luitenant en de secretaris werden voor het leven benoemd door de Staten.

Met een paar namen kan ik de aanzienlijkheid van de hoofdmannen aantonen. Wat dacht u van de families Alberda, Lewe, Rengers en Van Iddekinge?

G: Dit is zeer indrukwekkend. In Drenthe daarentegen werd men tot ette gekozen. Of personen van adel waren, speelde geen rol. Wel of zij eerbare, lofwaardige en onbesproken mannen waren. Na 1600 was voor het bekleden van het ettenambt, behalve het kunnen lezen en schrijven, vereist dat iemand een eigenerfde boer was in het dingspil van waaruit hij zitting had. De etten genoten aanzien en vertrouwen onder de agrarische bevolking waaruit Drenthe bestond, waarbij het noemen van namen niet van belang is. Toch kunnen als bekende geslachten van eigenerfden genoemd worden: de Nysinghs, Kymmels en Willinges.

P: Wat mij altijd verbaasd heeft is het grote aantal etten. Wij in Groningen hadden aanvankelijk aan vier, later aan acht hoofdmannen voldoende om de rechtspraak uit te oefenen. En dan nog wel in een gewest met een voorname stad en aanmerkelijk meer inwoners dan Drenthe. Maar de Etstoel telde 24 etten. Was de rechtspraak dan zo ingewikkeld? Of werd er zo vaak geprocedeerd?

G: Nee. En nee. De 24 etten traden op als zes groepen van vier etten per dingspel. Op een tekening in de procesgids is te zien dat de etten dan ook met zijn vieren aan een tafel in de rechtszaal zouden zijn gezeten. Na onderling beraad werden dan zes stemmen uitgebracht. Bovendien gaf de Etstoel tijdens het lotting regelmatig aan een commissie uit zijn midden een machtiging om een uitspraak in een bepaald geschil te doen. Een dergelijke commissie bestond doorgaans uit twee etten plus de landschrijver. Een commissie had opdracht om de partijen nader te horen en te trachten ze in der minne te schikken. Lukte dit niet, dan werd op het lotting gerapporteerd en wees de volle Etstoel een vonnis. Van groot belang is, dat de machtiging aan de gecommiteerde etten om eigenstandig een geschil te beslechten middels een vonnis hoe langer hoe meer in zwang raakte. Terwijl volgens het Landrecht van Drenthe absoluut geen appel mogelijk was van de vonnissen van de Etstoel, werd in 1712 het recht van appel op een einduitspraak door enkele gecommiteerde etten terecht wel vastgesteld.

Genoeg hierover, laten we eens om ons heen kijken. Werd er in Groningen altijd recht gesproken in dit fraaie gebouw van justitie?

P: In 1755 vestigde de Hoge Justitiekamer zich in dit gebouw aan de Boteringestraat. Tot 1998 is het in gebruik gebleven als gerechtsgebouw.

Voordien had de Kamer onderdak in het Groninger stadhuis. Dat was begrijpelijk, omdat de greep van de stad op de Hoofdmannenkamer groot was. Zo was de benoeming van de vier hoofdmannen en hun salariëring lange tijd een zaak van de stad, ook al werden zij beëdigd door de Staten. Toen in 1645 de kamer werd uitgebreid van vier naar acht leden, werden de vier nieuwe leden dan wel door de stadhouder voor het leven benoemd, maar in elk geval een op voordracht van de stad.

Pas de grote maatschappelijke onrust van 1748 zorgde voor enige essentiële veranderingen. Een van de consequenties was dat de kamer een eigen gebouw moest hebben, en dat is dit prachtige gebouw geworden.

Heeft de Etstoel ook een eigen gerechtsgebouw gehad?

G: Nee. Bij de Etstoel vond drie keer, later twee keer per jaar een lotting plaats. Dat rechtvaardigde geen eigen gerechtsgebouw. Echter de Etstoel sprak ook geen recht in een kuil, zegge de Balloërkuil, om een hardnekkig misverstand weg te nemen. De Etstoel was voordeurde-ler. Eeuwenlang vergaderde de Etstoel in een kerk, te weten de kerk van Rolde en in augustus in de kerk van Anloo. Vanaf 1688 werden alle lottingen gehouden in de grote zaal van het Landschapshuis te Assen. Dit was een oud klooster waarvan sinds de Reformatie gebruik werd gemaakt voor alle juridische en bestuurlijke bijeenkomsten. Zodoende kon de vlek Assen zich ontwikkelen tot het centrum van de Landschap Drenthe. Is er trouwens een verband tussen een fraai eigen gerechtsgebouw en de kwaliteit van de rechtspraak in onze gewesten?

P: Wijd en zijd is de deskundigheid van de kamer bekend. Altijd al waren de hoofdmannen bestuurders en rechters van naam en faam. Ik hoef u alleen maar de naam van Paulus Laman te noemen als lichtend voorbeeld. Hij studeerde in 1689 af aan de Groninger universiteit en werd een begaafd jurist. Hij vervulde vele bestuurlijke functies, zoals gezwoorene en raadsheer van de stad Groningen, schepper (waterschapsbestuurder) van Westerhamrik, secretaris en lid van de Hoofdmannenkamer en zelfs lid van de Raad van State. De oude Paulus Laman is echter onsterfelijk geworden door de publicatie van een handleiding in het Groninger recht. Het boek heette *Anleiding tot de eerste beginselen der Groninger regtskennis*.

Toen in 1749 de Hoofdmannenkamer werd omgevormd tot Hoge Justitiekamer, werd formeel geëist dat de leden ervan een academische graad in de rechten moesten bezitten en geen regeringsfunctie mochten uitoefenen. Dat kwam de deskundigheid alleen maar ten goede.

Dat kan men van de Drentse etten toch niet zeggen. Zij hoefden niet eens jurist te zijn!

G: In Drenthe zijn de uitgangspunten anders. Als wijze mannen, vaak als arbiters, waren

de etten voor en met partijen op zoek naar een rechtvaardige oplossing van het geschil; behalve het Landrecht kenden ze de oeroude rechtsgewoonten die diep verankerd waren in het rechtsbewustzijn van de Drenten. Daarbij zijn geen beroemdheden voortgebracht. Het was wel een waarborg dat de landschrijver in de praktijk altijd een jurist was. Ook verzocht de Etstoel wel rechtsgeleerd advies aan juristen van elders, zoals in de rechtszaak uit de procesgids: De erfenis van Roelof Dolfinge. Als adviseur trad de schulte van Rolde op, die in Groningen gestudeerd had.

P: De hoofdmannen konden het zelf wel af, ook in zaken als die van de meest beroemde en beruchte Groninger: Johan Willem Ripperda. Deze Ommelander edelman trok zichzelf aan de haren omhoog uit de Groninger klei, klom door list en bedrog op tot eerste minister van Spanje, schopte het tot onderkoning van Marokko en werd op een haar na koning van Corsica. Maar in zijn jonge jaren was hij uit op het geld van bemiddelde oude dames, zoals zijn schoonmoeder Maria Commersteyn. Zijn schoonvader Gerard Schatter zag het gevaar en jarenlang betwistten zij elkaar het familiekapitaal.

G: Uit de Drentse jurisprudentie blijkt het agrarische karakter van het gewest. Rechtszaken gingen over het dagelijks leven, zoals de mandelige molen in Wijster. Otte Woltinge was voor een vierde deel eigenaar van de windstandermolen te Wijster. Jan Berens Mulder en zijn kinderen bezaten gezamenlijk het overige drie vierde deel. Zij hadden echter ernstige geschillen over het beheer van deze mandelige molen. Otte Woltinge stelde in zijn eis en conclusie onder meer dat Jan Berens Mulder “somwijlen seer onbequaam en niet gerijfelijk was om de ingesetenen voort te helpen”. De uitspraak door de drost en 24 etten is karakteristiek voor de Drentse verhoudingen en luidde dat de partijen een jaar lang volgens een voorlopig akkoord zouden werken. Als deze regeling niet voldeed, dan was een commissie van twee etten plus de landschrijver gemachtigd om een uitspraak cum plena te doen, dus met de volle rechtsmacht.

Kennelijk werkte de regeling niet want al spoedig volgde een vonnis. Otte Woltinge mocht twee weken achtereen op de molen malen, waarna Jan Berens Mulder zes weken. Elke molenaar zou de inkomsten genieten uit de eigen maalperiode, het koren voor hun eigen huishouding was vrij van ‘hugt’, van maalloon, ook al zou de ander het malen, alle gereedschap en de zeilen zouden mandelig betaald en gebruikt worden, Jan Berens Mulder diende 17 gulden te vergoeden aan Otte Woltinge vanwege nieuwe zeilen, de molenstenen moesten naar aandeel geslepen worden en het was verboden om eigenmachtig het koren op te halen bij de boeren. Aldus trachtte de Etstoel de rust in het dorp Wijster te herstellen.

P: Een beroepsgroep die bij alle rechtshistorische studies nog steeds onderbelicht is, zijn de advocaten. Misschien is dat een gedachte die OVR nog eens kan omzetten in daden. Zeker is in elk geval dat het voor een advocaat lucratief was een zaak voor de Hoofdmannenkamer te hebben.

Voor een eenvoudig consilium mocht hij 36 stuivers rekenen, voor het stellen van een re-

kest 24 stuivers en voor het procederen in contumaciam voor iedere rechte dag 12 stuivers. Is het een wonder dat vele rechtszaken soms jaren duurden? Moest een advocaat voor cliënt zich buiten de stad begeven, dan vroeg hij per dag 6 gulden, voor schip, vracht en vertering nog eens 6 gulden. U begrijpt dat het procederen werd aangemoedigd in dit gewest.

G: Het laatste gold niet voor de Etstoel, waar in principe een rechtsgeschil tijdens één lotting werd beslecht. Ook een advocaat in Drenthe zag vele tarieven in stuivers uitgedrukt. Zo ontving hij voor ieder artikel, dat wil zeggen elk punt, in een schriftelijk proces, 3 stuivers. Maar hij mocht zijn stukken niet onnodig prolongeren. Op een dispuut op het lotting stond het tarief van 2 gulden en 10 stuivers, zonder onderscheid van zaken! Werd een advocaat verzocht in persoon een zaak waar te nemen, dan ontving hij 3 gulden per dag vacatiegeld, en daarboven nog 1 gulden voor paardenhuur of wagenvracht. Dat is dan de helft van een Groninger advocaat.

P: En zo hoort het ook! Halverwege de achttiende eeuw ontstonden overal in het land geleerde genootschappen. In Groningen verenigden de juristen zich ook in een dergelijk gezelschap onder de spreuk: Pro Excolendo Jure Patrio. Dat was al in 1761, en daarmee is Pro Excolendo het oudste juridisch genootschap van Nederland. Het was een uitgelezen mogelijkheid voor de Groninger juristen om zich op wat ongedwongen wijze bezig te houden met hun vak: de beoefening van het vaderlandse recht, nu en vroeger. In de 18de eeuw was dat het Groninger recht, nu het Nederlandse recht.

G: De Drentse advocaten traden wel gezamenlijk op als belangengroep. Op hun verzoek kwam er een reglement voor de Advocaten, zo ijverden zij voor een juridische bibliotheek en voor vaste zitplaatsen in de kerk bij aanvang van het lotting. In 1780 werd in Assen door de drost de Heerensociëteit opgericht die 55 leden kende. Het doel was om via ontspanning en een vriendschappelijke omgang onder de Drentse aanzienlijken de eenheid te versterken die in de komende zware tijden noodzakelijk leek.

P: Wij mogen vandaag de procesgidsen van de Hoofdmannenkamer en de Etstoel aanbieden aan de presidenten van de rechtbanken in Groningen en Assen. In deze procesgidsen worden de hoofdlijnen van het procederen in civiele zaken uiteengezet en aanwijzingen gegeven voor onderzoek in de archieven. Het doet mij deugd dat Bert Schut en ik erin geslaagd zijn deze gids te beperken tot een omvang van 54 bladzijden. Als u die tot u genomen hebt, kunt u blindelings de weg vinden in het archief van de HJK, zoals wij dat onder ons noemen.

G: Uiteraard kan ik mij hierbij aansluiten. Wel telt de gids voor de Etstoel 79 bladzijden. Daarin is een tweede casus opgenomen omdat het belangrijk is om de overeenkomsten en verschillen tussen de appelprocedure en de revisieprocedure bij de Etstoel duidelijk in kaart te brengen voor de gebruikers van de gids.

VAN DE REDACTIE

WEERWOORD J. MEIHUIZEN

Op de bladzijden 108-110 reageert Joggli Meihuizen op kritiek die werd uitgeoefend op zijn *Sans égards. Prof. mr. A. Pitlo en zijn conflicten met Joodse juristen*. Voorts gaat hij in op een aantal recensies.

Een beoordeling van dit boek werd al meteen bij de presentatie ervan, op 16 maart 2007 in de Oudemanhuispoort (UvA), uitgesproken door onder meer prof. mr. J. Th. de Smidt en prof. mr. L.C. Winkel. De beschouwing van De Smidt kreeg een plaats in *Pro Memorie* 9.1 (2007) p. 113-17, die van Winkel is hierna opgenomen.

Onderaan deze pagina zijn een drietal momentopnamen van de presentatie geplaatst, te weten van De Smidt, Meihuizen en Winkel. De foto's zijn gemaakt door Ika Sorgdrager.

PITLO

Anders dan de vorige spreker¹ heb ik geen recht of titel om met enig gezag over Pitlo te spreken, al heb ik een aantal jaren zijn colleges gevolgd en bij hem mondeling kandidaats-examen afgelegd. Ik neem dan ook aan dat ik de uitnodiging om hier te spreken te danken heb aan mijn relatie tot de auteur van het boekje dat nu wordt aangeboden, met wie ik een aantal jaren met vrucht en plezier heb samengewerkt in een promotietraject, uitmondend in een belangwekkend *cum laude* proefschrift. Blijkbaar geldt hier: *semel promotor, semper promotor*, ook van een volgend boek.

Eerst een herinnering aan het eerste college waar je vroeger, toen studeren nog een overzichtelijke bezigheid was, ook als je niet onmiddellijk examen wilde doen, gewoon binnenstapte. Hij begon – het was september 1969 – zijn college over de *lex Hac edictali*, genoemd naar het begin van C 5,9,6 waarin de erfrechtelijke bescherming van de kinderen van het eerste huwelijk tegenover de tweede echtgenote wordt geregeld. De *lex Hac edictali*, door mij in mijn dictaat verhaspeld tot *lex hagiditalis*, was toen net afgeschaft (BW 949 oud), nog voor de invoering van het nieuwe boek I van het BW. Niettemin besteedde Pitlo aan deze bepaling uitvoerig aandacht. Pitlo en de rechtsgeschiedenis *continued* ... Ik kan niet meer reconstrueren hoe dit college verder verliep, maar ik werd vanaf het allereerste begin bepaald gefascineerd door zijn stijl van college geven, door de manier waarop hij gegevens uit de literaire wereld, uit de cultuurgeschiedenis, soms ook uit de filosofie met het recht verbond. Hij was iemand die bij uitstek inzicht verschaftte in de samenhang der wetenschappen, een ideaal ook nu nog steeds verwoord in het definitieartikel in de WHW van wetenschappelijk onderwijs. Ik haal Pitlo dan ook altijd aan bij het begin van mijn eigen colleges, schets – hoe gebrekkig ook – hoe zulke colleges verliepen, en eindig met de verzuchting dat als ik een tiende van de weerklink van Pitlo zou mogen bereiken, ik dan al een zeer tevreden gevoel zou hebben.

Hoe kwam Pitlo aan zoveel succes? Niemand is in de categorie juridische hoogleraren zo opgehemeld als hij ... misschien J.E. Goudsmit in de negentiende eeuw.

Ik denk dat in al zijn onderwijs zijn belangstelling voor het theater een grote rol moet hebben gespeeld. Zijn vriendschap met verschillende vooraanstaande toneelspelers als Eduard Ver-

kade en Ko van Dijk en zijn veelvuldig schouwburgbezoek moeten hier iets mee te maken hebben. Dat verklaart ook dat Pitlo in zijn afstandelijke rol als hoogleraar wel, maar als persoon zeker niet makkelijk te kennen was en al wel helemaal niet voor een eenvoudige, zij het geïnteresseerde student. Ik roep in herinnering dat het latijnse *persona* oorspronkelijk toneelmasker betekent, treffend bij iemand die geroepen is (na 1962, jaar van de benoeming van Scholten en Köster) in het doctoraal met name het personen- en erfrecht te doceren! Toneelspel verklaart ook dat Pitlo zich ook in de revolutionaire jaren eind zestig, begin zeventig, kon handhaven, ook met standpunten over Mussolini en over de dictatuur in Portugal die zeker niet politiek correct waren. Ergens bleef hij de toneelspeler en was er de knipoog die ook revolutionaire juridische studenten van die jaren als Guy Kilian en Chris Crasborn niet ontging. Toneeltalent blijkt op een andere manier ook uit de door Meihuizen nu geciteerde memoires. Pitlo schrijft zelf aan het begin daarvan – en uiteraard ontleen ik dit aan Meihuizen:

Iwan Karamazov maakt ons in zijn Grootinquisiteur duidelijk dat het voor de mensheid niet om de waarheid gaat maar om het geluk. Onder het motto dat het niet om de waarheid gaat schrijf ik (Pitlo) dit memoriaal, waarbij ik evenwel de geachte lezer verzeker dat veel (sic!) van hetgeen hij hier zal lezen op waarheid berust.

Anders dan Meihuizen zou ik daaruit willen concluderen dat Pitlo's herinneringen hoogstens een benadering van de waarheid, niet vrijwel steeds de waarheid zelf bevatten. En ik sluit daarbij aan bij wat Prof. De Smidt daarover zojuist gezegd heeft.

Wat zat er achter het toneelmasker van Pitlo? Daarover is nu een aantal gegevens boven water gekomen, in de eerste plaats betreffende het begin van de Pitlo-serie. Anders dan in het vergelijkbare geval waarin B.W. Schaper zijn naam leende aan het werk van Presser over de Tachtigjarige oorlog, heeft de naamstranspositie van de bewerking van Veegens-Oppenheim II (Zakenrecht) na de oorlog tot een reeks van conflicten en misverstanden geleid. Die conflicten en misverstanden zijn nu in kaart gebracht en hopelijk worden de mystificaties die daarover zijn opgetreden, daarmee in de toekomst voorkomen.

Pitlo blijkt als mens ook klein-menselijke eigenschappen als onzekerheid, een grote mate van ijdelheid en ongeduld te hebben bezeten. Bovendien botste blijkbaar de schrijfstijl van C.H.F. Polak, die langzaam schreef, met de vlottere schrijfstijl van Pitlo. Pitlo schreef vlot en onderhoudend, soms misschien wel iets te vlot.

Niet zeker ben ik of in deze conflicten over Veegens-Oppenheim ook sprake was van een structurele en virulente vorm van antisemitisme. Pitlo was een kind van zijn tijd en een korte blik in autobiografisch materiaal, bijvoorbeeld verzameld door het Historisch Genootschap in de jaren zeventig bij de uitgave van de dagboeken van de een generatie oudere Ernst Heldring en de herinneringen van Jhr. B.C. de Jonge (voorlaatste GG van Ned. Indië) leert ons dat antisemitisme in de hogere maatschappelijke lagen voor de oorlog ook in Nederland zeer algemeen was.

Vooroorlogs – en trouwens ook naoorlogs – antisemitisme is een gecompliceerd verschijnsel: wat doen we bijvoorbeeld met de manifest antisemitische filosoof Bolland, zo juist nog beschreven door Otterspeer, die juist ook vele Joodse adepten had? Daarmee is dat antisemitisme niet vergoelijkt, maar wel in een historische context geplaatst. Ik roep hier in herinnering een van de historiografische credo's van Pitlo's collega Hoetink, die schreef over de anachronistische begripsvorming in de rechtsgeschiedenis: *Il faut juger les choses d'après leur date!*

Politiek en ander antisemitisme van na de oorlog (cesuur in Nederland: 1965, de verschijning van Pressers *Ondergang*) is met dat vooroorlogse antisemitisme niet vergelijkbaar. Antisemitisme heeft door alles wat we nu van de oorlog weten, een wel heel veel zwaardere lading gekregen. Nu – achteraf – weten we waartoe antisemitisme van machthebbers in een dictatuur heeft kunnen leiden. Pitlo als mens mag dan van dat vooroorlogse antisemitisme juist ook na de oorlog niet vrij geweest zijn – iets anachronistisch had Pitlo zoals we zoëven hoorden, tenslotte wel! – het verhinderde hem niet om na de oorlog verschillende Joodse promovendi te begeleiden op weg naar hun doctoraat. Van één van hen, notaris Theo de Jongh, mijn verre neef en zeer goede vriend van mijn Vader, heb ik nooit iets anders dan goeds over Pitlo gehoord en Theo de Jongh, die in de oorlog vrouw en kind verloor door de vervolgingen van virulent politiek antisemitisme, had voor antisemitisme een bijzonder verfijnde antenne! Pitlo had verder in zijn werkomgeving met name ook student-assistenten met een Joodse achtergrond. Dat is en blijft onverenigbaar met structureel en virulent antisemitisme. Pitlo's antisemitisme moet worden beoordeeld *d'après sa date*, met andere woorden: het moet veeleer in een vooroorlogs perspectief worden geplaatst, al zijn sommige naoorlogse opmerkingen van Pitlo, bijvoorbeeld die over de rector A.D. Belinfante, waarover we slechts door mondelinge overlevering en nu door het boek geïnformeerd zijn, als ze waar zijn, ronduit kwalijk.

Aan de andere kant: wat nu door Meihuizen is verzameld over de persoon van Pitlo biedt een tegenwicht aan de soms zelfs ronduit hagiografische beschrijvingen van de docent en hoogleraar Pitlo, kenbaar bijvoorbeeld in het boekje van Een van de Acht.

Ik zal de *égards* die ik voor de hoogleraar en fenomenale docent Pitlo koester, ook na nog grondiger kennisneming van het boek van vandaag, ondanks zijn daarin “*sans égards*” beschreven zwakke, slechte, maar helaas nogal menselijke eigenschappen, niet verliezen.

NOGMAALS PITLO

EEN ANTWOORD OP CRITICI

Het kan verkeren. De kiem van *Sans égards. Prof. mr. A. Pitlo en zijn conflicten met Joodse juristen* werd in de herfst van 2005 gelegd door prof. mr. P.H.M. Gerver. Onbedoeld, dat wel, want een jaar later werd door hem en de stichtingen waarvan hij voorzitter was (geweest) ernstig bezwaar gemaakt tegen publicatie daarvan.

Om te beginnen lijkt het me goed een antwoord te geven op de vaak gestelde vraag naar het hoe en waarom van *Sans égards*, volgens C.J.H. Jansen de rechtshistorische studie die in de eerste helft van het vorig jaar de meeste stof heeft doen opwaaien.¹ Eind oktober 2005 sprak ik Gerver in zijn hoedanigheid van hoogleraar notarieel recht aan de Universiteit van Amsterdam over het notariaat tijdens de Tweede Wereldoorlog, in verband met een onderzoek naar de Nederlandse advocatuur in die periode. Nadat hij al spoedig concludeerde dat zijn kennis op dit vlak gering was, zei hij plots: 'Deed je maar iets met Pitlo'. Hij vertelde me dat hij een uitgetypte versie had van de memoires van Pitlo, die al jaren lag te schimmelen in een kast. Anders dan Pitlo en zijn vrouw hadden gewild, was het nooit tot een uitgave gekomen. De erfgenamen van het echtpaar, de *Notariële Stichting* en het *Pitlo-Fonds*, hadden om piëteitsredenen hiervan afgezien. Ik hield me niet met Pitlo bezig en de kans was dan ook groot geweest dat het verhaal het spreekwoordelijke ene oor in en andere oor uit was gegaan. Ware het niet dat ik kort daarna, begin 2006, naarstig op zoek naar een onderwerp over de Amsterdamse juridische faculteit,² door mijn kamergenoot prof. mr. J.A. Ankum werd gewezen op een geschil tussen Pitlo en de Leidse jurist C.H.F. Polak over de uitgave tijdens de Duitse bezetting van een boek uit de *Veegens-Oppenheim-serie*. Daarover was nog onlangs strijd geleverd in juridische vakbladen – een strijd die onbeslist was geëindigd vanwege het ontbreken van de noodzakelijke bronnen. Binnen een maand beschikte ik over die bronnen, dat wil zeggen niet alleen over de memoires van Pitlo, maar ook over de relevante documenten van de erven Polak. Het idee voor een boek was ontstaan. Na de voltooiing van het manuscript rees in het najaar van 2006 een meningsverschil tussen Gerver en mij over de mondeling overeengekomen voorwaarde waaronder ik de memoires had mogen inzien. Volgens hem was afgesproken niet letterlijk uit de memoires te citeren, terwijl ik stelde dat die afspraak alleen betrekking had op de erotisch getinte passages in de memoires. Na enig touwtrekken werd de toestemming gegeven onder de voorwaarde dat er in het boek een passage zou worden opgenomen waarin de erven Pitlo meedeelden dat,

¹ Katern 104, 5883, *Ars Aequi*, september 2007.

² Zie in dit verband *Spui* 23 (2007/1), p. 13.

zoals *NRC Handelsblad* het kort en bondig formuleerde, de memoires voorgoed ‘achter slot en grendel’ zouden gaan.³

De boekpresentatie op vrijdag 16 maart 2007 in de Oudemanhuispoort verliep wat merkwaardig. De drie inleiders namen, ieder op hun eigen wijze, Pitlo in bescherming en zij namen afstand van het boek door de uitkomsten van mijn onderzoek te bagatelliseren. In deze beschouwing beperk ik mij tot de in dit tijdschrift gepubliceerde voordrachten van J.Th. de Smidt en L.C. Winkel. De Smidt trekt zonder argumenten de betrouwbaarheid van mijn belangrijkste bron, Pitlo’s memoires, in twijfel. In plaats van te bewijzen dat Pitlo als autobiograaf onbetrouwbaar is, volstaat hij met de gratuite opmerking dat dagboeken waardevolle maar nooit honderd procent te vertrouwen bronnen zijn.⁴ Pitlo’s memoires staan echter niet op zich, maar sluiten naadloos aan bij talloze andere publicaties.⁵ Ze zijn wel openhartiger, explicieter en ongeremder, maar dat doet aan hun kwaliteit als bron niets af – integendeel. Voorts zij hier herhaald dat Pitlo tijdens het inspreken van zijn memoires volgens mensen die het weten kunnen volkomen *compos mentis* was.⁶ Overigens ben ik het van harte eens met de opmerking van De Smidt dat ‘achteraf geschreven mémoires’ in de regel meer over de schrijver plegen te onthullen dan over het beschreven gebeuren.⁷ *Sans égards* levert daar een duidelijk bewijs van; in de vele citaten treedt Pitlo naar voren als een egocentrische sociale klimmer.

In tegenstelling tot De Smidt die Pitlo’s antisemitisme geheel ecarteert, maakt Winkel dat tot hoofdmoot in zijn betoog. Hij meent dat Pitlo’s naoorlogse antisemitisme vooroorlogs was geworteld en om die reden onschuldig zou zijn. Deze redenering snijdt geen hout, niet alleen omdat er voor de oorlog ook virulent antisemitisme is voorgekomen, maar vooral omdat Pitlo in zijn antisemitische uitspraken direct refereerde aan de Jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog.

De recensenten Heerma van Voss,⁸ Hermans⁹ en Mulder¹⁰ hebben moeite met mijn conclusie dat Pitlo’s conflict met Polak mede werd gevoed door antisemitisme. Me dunkt, het is Pitlo zelf die dit conflict in een antisemitische setting heeft geplaatst.¹¹ Heerma van Voss wil Pitlo niet als échte antisemiet beschouwen omdat hij zijn antisemitische uitlatingen niet in daden heeft omgezet. Afgezien van de gekunsteldheid van deze redenering, in *Sans*

3 *NRC Handelsblad* (voorpagina), 16.03.2007; *Sans égards*, p. 8.

4 ‘Herinneringen bij de presentatie van Joggli Meihuizen, *Sans égards*’, in: *Pro Memorie*, 9.1 (2007), p. 116.

5 Ik volsta met te verwijzen naar het interview met Pitlo in J.M. van Dunné e.a., *Acht civilisten in burger* (Zwolle 1977), p. 195-234.

6 *Sans égards*, p. 7.

7 Zie noot 4.

8 A.J. Heerma van Voss, ‘Ieder behoorlijk mens hielp de Joden. Over A. Pitlo, een niet-Joods jurist’, in: *NJB*, nr. 22 (1.6.2007), p. 1366-1367.

9 H. Hermans, boekbespreking *Sans égards*, in: *Trema*, nr. 6 (juni 2007), p. 224.

10 R.-J. Mulder, ‘Altijd verzot op spelletjes. Het controversiële leven van de jurist-docent A. Pitlo (1901-1987)’, in: *NRC Handelsblad*, 23 maart 2007.

11 Achteraf gezien was het beter geweest de antisemitische passages uit de memoires van Pitlo in te bedden in een beschouwing over antisemitisme, zoals Evelien Gans dat heeft gedaan in haar ingezonden brief ‘Pitlo omstreden’ in: *NRC Handelsblad*, 30 maart 2007.

égards wordt melding gemaakt van het feit dat Pitlo twee medewerkers heeft ontslagen vanwege hun (vermeend) Joods zijn.¹² Met Heerma van Voss deel ik wel de indruk dat Pitlo's houding ten aanzien van Polak waarschijnlijk dezelfde zou zijn geweest indien deze geen Jood was geweest. Zoals gezegd: een ieder die Pitlo tegenwerkte of tegensprak, door wie hij zich om welke reden dan ook bedreigd of geïrriteerd voelde, of die hem gewoon voor de voeten liep, kreeg de harde wind van voren. Pitlo wilde tegen elke prijs zijn wil aan de ander opleggen.¹³ Dat neemt niet weg dat in zijn conflict met Polak 's mans antisemitisme doorklinkt.

Mulder beschuldigt mij van onvolledig bronnenonderzoek 'juist op het punt van Pitlo's goede trouw, het punt waar alles om draait'.¹⁴ Hij hanteert een kwaadaardig stijlmiddel waartegenover een auteur weerloos staat: een niet bestaand probleem signaleren waaraan ten onrechte geen aandacht is besteed. Volgens Mulder had ik in *casu* moeten onderzoeken of Pitlo bij zijn benoeming tot hoogleraar in 1945 baat heeft gehad bij het feit dat het door Polak bewerkte boek nog op zijn naam stond. Zoals uit *Sans égards* blijkt, was Pitlo al hoogleraar toen er nog geen sprake was van een affaire tussen hem en Polak. Het werd pas een affaire toen Polak op 1 november 1945 aan de bel trok (p. 47); Pitlo was toen al anderhalve maand hoogleraar (p. 67). Waar het om gaat is dat tegelijkertijd met Pitlo's benoeming een leerboek was verschenen van Paul Scholten, de nestor van de Amsterdamse juridische faculteit, waaruit bleek dat hij wist hoe de vork in de steel zat, dat wil zeggen, hij wist dat Polak eigenlijk de bewerker van het boek was (p. 118, noot 3). G.C.J.J. van den Bergh had in dit verband al de vergelijking gemaakt met poging tot diefstal bij klaarlichte dag met honderd procent pakkans, en verzuchtte dat Pitlo zo dom toch ook niet was.¹⁵ De subtiliteit van de casus Pitlo-Polak lijkt Mulder geheel te zijn ontgaan. Het draait daarin niet om eenvoudig plagiaat of iets dergelijks maar om een respectloos en onfatsoenlijk optreden van Pitlo (en van uitgeverij H.D. Tjeenk Willink) jegens Polak.¹⁶

Tot slot nogmaals Pitlo's antisemitisme. Een nooduitgang van Pitlo-adepten is erop te wijzen dat zij hier indertijd nooit iets van hebben gemerkt en dat het dus eenvoudig niet waar kan zijn. Is dit argument op zich al niet steekhoudend, dat is het zeker niet in het geval van Pitlo die over zichzelf eens opmerkte zo gesloten te zijn dat hij zelfs zijn geslotenheid verborg.¹⁷ Het is betreurenswaardig dat sommigen op de (gedeeltelijke) 'ontsluiting' van Pitlo in *Sans égards* zo krampachtig hebben gereageerd.

¹² Zie *Sans égards*, p. 75-76.

¹³ *Sans égards*, p. 107.

¹⁴ In deze zin ook Paul Arnoldussen, VPRO-OVT, radioprogramma van 29 april 2007.

¹⁵ G.C.J.J. van den Bergh, 'Een poging tot letterdiefstal? Over een naoorlogse professorenruzie', in: *WPNR* 2003, p. 329.

¹⁶ Conform *Sans égards*, p. 104.

¹⁷ Brief van Pitlo aan de schrijfster M.R.C. (Maria) Fuhrmann-Plemp van Duiveland, 28 januari 1986 (kopie in archief auteur).

DE ZAAK GOUDSTIKKER TUSSEN TRANSITIONAL JUSTICE EN HOLOCAUST INDUSTRY

De overdracht in februari 2006 van 202 schilderijen uit Nederlandse musea aan Marei von Saher, de erfgename van Jacques Goudstikker, is in verschillende media uitgebreid commentariseerd.¹ De vele aspecten van deze zaak staan sinds de heropening ervan in 1998 voortdurend in de publieke belangstelling. Onlangs is er ook nog een grote claim ingediend door de kinderen van kunsthandelaar Katz. In april 2007 verscheen een bijgewerkte versie van het boek dat in 1998 over deze zaak werd geschreven door de journalist die het allemaal in gang gezet heeft: Pieter den Hollander.² Deze journalist van het *Algemeen Dagblad* spoorde in 1997 de weduwe op van de zoon van Jacques en Dési Goudstikker. Zij had nooit iets vermoed van mogelijke rechten op de omvangrijke kunstcollectie van haar schoonvader, en wist van de hele zaak niets af, maar heeft op aandringen van Den Hollander een procedure gestart om haar vermeende rechten op de schilderijen erkend te krijgen. Ik zal een kort overzicht van de inhoud van het boek geven, om vervolgens enkele kwesties nader te belichten, waaronder opmerkelijke verschillen tussen Den Hollanders boek uit 1998 en de bijgewerkte editie van 2007.

Het verhaal van één van de meest omvangrijke kunstrovers door de nazi's en van één van de meest omvangrijke kunstrestituties is van begin tot eind fascinerend. Jacques Goudstikker was een zeer succesvolle joodse kunsthandelaar die na de Duitse inval op 14 mei 1940 naar Engeland vluchtte met achterlating van zijn bedrijf, inclusief vrijwel de hele inventaris. Vóór de oorlog had hij niet alleen in binnen- en buitenland zijn naam als kunsthandelaar gevestigd, maar hij stond ook bekend om de grote feesten die hij organiseerde op zijn kasteel Nijenrode, waarbij zelfs eens het gehele Concertgebouworkest onder leiding van Willem Mengelberg optrad. Goudstikker was namelijk een gepassioneerd kunstliefhebber; hij vond dat er bij het grote publiek te weinig belangstelling was voor kunst, en hij wilde dat veranderen door onder meer delen van zijn collectie in binnen- en buitenland te exposeren. Op zijn vlucht naar Engeland, met vrouw en kind, kwam hij om het leven door een nachtelijke val in een luik op het schip dat hen had meegenomen.

Den Hollander besteedt (ik behandel de editie 2007) veel aandacht aan Goudstikkers vooroorlogse bestaan, zijn huwelijk met Dési von Halban-Kurz en de omzwervingen van

¹ Zie voor juridisch commentaar vooral: A.A. van Velten, 'Juridische verwickelingen rondom de voormalige collectie Goudstikker (I) en (II)', in: *WPNR* 2006, nr. 6659 en 6660. W.J. Veraart (VU) doet rechtshistorisch en rechtsfilosofisch onderzoek naar deze en andere restitutiezaken.

² P. den Hollander, *De zaak Goudstikker* (Amsterdam 1998), respectievelijk P. den Hollander, *Roofkunst. De zaak Goudstikker* (Amsterdam 2007), 367 p., ISBN 978 90 290 7789 7.

de weduwe met haar kind na de dood van haar echtgenoot. In hoofdstuk zes begint het juridisch interessante gedeelte. De kunsthandel J. Goudstikker N.V. bleef op 14 mei 1940 stuurloos achter, omdat de enige persoon met volmachten kort daarvoor was gestorven. Goudstikker had dat met opzet zo gelaten: hij wilde dat wat er met zijn kunsthandel zou gebeuren (hij voorzag al dat de Duitsers met de kunstwerken aan de haal zouden gaan) geheel en al voor rekening en verantwoordelijkheid van de bezetter zou komen. Hij wilde niemand opzadelen met bevoegdheden inzake de leiding van een bedrijf dat in de macht van de vijand zou komen. Toch hebben enkele medewerkers van de kunsthandel zich die bevoegdheden laten aanmeten door middel van juridisch twijfelachtige aandeelhoudersvergaderingen. Vervolgens is een groot aantal schilderijen tegen exorbitante provisies verkocht aan de in Amsterdam wonende Duitse koopman Alois Miedl, aan wiens persoon een heel hoofdstuk gewijd wordt. Helaas voor Miedl kwam kunstfanaat Hermann Göring al snel achter deze transactie en dwong Miedl tot het wijzigen van de koopovereenkomst: de schilderijen gingen voor twee miljoen gulden naar Göring, voor zijn privé-museum *Karinhall*, en Miedl mocht voor een half miljoen onder andere een aantal andere schilderijen en het onroerend goed van de kunsthandel kopen. Miedl verkreeg bovendien, na liquidatie van de NV, de rechten op de bedrijfsnaam en begon zijn eigen onderneming onder de naam 'Kunsthandel voorheen J. Goudstikker NV'.

De tweede helft van het boek, vanaf hoofdstuk 10, gaat over de pogingen van de erven Goudstikker om de tegen de wil van de weduwe Goudstikker verkochte zaken terug te krijgen, die na de oorlog onder beheer van de staat stonden. De eerste poging was die van Dési Goudstikker in een rechtsherstelprocedure die in 1952 werd beëindigd. Nadat vele door de nazi's uit heel Europa geroofde kunstwerken door de geallieerden terug waren bezorgd aan de landen van herkomst, konden overal procedures beginnen om de spullen bij de rechthebbenden (terug) te bezorgen. In Nederland heeft het zogenaamde rechtsherstel zich niet zonder vele grote en kleine fouten afgespeeld. De Nederlandse overheid streefde na de bevrijding twee doelen na, die vaak ten koste gingen van wat met een overkoepelende term *transitional justice* wordt genoemd. Die term houdt ongeveer in: de vestiging of het herstel van democratie en rechtsstaat na een periode waarin een ondemocratisch regime de macht had. Zulk herstel heeft verschillende strafrechtelijke, staatsrechtelijke en ook privaatrechtelijke aspecten. De doelen van de overheid waren echter: economische wederopbouw³ en het uitbouwen van de nationale kunstcollectie. Voor beide doelen werd de uit Duitse handen teruggehaalde en zolang door de overheid beheerde kunst ingezet: zoveel mogelijk daarvan werd ofwel verkocht ten bate van de schatkist, ofwel in handen van de staat gehouden en in musea en andere overheidsgebouwen opgehangen. Pas als het echt niet anders kon, werden kunstvoorwerpen teruggegeven aan rechthebbenden die zich

³ Ten opzichte van andere gebieden van rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog werd dit belang ook vaak voorrang verleend – zie W.J. Veraart, *Ontrechting en rechtsherstel* (Deventer 2005) – wat ook inzake de berechting van economische collaboratie gebeurde. Zie J. Meihuizen, *Noodzakelijk kwaad* (Amsterdam/Antwerpen 2003).

meldden. De Stichting Nederlands Kunstbezit, een lichaam dat voor restitutie van geroofde kunst moest zorgen, registreerde in overeenstemming met de genoemde overheidsdoelstellingen alle teruggekomen schilderijen bij voorbaat als door de oorspronkelijke Nederlandse eigenaar ‘vrijwillig verkocht’, tot die laatste het tegendeel bewezen had. Daar kwam nog bij dat de directeur van deze stichting in 1948 werd gearresteerd op verdenking van fraude: hij had schilderijen naar Nederland laten komen die in andere landen thuishoorden en ten onrechte schilderijen bij bevriende kunsthandelaren bezorgd. Ook zou er zwart geld in het spel geweest zijn. De weduwe Goudstikker had in de juridische rechtsherstelprocedure geen geluk: de druk van de staat om een schikking te treffen met betrekking tot de transactie met Miedl was zo groot geweest, dat Dési Goudstikker geen zin meer had om ook voor de aan Göring verkochte schilderijen de strijd aan te gaan. Bovendien kon ze het daarvoor ontvangen geld beter gebruiken dan een collectie schilderijen. Ze had namelijk geen zin om de kunsthandel weer nieuw leven in te blazen. Wel liet ze in de herstelprocedure optekenen dat ze grote moeite had met de schikking en dat ze de argumenten van de staat niet accepteerde.

De tweede poging tot rechtsherstel volgde 45 jaar later, nadat Den Hollander Marei von Saher had opgespoord. Na de dood van haar echtgenoot Edo en van haar schoonmoeder was zij de overgebleven erfgename van Jacques Goudstikker. Edo was weliswaar een zoon van Jacques Goudstikker, maar hij bleek na het tweede huwelijk van zijn moeder de achternaam van zijn stiefvader te hebben gekregen. Marei von Saher was overrompeld door het verhaal van de journalist, maar liet zich toch overhalen om te proberen de schilderijen terug te krijgen die tegen de wil van haar schoonmoeder verkocht waren aan Miedl en Göring. In eerste instantie reageerde de staatssecretaris van cultuur Aad Nuis hoopgevend: het restitutiebeleid zou worden versoepeld, er zou niet meer altijd aan verjaringstermijnen worden vastgehouden en er werd een commissie ingesteld die het nieuwe beleid zou gaan uitwerken. Maar nadat een schikking met Von Saher mislukt was, wees Nuis de claim ook formeel af: hij vond dat haar schoonmoeder Dési Goudstikker in de jaren '50 reeds een geldige schikking had getroffen ter zake van de ‘Miedl-transactie’ en evenzeer bewust had afgezien van rechtsherstel met betrekking tot de Göring-schilderijen, en dat zij dus afstand had gedaan van haar rechten daarop.

Hoofdstuk veertien tot en met negentien, zo'n tachtig bladzijden, zijn nieuw ten opzichte van de editie van 1998. Ze gaan over de uitspraak van het Haagse gerechtshof in 1999, de adviezen van de commissies Ekkart (rapporten ‘Herkomst gezocht’) en Asscher (de Restitutiecommissie) en over de uiteindelijke beslissing van het kabinet. Het hof ging mee in de visie van de regering en verklaarde zichzelf onbevoegd en Von Saher niet-ontvankelijk op grond van verjaring.⁴ Den Hollander ziet dit als een onrechtvaardige – overdreven formalistische – politieke uitspraak. Uiteindelijk is de Restitutiecommissie in navolging van de commissie Ekkart tot de slotsom gekomen dat de werken toch naar de erven moesten. De belangrijk-

4 Hof Den Haag 16 december 1999, LJN: AV1399, Hof Den Haag, R98/298 (www.rechtspraak.nl).

ste redenen waren de verschillende nova die waren ontdekt in het onderzoek door de commissies en door Von Saher c.s. Ten eerste was daar de informatie over de houding van Dési Goudstikker ten opzichte van de Göring-schilderijen: zij had expliciet laten weten dat ze zich alle rechten voorbehield en de transactie als onvrijwillig bleef beschouwen (hoewel ze vervolgens de toenmalige verjaringstermijn liet verlopen). De motieven van Miedl waren door de Restitutiecommissie onderzocht en bleken veel minder edel dan eerder was aangenomen. Maar het belangrijkste novum was wel de gewijzigde houding en het gewijzigde inzicht van de overheid met betrekking tot de kwaliteit van de rechtsherstelprocedure van na de oorlog en met betrekking tot restitutie in het algemeen. Daaruit moest worden afgeleid dat men niet formalistisch aan verjaring en aan het Haagse arrest moest vasthouden, maar tot restitutie moest overgaan. Dat gebeurde ook, al zorgde minister van Justitie Donner ervoor dat het op 'morele gronden' geschiedde om niet de indruk te wekken dat de rechter hiermee werd overruled. Dat was een merkwaardige wending waar velen niet tevreden mee waren. Ekkart kwalificeerde het als: fouten rechtzetten zonder ze toe te geven. Het laatste gedeelte van het boek gaat over het weghalen van de kunstwerken uit musea en hoe moeilijk de strijd was geweest. Uitgebreide aandacht wordt voorts besteed aan onder andere: het leven van Von Saher, de details van haar strijd met haar team van adviseurs, kunstexperts en advocaten, de rol van de besluitwetgeving van de Nederlandse overheid in ballingschap, en de aard van de schilderijencollectie.

In de geactualiseerde versie van 2007 heeft Den Hollander behalve de laatste zes hoofdstukken ook een inleidend hoofdstuk toegevoegd. Hoofdstukken 2 tot en met 13 zijn grotendeels identiek aan achtereenvolgens de hoofdstukken 12, en 1 tot en met 11 uit de oude versie, meestal met nieuwe titels (alleen het nieuwe hoofdstuk 6 is enigszins uitgebreid). Deze herordening levert enige rare herhalingen op, aangezien het oude hoofdstuk 12 een terugblikkend slothoofdstuk was, dat nu vrijwel ongewijzigd als inleiding op het kunsthandelaarschap van Goudstikker dient. Overigens is Den Hollander geen begenadigd schrijver, wat al op de eerste bladzijde van zijn nieuwe boek blijkt. Hij spreekt daar over 'erfgenamen van schilderijen' en noemt de vlucht van Goudstikker naar Engeland een 'escapade'. Op p. 317 gaat het over 'gedwongen verkoop van bezittingen aan de nazi's op straffe van het leven'. Vooral de nieuwe hoofdstukken zijn soms slordig geschreven en de structuur is soms verwarrend: bepaalde informatie komt vaak pas later dan waar je die zou verwachten. In zijn kritiek op de Nederlandse overheid bezondigt hij zich meermaals aan overbodige herhalingen en overstatements. In het algemeen stelt hij de zaken wat dramatischer voor dan een objectieve berichtgeving rechtvaardigt. Maar hij is dan ook één van de helden in dit verhaal, dat op de achterflap geheel over the top wordt omschreven als een 'epos van een generatie die [...] met blind geloof in gerechtigheid de staat op haar [sic!] knieën dwong'.

Er zijn enkele interessante verschillen tussen de edities van 1998 en 2007. Ten eerste wordt de stroeve verhouding tussen de weduwe Dési Goudstikker en haar zoon Edo, veroorzaakt door het opgeven van de strijd om de schilderijen, in de nieuwe editie wegge-

poetst: op p. 222 en 245 zijn passages daarover weggelaten. Wat ook zorgvuldig geretoucheerd is, betreft de kennis die Marei von Saher had over haar schoonfamilie en de verloren kunsthandel voorafgaande aan de inlichtingen van Den Hollander in 1997. In een citaat van Von Saher dat in de editie van 1998 luidde: *'Edo noch Dési had me ooit ingelicht over wat hun werkelijk was overkomen'* werd 'ooit' door 'precies' vervangen. Bijna hetzelfde gebeurt nog twee keer op p. 224 en 225, en deze nieuwe bewoordingen worden als voorschot nog eens herhaald in het nieuwe inleidingshoofdstuk op p. 15. In een citaat van Von Saher waarin ze de woorden van haar schoonmoeder weergeeft, staat in 1998: *'Op een dag in de toekomst zullen jullie het betreuren dat je geen vragen hebt gesteld over ons verleden.'* In 2007 is 'geen' vervangen door 'niet meer' (p. 245). Wat zouden de redenen voor deze wijzigingen kunnen zijn? De familiebanden hechter voorstellen dan ze zijn geweest? De activiteit van Den Hollander zelf voorstellen als het aanwakkeren van latente kennis en interesse bij Von Saher in plaats van als het aan haar onthullen van informatie waarvan ze hoegenaamd niets vermoedde? Misschien wilde hij de familie Goudstikker/Von Saher wat sympathieker en hun intenties consistentier doen overkomen, en de oorzaak van de schilderijenrestitutie meer bij hen dan bij zichzelf leggen. Een derde verschil past in deze hypothese: in 1998 was het slot van het epos (afgezien van het laatste hoofdstuk over Jacques Goudstikker) een lang citaat van Von Saher, dat in 2007 een heel ander einde kreeg. Van de laatste zin bleef in 2007 over: *'Ik wil erkenning en compensatie voor wat in het verleden zo verschrikkelijk fout is gegaan.'* De zin begon in 1998 echter met *'Ik ben er niet op uit om al die schilderijen uit Nederland weg te halen, maar om erkenning en compensatie ...'* (p. 246). Wilde ze dus in eerste instantie liever financiële compensatie dan schilderijen? Waardoor is dat veranderd? Ik kom daarop nog terug. Een laatste wijziging in dit verband is weer een citaat van de erfgename op de twee daaraan voorafgaande bladzijden. Ze merkt op dat het wel ironisch is dat zij als Duitse nu komt met deze claim tegen de Nederlandse staat. Ze voelt zich over hetgeen *'mijn volk de Nederlanders tijdens de oorlog heeft aangedaan'* in 1998 *'heel schuldig'*, in 2007 gewoon *'schuldig'* (p. 245). Geheel weggelaten is daarop volgende zin: *'Ook al heeft mijn familie, voor zover ik weet, nooit actief meegedaan tijdens de oorlog'*. Verderop is in de zin *'En nu moet uitgerekend een Duitse zoals ik een proces voeren tegen de Nederlandse staat'* de verwijzing naar haar nationaliteit geschrapt. In het nieuwe hoofdstuk 16 wordt duidelijk waarom. Nadat de uiteindelijke overdracht van de schilderijen door de staatssecretaris bekend was gemaakt, herinnert Den Hollander Von Saher aan haar eerdere uitspraak, en die zegt daarop: *'Het ging hier om de erfenis van de naam Goudstikker, niet om de mijne. Bovendien ben ik geboren in 1944, ik had niets met die oorlog van doen. Dési en Jacques waren de slachtoffers en mijn achtergrond is irrelevant in hun geschiedenis. Het is een familie-aangelegenheid en die is hier nu opgelost'* (p. 287-288).

Dat laatste vormt de overgang naar een aantal andere punten die ik aan de orde wil stellen. Herhaaldelijk wordt in het boek gesproken, meestal in de citaten van Von Saher, over het zuiveren van de bezoedelde naam Goudstikker en de strijd om erkenning van de betekenis van Goudstikker voor de Nederlandse kunstwereld (bijvoorbeeld op p. 12, 17, 224-225, 233-234, 246, 260, 286, 287 en 327, de laatste pagina van de tekst). Ik vraag mij af hoe

'bezoedeld' de naam Goudstikker in de jaren 1997-2006 nu eigenlijk was: dacht men bij horen ervan werkelijk 'o ja, dat is die kunsthandel die met de nazi's heeft gecollaboreerd'? Het was immers bekend dat het niet de Goudstikkers zelf waren die de gedwongen transacties met Miedl en Göring hadden uitgevoerd, en dat ze die ook niet hadden goedgekeurd. Voor zover nodig, was de naam al gezuiverd door een groot artikel in *Vrij Nederland* uit 1990,⁵ dat Den Hollander vele malen aanhaalt. Door zo de nadruk te leggen op het zuiveren van de naam en het in ere herstellen van Goudstikkers 'levenswerk' (bijdragen aan 'het ware genieten van kunst door een groot publiek', p. 327) wordt de aandacht afgeleid van een belangrijke factor die bijgedragen heeft aan de restitutie en waaraan uiteindelijk ook de vele duurbetaalde adviseurs van Von Saher hun gage deels te danken hebben: de Holocaust. Strikt genomen heeft de procedure die Von Saher heeft gevoerd niets met de belangen van Holocaustslachtoffers te maken: Von Saher zelf is niet joods en heeft ook nooit last gehad van de Holocaust, onder meer omdat ze niets wist van het verlies van haar schoonvaders kunsthandel. Toch is ook haar zaak door joodse organisaties geadopteerd. En zelfs het cruciale novum in deze zaak, de gewijzigde opvattingen over rechtsherstel, is mede door Von Saher zelf in combinatie met lobbywerk van joodse organisaties als het *Jewish World Congress* bewerkstelligd. Maar ook als niemand bewust de troef van het joodse slachtofferchap heeft gespeeld, moeten alle partijen in deze zaak zich bewust zijn geweest van de werking ervan: strijden om nazimisdaden ongedaan te maken kan eenvoudigweg niet slecht zijn, en het geeft je een soort morele voorsprong. Want wie durft er (zeker als het een regering betreft) tegen personen in te gaan die beweren dat ze een door de Duitse nazi's aan joden aangedaan onrecht willen rechtzetten, en een ten onrechte bezoedelde joodse naam willen zuiveren? Den Hollander merkt correct op dat de Nederlandse overheid dan internationaal een modderfiguur zou slaan.

Meeliften op de morele verontwaardiging over de Holocaust deden ook de advocaten in deze zaak. Zowel Van Holthe tot Echten als Schonis hadden illegale afspraken over hun honorarium gemaakt: *no cure no pay* en *quota pars litis* (een deel van de buit). Ze hadden beiden bedongen dat ze meer dan een vijfde van de waarde van de schilderijen zouden krijgen, wat neer zou komen op ruim De20 miljoen per persoon. Den Hollander vermeldt dit alleen van Van Holthe tot Echten, waarschijnlijk uit dank voor Schonis' medewerking aan het boek. Diezelfde Schonis mag op p. 278 zelfs zijn morele verontwaardiging spuien over het beleid van de overheid in de jaren '40 en '50: 'Het geld heeft in het naoorlogse "rechtsherstel" gewonnen'. Schonis heeft een schikking getroffen met Von Saher, nadat die erachter was gekomen dat de afspraak over het honorarium illegaal was, maar nog altijd komt zijn gage uit op een vorstelijke €1000,- per uur (slechts ruim een tiende van wat de eerdere afspraak zou hebben opgeleverd).⁶ Ook Van Holthe tot Echten heeft moeten schikken, maar niet dan nadat hij voor de rechter zonder blikken of blozen zijn duidelijke schending van het advocatenrecht trachtte te ontkennen. Hij dreigde namelijk beslag te laten leggen op een

5 Ageeth Scherphuis, 'Een heer in de kunsthandel', in: *Vrij Nederland* 10 november 1990, p. 34-47.

6 Zoals blijkt uit Rb Den Haag 16 februari 2007, LJN: AZ8717, Rechtbank Den Haag, KG 07/94 (www.rechtspraak.nl).

deel van de schilderijen om zijn miljoenenwinst veilig te stellen, wat Von Saher met een rechtszaak wilde voorkomen.⁷ ‘Blind geloof in gerechtigheid’? Of ‘holocaust industry’, zoals het beruchte boek van Norman Finkelstein het profiteren van en uitbuiten van de Holocaust noemt?⁸ Ook de aanjager van de zaak en schrijver van het boek profiteert natuurlijk mee: door het succes is een tweede versie van zijn boek op de markt gekomen, dat waarschijnlijk gretig aftrek vindt. Daarvoor praat hij zelfs de handelwijze van Van Holthe tot Echten nog goed. De advocaten hadden toch wel onder ‘extreme omstandigheden’ moeten werken, en leefden jaren in onzekerheid of ze überhaupt wel betaald zouden krijgen (p. 279, 325) (bij verlies zouden ze in de oorspronkelijke overeenkomst slechts 20% van hun normale tarief ontvangen).⁹ Kritiek op de advocaten doet Den Hollander af als ‘onsmakelijk kraakeel’, en ook Von Saher zegt dat het meewerken om een groot onrecht te herstellen toch erg ‘honorabel’¹⁰ is. In elk geval valt een uitgekiend Hollands koopmansinstinct deze advocaten, noch de zelfbenoemde bewindvoerders van de stuurloze kunsthandel Goudstikker in mei 1940, te ontzeggen. Het gehamer van Von Saher op de misdaad van de nazi’s en de goede naam van haar schoonvader leidt dus niet alleen de aandacht af van haar financiële motieven maar ook van het gebruik van de Holocaust als moreel breekijzer in de restitutieprocedure.

NRC-commentator Maarten Huygen heeft er al op gewezen dat Den Hollanders boek geen onpartijdige journalistiek is.¹¹ Er staat bijvoorbeeld niets te lezen over de schilderijen die Goudstikker had ingekocht uit Rusland, die op hun beurt uit onteigende boedels afkomstig waren. Gebiedt een ‘blind geloof in gerechtigheid’ niet ook tenminste een onderzoek naar eventuele erven van de oorspronkelijke eigenaars? Maar de onteigeningen door de Russische communisten zijn lang niet zo’n internationaal hot topic als alles wat op de een of andere manier met de Holocaust is verbonden. Jammer is ook dat er geen (namen)register aanwezig is en dat de bronvermelding gebreken vertoont. Uit het voorgaande concludeer ik dat er met recht getwijfeld kan worden aan de kwaliteit van de selectie en de weergave van de feiten door Den Hollander. Het is zoals ik schreef een fascinerende geschiedenis, maar die had met meer afstand en minder partijdigheid geschreven kunnen worden.

⁷ Zie noot 6.

⁸ Norman Finkelstein, *The Holocaust Industry, Reflections on the Exploitation of Jewish Suffering* (Londen/New York 2003) (2nd paperback edition).

⁹ Zie noot 6.

¹⁰ Vermoedelijk is dit Den Hollanders incorrecte vertaling van *honorable*. Dat levert hier een onbedoeld ironische woordspeling op.

¹¹ Zie zijn recensie ‘Grondig en partijdig’, in: *NRC* 27 april 2007.

IN MEMORIAM CHRIS TEN RAA (1926-2007)

Op 15 december 2007 overleed Chris ten Raa, pionier op het gebied van historisch-vergelijkend onderzoek naar conflictbemiddeling, of beter gezegd: *conciliatie* – de term die hij zelf steevast prefereerde.

Ten Raa bekleedde van 1985 tot 1991 de leerstoel Rechtshistorie aan de Erasmus Universiteit en was in die hoedanigheid de inspirator van het onderzoeksproject ‘*Conciliatie en Rechtssystemen*’. Met dit project bouwde hij voort op het proefschrift waarop hij in 1970 *cum laude* was gepromoveerd: ‘*De Oorsprong van de Kantonrechter*’.

Chris ten Raa was gegrepen door de bemiddelaarsrol die met name de *voorganger* van de kantonrechter, de Vrederechter, eertijds (ook) in Nederland vervulde. Het project zou echter een bredere opzet krijgen, die in zijn oratie ‘*Conciliatie en Justitie*’ werd ontvouwd.

Die verbreding lag enerzijds hierin, dat het historisch onderzoek zich allerm minst diende te beperken tot dogmatiek, maar zich (vooral) zou moeten richten op de dagelijkse bemiddelingspraktijk, en op beantwoording van de vraag wat voor soort mensen deze Vrederechters nu precies waren geweest (prosopografie). Anderzijds zou de verbreding in *contemporain* vergelijkend onderzoek gestalte moeten krijgen, waarbij Ten Raa zelf met name in de rechtsstelsels van Frankrijk en van China was geïnteresseerd. Deze brede, bijkans sociaal-wetenschappelijke oriëntatie – ongewoon voor rechtshistorici – was typerend voor Ten Raa, die zelf overigens voorafgaand aan zijn rechtenstudie Indisch recht en Indologie te Leiden had gestudeerd. Hij was jarenlang werkzaam geweest in de advocatuur en als kantonrechter-plaatsvervanger, wat hem inspireerde tot zijn onderzoek naar de oorsprong van de kantonrechter, alvorens hij in 1964 medewerker aan de EUR werd waar hij na zijn promotie colleges gaf over de Vrederechter en al gauw ook over de Grote Raad van Mechelen.

Chris ten Raa was geïnteresseerd in mensen, behandelde hen als gelijken en wist te enthousiasmeren. Dat gold bijvoorbeeld voor zijn studenten, die binnen het project ‘*Conciliatie en Rechtssystemen*’ deelaspecten onderzochten van de Vrederechterspraktijk in het vroegere departement Mondingen van de Maas, welk onderzoek resulteerde in een collectieve publicatie.

Studenten werden, veelal via het Dispuut ‘de Beyde Regten’, ook betrokken bij werkbezoeken aan moderne vrederechters, zoals de *Conseil de Prud’hommes* in de regio Lille. Ten Raa was ook enthousiast over de uitbreidingen van het project die de collega-sectie Rechtsvergelijking realiseerde, in westelijke richting via de *Advisory Conciliation and Arbitration Service*, en nóg enthousiaster over de uitbreiding in oostelijke richting, ertoe leidend dat – met steun van de KNAW – eind jaren ’80 onderzoek in de Volksrepubliek China kon plaatsvinden.

Ten Raa nam ook de eerste AIO's van de Faculteit aan boord van het project, te weten Henk-Jan van Dapperen en eerste ondergetekende die ook beiden promoveerden, op dissertaties over respectievelijk de 'Vrederechter in Nederland' en over de 'Familieraad'.

In totaal zouden zelfs zes (destijds) jonge wetenschappers binnen het project promoveren, een ongewoon resultaat voor een zo korte ambtsperiode.

Het gehele onderzoekspalet, nog uitgebreid met bijdragen vanuit de informatica en de rechtseconomie, is terug te vinden in de afscheidsbundel 'Au Jour d'Amour' die in 1991 aan Ten Raa werd aangeboden door zijn vakgroep: Rechtshistorie, Rechtsvergelijking en Jurimetrie (RRJ).

Vele jaren maakte Chris ten Raa deel uit van het dagelijks bestuur van deze vakgroep, in een tijd vol *schwung* en vooruitziende initiatieven, die op uiteenlopende wijzen tot op de dag van vandaag nog hun vruchten afwerpen – soms verstopt in beleidsaanbevelingen, want juist daar kan men uit het verleden vaak lering trekken.

Chris ten Raa was gegrepen door de figuur van de *Juge de Paix* (de voorloper van de kantontrechter). Hij had een passie voor dit onderwerp, waarop hij bij Anton Kunst, de eerste hoogleraar rechtsgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit in 1970 met lof was gepromoveerd. Zijn proefschrift behoort tot de meest geciteerde dissertaties over dit onderwerp.

De *Juge de Paix* was in Nederland ingevoerd in 1811 toen ons land deel ging uitmaken van het Franse keizerrijk. Chris ten Raa was geboeid door deze figuur mede omdat de belangrijkste taak van de Vrederechter de preliminaire conciliatie was. In de periode van de inlijving van ons land bij het Franse keizerrijk (1811-1813) kon er in ons land geen rechtsgeschil voor de rechtbank aanvangen, als niet eerst een poging tot conciliatie door de Vrederechter was betracht. De Vrederechter was een lekenrechter en stond dicht bij de bevolking en juist dit sprak Ten Raa erg aan. Hij heeft met enthousiasme het Vrederechtersproject opgezet aan de Erasmus Universiteit, een project dat een begrip werd in Rechtshistorisch Nederland. Ook in het buitenland, in Frankrijk en België, was het Vrederechtersproject een begrip. Met de Universiteit van Lille II had Ten Raa nauwe banden. Eerste ondergetekende reisde met studenten, die participeerden aan het Vrederechtersproject, af naar Lille onder de bezielende leiding van Chris ten Raa. Ook stelde hij de française Sylvie Humbert-Convain aan als AIO, die als eerste buitenlandse AIO binnen de sectie rechtsgeschiedenis promoveerde in het kader van het Vrederechtersproject. Ook exporteerde Ten Raa zijn Vrederechtersproject naar België en trok hij Vaast van Herrewege aan als eerste Belgische AIO binnen het project.

Een andere passie had Chris ten Raa voor Nicolaas Everaerts, één van de presidenten van de Grote Raad van Mechelen, waarover hij in zijn colleges 'Rechterlijke Organisatie in de 15e en 16e eeuw' met veel enthousiasme over sprak. Tot een specifiek project aan de Erasmus Universiteit is het hierbij niet gekomen, maar wel heeft Ten Raa Otto Vervaart aangesteld als AIO, die een uniek proefschrift schreef over de Studies over Nicolaas Everaerts (1462-1532) en zijn 'Topica', waar hij in 1994 op promoveerde, als laatste promotus van Ten Raa, 3 jaar na diens emeritaat.

De gegevens, die door Chris ten Raa, zijn studenten en AIO's en zijn collega's in de

Rechtsvergelijking in beeld zijn gebracht in het Vrederechtersproject, vormen een eerste longitudinaal onderzoeksgegeven over conflictbemiddeling en rechtspraak. Binnen het vorig jaar gelanceerde NWO programma 'Conflict' hopen onderzoekers uit verschillende disciplines nu eveneens longitudinale kennis op te doen over het gebruik en relatieve 'succes' van thans bestaande opties voor conflicthantering.

Ten Raa bleef ook na zijn emeritaat, o.a. via het Tijdschrift voor Mediation, de ontwikkelingen volgen. Hij bleef trouw aan zijn onderzoeksthema en – zeker tijdens zijn professoraat – ook aan de mensen die hij een warm hart toedroeg. Dat waren er velen. Daarbij was hij niet calculerend. Ook als de universitaire vergeldingscultuur hem dit 'betaald' zette, hield hij zijn rug recht en bleef hij bescheiden.

Het is daarom met gevoelens van weemoed, maar ook van dankbaarheid voor de hier geboden kans, dat wij het unieke Conciliatie project nog eens voor het voetlicht hebben gebracht in dit 'In Memoriam' voor Chris ten Raa.

Emese von Bóné (sectie rechtsgeschiedenis van de EUR) en Rob Jagtenberg (sectie rechtsvergelijking van de Juridische Faculteit van de EUR)

Publicaties

- C.M.G. ten Raa, *De Oorsprong van de Kantonrechter*, Deventer 1970 (diss. EUR).
- C.M.G. ten Raa, *Conciliatie en Justitie*, Rotterdam 1986 (oratie EUR) (Serie Mededelingen van het Juridisch Instituut nr. 34).
- N. Hooymans e.a., *Vrederechters in het Departement van de Mondingen van de Maas 1811-1813*, Rotterdam 1989 (Serie Mededelingen van het Juridisch Instituut nr. 49).
- H.J.M. van Dapperen, *De Vrederechter in Nederland 1811-1838*, Rotterdam 1991 (diss. EUR) (Serie Mededelingen van het Juridisch Instituut, Proefschriften)
- J.P. Doré (red.), *Au Jour d'Amour, Opstellen aangeboden aan Prof.Dr. C.M.G. ten Raa*, Rotterdam 1991 (Serie Mededelingen van het Juridisch Instituut nr. 52).
- C.M.G. ten Raa, *Schikking en Verlichting / Conciliation et Lumières*, Rotterdam 1991 (afscheidscollege EUR) (Serie Mededelingen van het Juridisch Instituut nr. 53).
- E.K.E. von Bóné, *De Familieraad in Nederland 1811-1838*, Rotterdam 1992 (diss. EUR) (Serie Mededelingen van het Juridisch Instituut, Proefschriften)
- V. van Herreweghe, *De vrederechter en cassatie, de verhouding tussen de wetsongebonden 'laagste' en de wetsbewakende 'hoogste' rechter*, Rotterdam 1993 (diss. EUR).
- S. Humbert-Convain, *Le juge de paix et la repression des infractions douanières en Flandre et en Hollande (1794-1815) : contribution à l'histoire du système continental Napoléonien*, Rotterdam 1993 (diss. EUR).
- O.M.D.F. Vervaart, *Studies over Nicolaas Everaerts (1462-1532) en zijn 'Topica'*, Rotterdam 1994 (diss. EUR).
- Esin Orücü, *An exercise on the internal logic of legal systems*, in: *Legal Studies*, Vol. 7 nr. 3 (1987), p. 310-318.
- A.J. de Roo en R.W. Jagtenberg, *Settling Labour Disputes in Europe*, Deventer 1994 (diss. EUR) (Kluwer Law & Taxation).

RECENSIES

Ruud van den Berg, *Vormen van begrip van wet en wetgeving: Wetsbegrippen in de Staatsrechtsgeleerdheid in Duitsland en Nederland in de negentiende en twintigste eeuw* (Tilburg 2003), xiv+473 pp. ISBN 90-5454-329-9 (Boom Juridische Uitgevers).

Dit boek gaat over een belangrijk staatsrechtelijk onderwerp en is daarom zeker het signaleren waard, zij het door toedoen van recensent aan de late kant.

De Nederlandse Grondwet luidt sinds 1983 dat de vaststelling van 'wetten' geschiedt door de regering en Staten-Generaal gezamenlijk (artikel 81). Van 1815 tot 1983 gebruikte de Grondwet andere woorden, namelijk dat de 'wetgevende magt [...] gezamenlijk door den Koning en de Staten-Generaal [wordt] uitgeoefend'. In essentie gaat het besproken boek over de vraag wat bedoeld wordt met de term 'wetten'. Pas als we weten welke besluiten 'wetten' zijn, dan weten we dat zulke besluiten door de genoemde staatsorganen moeten worden vastgesteld. Deze vraag werd op de meest indringende wijze in de negentiende eeuw in Duitsland gesteld, en mede onder Duitse invloed kwam het ook in Nederland tot een debat. In wezen ging het over de afbakening van de wetgevende macht ten opzichte van de uitvoerende macht. De vraag wanneer het parlement moest meewerken aan het tot stand komen van besluiten en wanneer de regering (Koning) dat zonder parlement kon doen, was van grote praktische en politieke betekenis. De tekst van de Grondwetten zelf bood en biedt geen ondubbelzinnig antwoord op de gestelde vraag. Een definitie van 'wetten' als 'regelgevende besluiten' stuit op het bezwaar dat grondwetten zonder uitzondering de vaststelling van de overheidsbegroting bij wet voorschrijven, en ook voor andere niet regelgevende besluiten de wetsvorm voorschrijven (bij ons bijvoorbeeld toestemming voor het huwelijk van een troonsopvolger). Bovendien moet het praktisch toch ook mogelijk worden geacht dat bepaalde afgebakende onderwerpen en technische detailregelingen zich voor regelgeving bij regeringsbesluit lenen, al dan niet in de vorm van interne ambtelijke voorschriften, of door aan het publiek bekend gemaakte richtlijnen omtrent de wijze waarop de overheid van een bevoegdheid gebruikt maakt (bijvoorbeeld in de sfeer van fiscale vrijstellingen, voorheen subsidieregelingen, enzovoorts). Een bijkomend argument is dat de Grondwet van oudsher uitdrukkelijk bepaalt dat in bepaalde gevallen een regelgevend besluit door de wetgever moet worden genomen, waaruit men

zou kunnen afleiden dat althans sommige van zulke besluiten niet vanzelfsprekend door de wetgever zouden hoeven worden vastgesteld.

Kortom, met het oog op de vraag wie bevoegd is, of zou moeten zijn, om 'wetten' vast te stellen is sedert de negentiende eeuw de prangende vraag gerezen: wat is een 'wet'? Over het antwoord in positiefrechtelijke zin bestaat nog altijd meningsverschil. Ook als er tegenwoordig wel consensus over bestaat dat in beginsel elk overheidsingrijpen uiteindelijk op de wet moet zijn gebaseerd, is het de vraag hoever dit beginsel precies gaat of moet gaan – dit mede in verband met de kwestie of het antwoord op deze vraag in praktisch opzicht wel met de werkelijkheid en de eisen van de welvaartsstaat en post-welvaartsstaat praktisch in overeenstemming te brengen is.

Elke student die het *Handboek van het Nederlandse Staatsrecht* van Van der Pot/Donner heeft moeten bestuderen, heeft weet van de problematiek. Het Handboek geeft aan dat de betreffende problematiek in Nederland prominent werd door Buijs' grondwetscommentaar van 1883-1888, en dat Buijs veel ontleende aan Laband. Raadpleging van dat werk leert overigens dat er in Nederland al enige tijd een zeer levendige discussie onder juristen over plaatsvond. Aan de aandacht in het *Handboek* zal debet zijn dat Van der Pot zelf een belangrijk proefschrift over de materie verdedigde. De kwestie is desalniettemin blijven intrigeren. In de verzorgingsstaat werd en wordt zoveel van de overheid verlangd dat regeling bij wet steeds uitzonderlijker wordt, en de uitvoerende macht in hoge mate zelf de regels opstelt waaraan zowel de overheid zelf als de burger gebonden wordt; buitenwettelijk bestuur is in de praktijk niet ongebruikelijk. Wat voor de verzorgingsstaat in de plaats aan het komen is, is een verschuiving van regelgeving gericht tot burger en overheidsapparaat naar een ondoorzichtig geheel van tot private bedrijven en verzekeraars gerichte wettelijke instructies (bijvoorbeeld op het gebied van de arbeidsomstandigheden en verzekeringen tegen ziekte en andere sociale nadelen). Deze instructies worden vervolgens door die bedrijven op bindende wijze op de burgers afgewenteld, door middel van polisvoorwaarden en contracten die burgers wettelijk verplicht zijn te sluiten. Wat dit betekent op het punt van wetgeving in en voor een democratie, en niet in de laatste plaats wat dit betekent voor het bestuur in zijn verhouding tot burgers, is voortdurend voorwerp van bestuursrechtelijke en staatsrechtelijke beschouwingen. Een na-

der historisch onderzoek naar hoe we aan de discussie zijn gekomen, hoe deze zich in historisch opzicht verhoudt tot de Duitse discussie, en hoe dit de huidige lijnen in het debat en de tegenwoordige rechtsopvattingen kan verklaren, zou zeker pertinent zijn.

Het onderzoek van Ruud van den Berg kan uiteraard aan dit verlangen niet helemaal tegemoet komen. Zijn ambitie is eigenlijk anders. Hij heeft zich ten doel gesteld om aan de hand van een analyse van vooral het wetsbegrip bij Paul Laband, waar Buys veel aan te danken had, en veel later bij Böthlingk (de in 1959 zeer jong gestorven Amsterdamse hoogleraar), te komen tot een meer tijdloos wetsbegrip dat men ook zou kunnen gebruiken bij rechtshistorisch onderzoek naar wetgevendende besluiten van vóór de Franse revolutie – een onderzoek waar hij zich aanvankelijk aan zou zetten, maar dat vooralsnog bij deze exercitie in begripsgeschiedenis is gebleven. De ambitie die Van den Berg zich stelt is zeer hoog. De ambitie wordt des te hoger als men zich, zoals Van den Berg beoogt, niet schuldig wil maken aan anachronismen.

Intussen geeft Van den Berg een goed overzicht van het wetsbegrip bij Laband en Böthlingk. Hij bespreekt Laband voornamelijk aan de hand van diens (uiteenlopende) interpretaties, mede in het licht van de kritiek van von Gierke op Laband, door de historicus Ernst Rudolf Huber en de grote staatsrechtsgeleerde (en rechter in het federale constitutionele hof) Ernst-Wolfgang Böckenförde. Deze interpreten verschillen vooral op het punt van de vraag of de benadering van Laband kan worden beschouwd als een specifiek Duitse staatsrechtelijke benadering die samenhangt met een specifieke opvatting en uitwerking van de rechtsstaat, constitutionalisme en regeerstelsels. Bij ons is Laband voornamelijk bekend vanwege het onderscheid tussen een formeel en een materieel wetsbegrip. Het eerste definieert 'wet' naar zijn vorm als een besluit dat door regering en parlement gezamenlijk wordt gemaakt, zodat zowel begrotingswetten als het Burgerlijk Wetboek daaronder vallen. Het tweede wetsbegrip, heeft betrekking op – kort gezegd – regelgevende besluiten die de burger raken. Hiervoor bezigde men tot voor kort in Nederland het begrip 'wet in materiële zin', thans men spreekt over 'algemeen verbindende voorschriften' (hetgeen de discussie wel gecompliceerd maar niet wezenlijk veranderd heeft).

De bespreking van Böthlingk wordt vooral gepresenteerd in onderscheid van het werk van Van der Pot over het materieel wetsbegrip, met wie Böthlingk het in veel opzichten oneens was.

Van den Berg op zijn beurt poogt de constructie van het wetsbegrip door Laband en Böthlingk te plaatsen in het wel gemaakte onderscheid tussen enerzijds 'constitutionalistisch' denken en anderzijds 'rechtsstatelijk' denken. 'Constitutionalisme' wordt door Van den Berg in dit verband aangeduid als de leer die voorstaat dat de institutionele verhoudingen binnen de staat worden neergelegd in een geschreven constitutie, met daarbij rechterlijke toetsing aan die constitutie. 'Rechtsstatelijk' denken is een meer in normatieve beginselen - als bijvoorbeeld machtscheiding en grondrechten - gefundeerde leer waaraan constitutionele arrangementen als het ware kunnen worden afgemeten.

Van den Berg komt daarbij tot de conclusie dat Labands wetsbegrip voornamelijk in de context van (een Duitse variant van) het constitutionalisme moet worden begrepen, terwijl Böthlingk daarentegen een materieel wetsbegrip in de Nederlandse Grondwet wil lezen vanwege een in het klassiek-liberale rechtsstaatsgedachte gegrond normatief doel dat de wetgever aan een niet in de constitutie zelf vastgelegd beginsel wil binden, te weten het legaliteitsbeginsel.

Van den Berg komt na zijn analyses van het wetsbegrip bij Laband en Böthlingk tot een aan historische en ideologische bijzonderheden onttrokken, eigen en algemeen wetsbegrip. Hij acht dit toepasbaar op een onderzoek naar wat wij wetten of wetgeving noemen in de tijd vóór de Franse revolutie, zoals een onderzoek naar het verschijnsel dat tijdens de zeventiende en achttiende eeuw in de Republiek men 'wetten' (plakkaten, ordonnantiën) met telkens dezelfde inhoud opnieuw keer op keer meende te moeten uitvaardigen. 'Wet' is volgens Van den Berg 'inhoudelijk' een rechtsbevel afkomstig van een orgaan van de staat. Zijn conclusie is dat alleen met een dergelijk wetsbegrip het mogelijk is na te gaan onder welke historische omstandigheden zich statelijke rechtsvorming voordoet; welke filosofische en politiek-theoretische vooronderstellingen daaraan ten grondslag liggen; 'welke politieke ontwikkelingen de wetgevende macht doormaakt in de staatsrechtelijke praktijk'; en welke staatsrechtelijke en politiek-filosofische denkbeelden dienaangaande ontwikkeld werden (p. 394).

Is Van den Berg geslaagd in zijn ambitie om op basis van een historisch onderzoek tot een aan de geschiedenis onttrokken, niet-anachronistisch wetsbegrip te komen? Ik heb mijn twijfels. Het is ten eerste de vraag of het wel mogelijk is om op basis van historisch onderzoek tot een onhistorisch begrip te komen,

en dat met inachtneming van historische kunstregels als het voorkomen van anachronismen. We kunnen Van den Berg vergeven dat hij het 'constitutionalisme' zoals door hem (in het voetspoor van anderen) gedefinieerd als 'Angelsaksisch' typeert (p. 77, 373). Menig Brit, daaronder begrepen de Angelen en Saksen, zou ook vandaag nog gruwen bij de gedachte van een primair geschreven Grondwet waaraan rechters wetten toetsen. Maar ik vraag me af of Laband en Böhtlingk nu het onmisbare materiaal aanreiken om tot een wetsbegrip als dat van Van den Berg te komen.

Mij lijkt dat een dergelijk algemeen wetsbegrip beter ontleend kan worden aan een begrip of de idee van 'wet' dat zowel juridische als niet-juridische wetten en wetmatigheden omvat. Dit kan op basis van een puur speculatieve, niet-rechtshistorische en niet-juridische benadering. Dit zou vervolgens moeten worden gespecificeerd naar een juridisch wetsbegrip. Dit laatste vergt een precisering van de rechtsidee of het rechtsbegrip dat men met het oog op een juridisch wetsbegrip wil concipiëren. Een dergelijke specificatie en precisering geeft Van den Berg niet. Voor zover het om een juridisch begrip gaat, koppelt Van den Berg zijn wetsbegrip volledig aan de 'staat'. Het gaat immers om een besluit dat 'een rechtsbevel tot inhoud heeft' (p. 370 en passim in hoofdstuk 5) en dat afkomstig is van een orgaan van de staat. Hiermee laadt Van den Berg de verdenking op zich van anachronisme, omdat 'de staat' geen eeuwigheidswaarde heeft. Reeds lang voordat het begrip 'staat' werd geformuleerd deed het verschijnsel van wetten zich voor, ook in juridische zin. Daar komt bij dat ook onder de huidige politieke omstandigheden het geen wild idee is om te spreken van echte rechtsvorming buiten de staat om. Sterker, er is hiervoor reeds een filosofisch intrigerende en sterke onderbouwing voorhanden in de twintigste-eeuwse Nederlandse wijsgerige school die zich toevalligerwijs de 'wijsbegeerte der wetsidee' noemt (ik verwijs korthedshalve naar de inaugurele rede van Dooyeweerd en het werk van zijn leerling Van Eikema Hommes). Nieuwe concepten omtrent niet-publiekrechtelijke rechtsvorming zijn aan de orde van de dag (men denke aan technische standaards en kwaliteitsmerken, en dergelijke). Voluntair recht is uiteraard van oudsher in de klassiek-liberale rechtsstaat voorhanden in de vorm van intern (quasi-)verenigingsrecht; dit is weliswaar 'voluntair' maar daarom niet minder bindend. We hebben het dan nog niet gehad over canoniek recht en andere buitenstatelijke religieuze rechtsstelsels. Het is

niet op voorhand duidelijk waarom Van den Berg deze rechtsstelsels wil uitsluiten van zijn wetsbegrip.

Een ander bezwaar dat men kan hebben tegen Van den Bergs wetsbegrip is dat het uitdrukkelijk niet het element van 'regel' in zijn definitie opneemt. Ook eenmalige bindende besluiten die afkomstig zijn van een staatsorgaan vallen onder het begrip 'wet'. Dat maakt het moeilijk om het begrip te onderscheiden van enige andere vorm van bindende statelijke besluitvorming. Zowel de rechterlijke toewijzing van ouderlijke macht of (plaatsvervangende) rechterlijke toestemming voor een huwelijk van een minderjarige zou ook onder het wetsbegrip vallen. Enerzijds is dat begrijpelijk omdat op die manier nu juist het formele wetsbegrip dat Laband heeft onderscheiden gesauveerd wordt. Anderzijds is dit juist in langer historisch perspectief gezien een minder aanvaarde term. Aristoteles zou er zeker moeite mee hebben, maar ook Thomas van Aquino (zogoed als Copernicus, Newton en Bacon voor wat betreft wetten in niet-moerle en niet-juridische zin). Goed beschouwd heeft het formele wetsbegrip zo'n prominente rol gekregen in het kader van de discussie over de machtscheiding, meer in het bijzonder de verhouding tussen parlement en regering, zoals die de kern van het constitutionele debat in de negentiende eeuw in continentaal Europa heeft gevormd. Een begrotingswet wordt alleen maar bij wet vastgesteld om het parlement greep te geven op de uitvoerende macht, niet omdat de begroting enigerlei regelgevend karakter zou hebben. Door nu dit formele type van wetsbegrip mede te willen vatten in een a-historisch wetsbegrip, laat men zich leiden door een specifiek historisch bepaald wetsbegrip dat voor wat betreft continentaal Europa pas van na de Franse revolutie dateert.

Het ware wellicht minder ambitieus maar daarom niet minder belangwekkend geweest als de schrijver zich had beperkt tot wat hem kennelijk toch meer intrigeert: hoe het wetsbegrip waartoe schrijvers komen begrepen moet worden tegen de achtergrond van hun opvattingen omtrent de aard van het staatsbestel waarover zij schrijven. Van den Berg hanteert daarbij de evenmin vaststaande categorieën rechtsstaat en constitutionalisme. Dit zijn zeker niet irrelevante categorieën maar soms krijgt men de indruk dat hij aan deze begrippen een dogmatische betekenis toekent, waarvan men zich kan afvragen of dit wel de nodige verheldering biedt. In dit opzicht valt nog – zij het uiteraard met de nodige kritische afstand – wel het een en ander te leren van de methodologische

discussie onder historici over begripsgeschiedenis. Wat betreft politieke begrippen – waartoe we het wetsbegrip zo goed als de begrippen rechtsstaat en constitutionalisme kunnen rekenen – kan men bijvoorbeeld leren van de schoolmakende ‘Cambridge’ benadering van Quentin Skinner en anderen; de namen zijn makkelijk te vermenigvuldigen. Een historische analyse wordt dan vooral een studie van hoe begrippen van betekenis veranderen door het gebruik dat men in een specifieke historische context daarvan maakt. Zo blijft het interessant te weten hoe Buys zich positioneerde niet alleen ten opzichte van Laband (wiens denkbeelden door Levy in Nederland waren geïntroduceerd), maar ook ten opzichte van zijn tijd- en landgenoten als Quarles van Ufford, De Pinto, Pennink, Kist en Tellegen. Dit kan vervolgens de oorsprong van de opvattingen van Van der Pot en later Böhlingk (en Glastra van Loon en nog recenter bijvoorbeeld Van Ommeren) wellicht tot grotere helderheid brengen, juist in conceptueel opzicht. Maar dat was niet de opzet van het boek van Van den Berg, en dus is dit een en ander in zoverre *beside the point*.

Haarlem

Leonard F.M. Besselink

Jouke Turpijn, *Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888* (Amsterdam 2008), 282 p. ISBN 978 90 284 2238 4 (Wereldbibliotheek).

De nieuwe Grondwet van 1848 met haar rechtstreekse verkiezingen bracht met zich mee dat er een groot aantal nieuwe Kamerleden in de Tweede Kamer kwam. Vaak is aangenomen dat deze Kamerleden, die het nieuwe parlement vorm zouden geven, van het begin af aan precies voor ogen stond wat zij daar wilden gaan doen. Echter, weinig was vanzelfsprekend in 1848. Voor de meeste van deze Kamerleden was het parlement nog een onbekende en vreemde wereld.

Vanaf 1848, als een soort ‘Stunde null’, laat Jouke Turpijn in zijn proefschrift ‘*Mannen van gezag*’ zien hoe de nieuwe parlementariërs van 1848 aan de slag gingen om hun ideeën - over hoe een parlement er uit moest zien – vorm te geven. De huidige mores die de gang van zaken in de Tweede Kamer bepalen, waren nog lang niet vanzelfsprekend. Er is in de negentiende eeuw in de Kamer dan ook flink gedebatteerd over de interpretatie van de nieuwe Grondwet. Uiteindelijk draaide het daarbij uiteindelijk allemaal om

het gezag van het parlement. Dat werd door de Kamerleden, de mannen van gezag, langzaam opgebouwd. Zij deden dit door op alle manieren het parlement zoveel mogelijk waardigheid te verlenen, in eerste instantie waardigheid en gezag voor het parlement als geheel. Daarnaast telde ook waardigheid voor de Kamerleden individueel.

Turpijn heeft zo een heel eigen geschiedenis in de bladzijden van de *Handelingen* gelezen. Daarvan heeft hij maar liefst veertig jaargangen doorgeworsteld. Zijn boek is een parlementaire geschiedenis, maar wel van een bijzonder soort. Anders dan wat we daar meestal onder verstaan, is dit in eerste plaats een geschiedenis van het instituut zelf, of wellicht meer nog een antropologie van een groep Kamerleden. Het handelt niet of nauwelijks over het proces van wetgeving, maar laat de spelers van het politieke toneel zien, zoals die samen een toneelstuk opvoeren. Hoofdrolspeeler is Thorbecke.

Het werk bevat zeven hoofdstukken en is grotendeels chronologisch opgezet. In een inleidend hoofdstukje plaatst Turpijn zijn boek in de ontwikkeling van de parlementaire geschiedschrijving. De kern wordt gevormd door zes hoofdstukken die de ontwikkeling van verschillende parlementaire middelen tonen. Zoals gezegd zijn daarbij niet deze parlementaire gebruiken als zodanig het hoofdonderwerp, maar vooral de instelling van de Kamerleden die ze moesten leren gebruiken.

De perioden waarin het boek is ingedeeld zijn goed gekozen. Het begint met een hoofdstuk waarin de sobere burgers, nieuwkomers in de Kamer, de gekostumeerde oudgedienden ontmoeten en hun eigen weg zoeken in de door de nieuwe grondwet gecreëerde machtsverhoudingen. Men ziet een duidelijke verburgerlijking van de Kamer. Turpijn lijkt hier soms als een soort negentiende-eeuwse politiek verslaggever aanwezig in de Kamer. Hij heeft overzicht over wat er gebeurt en beschrijft dat met gevoel voor humor. Hij kent de leden van het parlement en aan de hand van hun lotgevallen wordt de ontwikkeling van de Tweede Kamer geschetst. Zo komen de verschillende stappen en stapjes die de Kamer heeft gezet in haar weg naar onafhankelijkheid en gezag aan bod. Als Kamerlid Van Eck bijvoorbeeld wil interpellieren naar aanleiding van de ‘lintjesaffaire’ rond de tweede luitenant Stieltjes’ gaat er iets fout. Door onervarenheid van het Kamerlid en de voorzitter gebeurt de interpellatie niet geheel volgens de regels van het reglement van orde, en na enig gedebatteer hierover, en

niet over het onderwerp zelf, verdwijnt de affaire geruisloos van de parlementaire agenda.

Soms zou je het gedrag van de parlementariërs haast geklungel noemen, maar de Kamer won in sneltreinvaart aan gezag door een succesvolle interpretatie van de nieuwe regels. Thorbecke wordt in het hoofdstuk door Turpijn neergezet als mentor van de andere liberale parlementariërs en als initiator van de nieuwe politieke lijn die gevolgd werd.

Turpijn blijft soms wel erg dicht bij de geschiedenis uit de *Handelingen* en treedt weinig buiten de muren van Willem V's oude balzaal. Dat doet hij bewust, maar af en toe had iets meer informatie over de maatschappelijke achtergrond van de leden of de onderwerpen, niet misstaan. De kwestie rond het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1853 laat bijvoorbeeld zien dat parlement en maatschappij ook toen niet geheel gescheiden leefden. De relatie parlement en regering staat echter centraal in het boek en dat sluit al te veel uitstapjes uit. Bovendien leken ook toenmalige parlementariërs weinig naar buiten te kijken. 'Publiek debat' was geen gangbaar begrip.

Hoofdstuk twee over 'de uitvinding van de oppositie' laat de verwarring zien na de Kamerontbinding van 1853, toen Thorbecke en de zijnen een gevoelige nederlaag leden. Er werd geëxperimenteerd met bondgenootschappen en partijen. Parlementaire middelen als die van enquête en begroting werden in deze periode (1853-1862) ontwikkeld als wapens in de handen van de oppositie. Ook hier kent Turpijn de spelers goed. Zo passeert Kamerlid Van Hoëvel de revue, die in zekere zin het parlementaire middel van de interruptie introduceerde. Turpijn laat aan de hand van voorbeelden goed zien dat de instrumenten die de Kamer met de nieuwe grondwet had verworven, slechts effectief waren wanneer zij als zodanig werden erkend in de vergadering.

Behalve die onontbeerlijke waardigheid van het parlement is ook het belang van de individuele waardigheid van de Kamerleden (en ministers) opmerkelijk. De politici probeerden ook ten opzichte van elkaar gezag te verwerven. Persoonlijke eer telde zwaar. Zo ook voor minister Forstner. Hij kondigde in 1858 om gezondheidsredenen ontslag aan, en meende dat het daarom 'eene allertreurigste gebeurtenis' zou zijn als zijn laatste begroting werd afgekeurd door de Kamer.

Hoofdstuk drie laat zien hoe, terwijl het parlement zocht naar een eigen identiteit, de verschillende politici daar heel verschillende ideeën over hadden. Thorbeckes 'ideale' parlement werd niet door ieder-

een nagestreefd. Deze jaren, van na de verkiezingen van 1862, waren een periode van polarisatie en in die zin is dit hoofdstuk een verdere voortzetting van de materie van het voorgaande hoofdstuk. Turpijn pikt er steeds enkele parlementariërs uit, waarbij Thorbecke en Groen van Prinsterer de boventoon voeren. Zij bepaalden in die periode het debat in de Kamer, en dat is terug te zien in het boek.

Politiek moest volgens Thorbecke rationeel zijn en zeker niet 'persoonlijk'. In praktijk was dat anders, en Thorbecke zelf argumenteerde ook niet altijd op inhoudelijke gronden: 'Aan wie is men onze tegenwoordige Grondwet, zij zij goed of kwaad, eene weldaad of eene doorn in het oog, meer dan aan mij verschuldigd? En zou ik dan mijn eigen werk verstoren?' De schijn die Thorbecke en andere politici ophielden van een waardig en kalm parlement verhulde voor latere geschiedschrijvers vaak de werkelijkheid van strijd om persoonlijke belangen, partijvorming, en opportunisme.

Dit opportunisme is een belangrijk onderdeel van Turpijns parlementaire geschiedenis. Hij laat zien hoe het voor de politici nodig was om de parlementaire cultuur te vestigen en om doelen te bereiken. Zonder enig opportunisme bleek dat niet altijd mogelijk. De Kamerleden zouden onafhankelijk moeten zijn, en politiek onpersoonlijk. *Mannen van gezag* laat zien dat partijvorming al vroeg trok, en dat onpersoonlijke politiek een utopie was.

Hoofdstuk vier schetst een prachtig beeld van de botsing tussen de Thorbeckianen van 1848 die twintig jaar later nog altijd bezig waren het parlement naar hun 'nieuwe' ideeën om te vormen, en de tweede generatie liberalen, die op hun beurt eigen ideeën inbrachten. De oude liberalen vonden bijvoorbeeld dat de jonge liberaal minister Van de Putte in een bepaalde kwestie als nieuwkomer 'niet parlementair' sprak. Van de Putte dacht daar zelf heel anders over.

Ook hier werden verder de mores van de huidige Tweede Kamer ontwikkeld. Waar de oude liberalen hun tegenstanders eerder negeerden of hinderden met allerlei trucs, gingen de jonge liberalen voor het debat en erkenden zij hun tegenstanders. Een generatieconflict, waarbij Thorbecke naar de kroon werd gestoken. De nieuwe generatie had haar eigen tactiek en veroverde zo het parlement.

Turpijn neemt veel citaten uit de *Handelingen* of brieven van parlementariërs op in zijn tekst. Daardoor neemt hij zijn lezer mee terug tot dicht bij de gebeurtenissen. Toch weet hij uiteindelijk genoeg afstand te bewaren om, meestal aan het eind van een

hoofdstuk, zijn historisch commentaar toe te voegen.

Het boek behandelt vooral de liberalen, of Thorbeckianen. Misschien lijkt in die zin de titel enigszins misleidend. Maar de liberalen waren bepalend voor het ontstaan van vele gebruiken in de Kamer, en daarom kan een boek dat dit onderwerp behandelt haast niet anders dan Thorbecke en de zijnen centraal stellen. Zij domineerden het parlement, en het streven naar gezag.

Vanaf de jaren '60 van de negentiende eeuw kreeg het parlement meer te maken met de buitenwereld, zo blijkt uit het vijfde hoofdstuk, dat handelt over de 'crisis' van 1866-1868. Meer journalisten vervoegden zich op de tribune. En de Kamerleden lieten zich meer gelegen aan de opinie in de maatschappij. Ook Turpijn benadert de Kamer hier van iets grotere afstand. Parlementariërs krijgen hier minder persoonlijke aandacht, met uitzondering van Keuchenius, die felle debatten ontketende over het gebruik van de motie als parlementair middel.

Meestal wordt het breekpunt in de parlementaire geschiedenis gelegd rond 1866-1868, maar Turpijn legt de echte 'ontwikkeling' van de Kamer eerder. Volgens hem veranderde er in 1866 niet zoveel. De Luxemburgse kwestie² is volgens Turpijn een herhaling van eerdere zetten van het parlement. Ook hier ging het om een streven naar waardigheid en gezag en was het in die zin geen breuk met het verleden.

In hoofdstuk zes komt het gezag van de Kamer voorzitter aan de orde, die een belangrijke rol speelde in het handhaven en vergroten van het gezag en waardigheid van het parlement. Hier komt Turpijn ook op het interessante onderwerp van de cultuur van 'mannen onder elkaar' die in en om het parlement heerste, maar dat helaas weinig aandacht krijgt in het boek.

In de jaren '70 van de negentiende eeuw verschenen ook allerlei nieuwkomers in de Kamer die soms meer naar de wereld buiten de Kamer leken te kijken dan dat zij zich al te veel aantrokken van de mores die inmiddels in die Kamer heersten. Deze nieuwkomers pogde men zo snel mogelijk in het gareel te brengen. Het vak van Kamerlid was iets dat je moest leren.

Het afsluitende hoofdstuk behandelt 1848 als ijkpunt. Maar misschien meer nog dan het jaar moet de generatie van parlementariërs die in 1848 aantraden als het 'ijkpunt' worden gezien. Deze generatie ontwikkelde eerst de middelen van de Kamer, en wist uiteindelijk de Tweede Kamer het benodigde gezag te geven. Veertig jaar later was het nog steeds deze generatie die bepalend was voor de gang van zaken in het parlement.

Wanneer een boek zich beperkt tot een bepaalde periode ligt kritiek voor de hand: waarom deze periode? Historici gespecialiseerd in een tijdvak dat er net buiten valt, beargumenteren in zo'n geval altijd dat de geschetste ontwikkeling al langer bestond. Zo ook hier: uiteraard is 1848 een voor de hand liggend jaar om mee te beginnen, maar was het wel zo'n 'Stunde null' zoals het in het proefschrift van Turpijn lijkt te zijn? Het parlement bestond al langer, veel vergadertechnieken waren al beschikbaar en veel begrrippen die in 1848 het toneel bevolkten, zijn herkenbaar uit de (lange) achttiende eeuw. Ook Turpijn ziet wel dat veel al bestond, maar doordat hij zich met name op de Thorbeckianen richt, ziet hij vooral veel nieuws. In die zin is 1848 wel als nulpunt te nemen: de Kamerleden hadden zelf het gevoel het parlement te moeten uitvinden en vooral de Thorbeckianen wilden 1848 een breuk laten zijn. De geschiedenis bleek een dienstig hulpmiddel bij het verkrijgen van gezag en ook op die manier werd 1848 en de Grondwet tot breuk met het verleden verklaard. Turpijn laat zien hoe zo het gezag en de waardigheid van het parlement feitelijk een 'invented tradition' zijn. Dat is in dit boek zeer op zijn plaats. Die bedachte traditie is belangrijk geweest voor het parlement.

In 1887 kwam er een nieuw reglement van orde en dat is voor Turpijn het moment waarop het grootste leerproces wordt afgesloten. De spelregels van de Kamer werden toen min of meer vastgelegd. Bovendien is het door hem beschreven proces dat van vordat er politieke partijen waren. De ontwikkeling van de Tweede Kamer veranderde in de late jaren '80 van de negentiende eeuw: een partijgebonden Kamerlid keek anders tegen het parlement aan, en op dat moment laat Turpijn zijn geschiedenis eindigen.

Het boek leest makkelijk en is in mooie taal geschreven. De woordkeus maakt het soms bijna een spannend boek om te lezen, zonder dat dit afbreuk doet aan de inhoud. De conclusie van het boek is dat het parlement in 1848 nog moest worden ontwikkeld, en dat deed het in ongeveer 40 jaar. De regels in het huidige parlement, veelal ongeschreven, hebben hun wortels in de scheppende jaren na 1848, maar snel gingen die hervormingen niet. De crisis van 1866-68 is mindervormend geweest dan men voorheen aannam. Turpijn noemt het een 'belangrijke gebeurtenis', maar het was volgens hem geen revolutie. Het Nederlandse parlement verandert niet zo snel, lijkt het.

Noten

1 Luitenant Th.J. Stieltjes had in een pamflet betoogd dat militairen niet op de koning maar op de grondwet moesten zweren. Van Eck was van mening dat hij om die reden geen decoratie had gekregen en bovendien oneervol was ontslagen. In 1866 zou Stieltjes overigens zelf als liberaal tot het parlement toetreden.

2 In 1867 wilde de Franse keizer Napoleon III het groothertogdom Luxemburg van koning Willem III kopen. Bang voor een verschuiving in het Europese machtsevenwicht dreigde de Pruisische kanselier Bismarck met oorlog. Van Zuylen wist de zaak diplomatiek op te lossen, maar zijn optreden bij de verkoop van het Hertogdom had volgens de liberalen het land in gevaar gebracht en zij eisten aftreden van de minister. Er ontstond een machtsstrijd tussen parlement en regering, die middels gebruik van het budgetrecht gewonnen werd door het parlement.

W.D. Kolkman, *Schulden der nalatenschap*. Ars Notariatus 132 (Amsterdam-Deventer 2006), XVI+434 pp. ISBN 90 130 36988. Prijs: De 55,13; abonnees op de serie ontvangen 20% korting.

Dit is het proefschrift waarop Wilbert Kolkman, inmiddels prof. Kolkman, op 8 juni 2006 aan de Rijksuniversiteit Groningen promoveerde tot doctor in de rechtsgeleerdheid. Het proefschrift behandelt twee vragen: welke schulden worden (in art. 7 van Boek 4 BW) gekwalificeerd als schulden der nalatenschap en welke gevolgen brengt deze kwalificatie met zich? (p. 359, 'Samenvatting en conclusies').

Hoofdstuk 1 draagt als titel 'De schulden van artikel 4:7 lid 1'. Bekende schulden der nalatenschap zijn bijvoorbeeld (en dat van oudsher): de kosten van lijkbezorging (lid 1 sub b; par. 1.3.), de kosten van executele (lid 1 sub d; par. 1.5.) en de schulden uit legaten (lid 1 sub h; par. 1.9.). Ook de testamentaire lasten van art. 130 van Boek 4 BW kunnen in dit verband worden genoemd (par. 1.11.). In de hoofdstukken 2 en 3 worden vervolgens de aansprakelijkheid en het verhaal, respectievelijk de rangorde der nalatenschapsschuldeisers behandeld.

De vier hierboven genoemde onderwerpen uit hoofdstuk 1 (lijkbezorging, executele, legaten en testamentaire lasten) zijn alle voorzien van een historisch kader; een dergelijk kader ontbreekt ten aanzien van de overige in hoofdstuk 1 behandelde onderwerpen (kosten van vereffening, belastingschulden, schulden ter zake van legitieme porties e.d.). Een historisch kader ontbreekt tevens voor de onderwerpen die worden behandeld in de hoofdstukken 2 en 3.

De vier historische kaders zijn dan respectievelijk: par. 1.3.2. ('Geschiedenis', d.w.z. van de begrafenis- of lijkbezorgingskosten), par. 1.5.2. ('Geschiedenis

van de executele'), par. 1.9.2. ('Historie', d.w.z. van het legaat) en par. 1.11.2. ('Historie', d.w.z. van de testamentaire last). De auteur behandelt de geschiedenis steeds zeer summier. Wat de kosten van de lijkbezorging betreft wordt eerst een halve pagina gewijd aan het Romeinse recht (p. 15) en vervolgens wordt de sprong gemaakt naar de 'doodschulden' in het oud-Hollandse recht, met een enkele verwijzing naar de costumen van Zuid-Holland van 1571 (p. 16). Daarna komt het BW van 1838 aan de beurt, waarbij ook enige aandacht wordt besteed aan de beneficiaire aanvaarding van nalatenschappen en de legitieme portie (pp. 16-18). Aandacht voor de costumen e.d. van andere (Noord-)Nederlandse gewesten heeft de auteur niet, terwijl er toch (zeer) vele genoemd zouden kunnen worden. De aanhaling van de Zuid-Hollandse costumen van 1571 moet m.i. dan ook worden gekenschetst als een 'toevallige greep' door de auteur.

De beschouwingen t.a.v. de executele zijn gebaseerd op het proefschrift van R. Pitlo, *De ontwikkeling der executele* uit 1941. Dat is begrijpelijk: Pitlo's dissertatie is in Nederland, ook op dit moment nog (na 66 jaar), de belangrijkste studie als het gaat om de geschiedenis van de executeur (pp. 56-58). De beschouwingen t.a.v. het legaat spitsen zich toe op het onderscheid tussen het legaat *per vindicationem* en dat *per damnationem* (pp. 126-128). Voor de liefhebber van hedendaags erfrecht verwijs ik in dit verband graag naar een bijdrage van mijn Nijmeegse collega B.M.E.M. Schols, 'Het legatum per vindicationem in de gedaante van executeur-testamentair als Vermächtnisvollstrecker', *WPNR* 2001, 6436. De beschouwingen t.a.v. de testamentaire last, ten slotte, richten zich op de discussie in de eerste helft van de twintigste eeuw over het rechtskarakter van de last, in het bijzonder of de last een schuld der nalatenschap oplevert en als een vorderingsrecht te kwalificeren is (zoals het legaat). Eggen en Suijling vonden hier Meijers tegenover zich (pp. 176-178).

Voor de rechtshistoricus kunnen de vier historische kaders in het proefschrift van Kolkman dienen als een inleiding op de rechtshistorische bestudering van de onderwerpen lijkbezorging, executele, legaat en testamentaire last. De historische kaders kunnen de rechtshistoricus m.a.w. een eerste oriëntatie bieden, maar ook niet meer dan dat. Voor verdere onderzoeksresultaten dient de rechtshistoricus toch echt zélf een sprong in het diepe te wagen.

SIGNALEMENT

W. LE ROUX, 'Designs of the times: The remaking of South African and Dutch courtroom architecture during the 1990s', in: *Fundamina. A Journal of Legal History* 13 (2007) p. 50-74.

Thema: De gerechtsgebouwen, stammend uit het Nederlandse JR120-huisvestingsprogramma uit 1991 (=Justitie+Rijksgebouwendienst=f 120 miljoen per jaar) zoals de gerechtsgebouwen van Lelystad en Rotterdam, en in het bijzonder het Paleis van Justitie in 's Hertogenbosch, en de architectuur van het Constitutioneel Gerechtshof van Zuid-Afrika, in Johannesburg, zijn pogingen tot symbolische expressie van een democratische rechtstheorie in plaats van de 19de-eeuwse idealen van een formeel-conceptuele wetenschap. In Den Bosch en Johannesburg vinden we kunstwerken van Marlene Dumas, met titel 'The Benefit of the Doubt'. Die worden door de auteur in de context van een andere rechts- en maatschappijopvatting geplaatst dan de traditioneel 19de-eeuwse. (P.L. N.)

Rectificatie

In de vorige aflevering van Pro Memorie (jaargang 9-2: 'Linggadjati') zijn bij een aantal bijdragen illustraties geplaatst waarvan ten onrechte niet de maker is vermeld. De redactie betreurt het hier niet de nodige zorgvuldigheid te hebben betracht. Dit betreft de illustraties op de bladzijden 137, 142 en 155, bestaande in of samengesteld met foto's, in oktober 2004 vervaardigd door de heer Cor Passchier (PAC-architects and consultants, Den Bosch).

Op zijn gezag kunnen we hieraan nog toevoegen dat de meubels en naambordjes die te zien zijn op p. 155, het product zijn van een latere reconstructie.

OVER DE AUTEURS VAN DE ARTIKELEN

Mr. H.G.G. Becker is jurist. Zij verricht onderzoek naar en publiceert over rechtshistorische onderwerpen, onder meer op het terrein van criminaliteit en procesrechtsgeschiedenis.

Mr. E.K.E. (Emese) von Bóné is docent Rechtsgeschiedenis, verbonden aan de juridische faculteit van de Erasmus Universiteit Rotterdam. E-mail: vonbone@frg.eur.nl.

Dr. M.W. (Maarten) van Boven was tot vorig jaar Algemeen Rijksarchivaris en Directeur van de Nationaal Archief.

Sipke Braunius (1934) was officier van administratie bij de Koninklijke Marine toen hij Rechten en Zeegeschiedenis aan de VU te Amsterdam studeerde. Na zijn FLO bij de marine werd hij rechter in o.a. de Arrondissementsrechtbank te Utrecht. Hij publiceerde diverse artikelen op het gebied van volkenrecht, maritieme geschiedenis en (militaire-) Rechtsgeschiedenis. E-mail: braunius@planet.nl.

Dr. P. (Paul) Brood was Rijksarchivaris in respectievelijk Drenthe en Groningen en is thans verbonden aan het Nationaal Archief in Den Haag. E-mail: paul.brood@nationaalarchief.nl.

Prof. mr. dr. E.C. (Chris) Coppens is hoogleraar Rechtsgeschiedenis, in het bijzonder de Geschiedenis van het Canoniek recht, aan de Universiteit van Nijmegen. E-mail: c.coppens@jur.ru.nl.

Prof. Mr. A.Fl. (Ton) Gehlen is ere-notaris en emeritus hoogleraar aan de Universiteit van Maastricht. E-mail: ton.gehlen@metajur.unimaas.nl.

Mr. R.W. (Rob) Jagtenberg is docent Europees privaatrecht en rechtsvergelijking aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Prof. dr. G. (Georges) Martyn doceert Rechtsgeschiedenis en Rechtsmethodiek aan de Universiteit van Gent en is advocaat aan de balie van Kortrijk. E-mail: georges.martyn@ugent.be.

Dr. J.P. (Joggli) Meihuizen studeerde Rechten aan de Universiteit van Amsterdam, waar hij in 2003 cum laude promoveerde op *Noodzakelijk kwaad. De bestraffing van economische collaboratie in Nederland na de Tweede Wereldoorlog.* (Amsterdam 2003). Hij is verbonden aan de juridische faculteit van de Universiteit van Amsterdam. E-mail: j.p.meihuizen@uva.nl.

Prof. mr. P.L. (Paul) Nève is emeritus-hoogleraar Romeins recht aan de (voorheen) Katholieke Universiteit Nijmegen en Rechtsgeschiedenis aan de Universiteit van Tilburg. Email: pl.nève@planet.nl.

Mr. D. (Derk) Venema is docent aan de Radboud Universiteit Nijmegen en verbonden aan de vaksectie Rechtsfilosofie van de juridische faculteit. Hij promoveerde vorig jaar op een proefschrift over *Rechters in oorlogstijd*. E-mail: d.venema@jur.ru.nl.

Prof. mr. L.C. (Laurens) Winkel is hoogleraar Rechtsgeschiedenis aan de Erasmus Universiteit Rotterdam. E-mail: winkel@frg.eur.nl.

INHOUD

Pro Memorie 10 (2008), aflevering 1

Redactioneel	E.C. Coppens	1
Artikelen		
G. Martyn	Het geschiedt zoals het geschiedt. Rechtshistorici uit de Lage Landen: interview met Paul Nève	3
E.C. Coppens	Buitenlandse nakomelingen van de Artikelbrief 1629. Een verkenning	37
S. Braunius	Een Belgisch Openbaar Ministerie in de Hollandse Departementen tijdens de inlijving bij Frankrijk, 1810-1813	54
M. van Boven	Gerard van Wassenauer en Arent Lybreghts over huwelijksvoorwaarden (17 ^{de} -18 ^{de} eeuw)	73
A.Fl. Gehlen	Huwelijksvermogensrechtelijke stelsels en veel voorkomende aanvullende/afwijkende bedingen in de periode vóór de codificatie	85
P. Brood	Dialogoog over Hoofdmannenkamer en Etstoel	99
H.G.G. Becker		
Red.	Van de redactie	104
L. Winkel	Pitlo	105
J. Meihuizen	Nogmaals Pitlo. Een antwoord op critici	108
D. Venema	De zaak Goudstikker tussen Transitional Justice en Holocaust Industry	111
E. von Bóné		
R. Jagtenberg	In memoriam Chris ten Raai (1926-2007)	118
Recensies		
Ruud van den Berg, <i>Vormen van begrip van wet en wetgeving: Wetsbegrippen in de Staatsrechtsgeleerdheid in Duitsland en Nederland in de negentiende en twintigste eeuw</i> (L. Besselink) 121; Jouke Turpijn, <i>Mannen van gezag. De uitvinding van de Tweede Kamer 1848-1888</i> (C. Korbeld) 124; W.D. Kolkman, <i>Schulden der nalatenschap</i> (S. Roes) 127		
Signalementen		128
Over de auteurs van de artikelen		129